СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. LIX

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 5

БЕОГРАД
1958

I/VI

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. LIX

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 5

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES

RECUEIL DE TRAVAUX

TOME LIX

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

№ 5

Rédacteur:
GEORGES OSTROGORSKY
Membre de l'Académie
Directeur de l'Institut d'Études byzantines

Présenté à la IVe séance de la Classe des Sciences sociales
de l'Académie Serbe des Sciences, le 28 V 1958

BEOGRAD
1958

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ЗБОРНИК РАДОВА

Књ. LIX

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ

Књ. 5

Уредник:
Академик ГЕОРГИЈЕ ОСТРОГОРСКИ
Директор Византолошког института Српске академије наука

Примљено на IV скупу Одељења друштвених наука САН
од 28 V 1958

Научно дело
ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА

БЕОГРАД
1958

САДРЖАЈ

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

МИЛА РАЈКОВИЋ

ОБЛАСТ СТРИМОНА И ТЕМА СТРИМОН

Сви испитивачи византиског тематског уређења слажу се у закључку да је проблем постанка теме Стримон веома компликован. Но решавање проблема се углавном свело на покушај да се одреди време кад је ова тема настала. Изнето је о томе неколико различитих мишљења, али се ни једно ипак не може сматрати за дефинитивно: неки директни или неоспорни податак о томе још није утврђен. Тако Киријакидис[1] постанак стримонске теме ставља у сам почетак IX века, Лемерл[2] и Дворник[3] негде око средине, а Пертузи[4] на сам крај столећа — онда кад је први пут, у Филотејевом Клеторологиону (899) и забележена. Међутим, испитивач словенског питања у Византији мора обратити пажњу на још један проблем који је исто толико важан — на проблем самог консолидовања византиске власти у стримонској области, то јест на прилике у овој области, услед којих је до организовања власти дошло на специфичан начин, а не у континуелном процесу какав се углавном развијао на другим местима. Пример Стримона с једне стране нас присиљава да више пажње обратимо политичком животу Словена у Византији, а с друге на очигледан начин показује важност „словенског питања" за византиску управу и разне путеве којима је она покушавала да га реши. Свакако, овде губи искључиву важност решавање загонетке постанка стримонске теме оним путем који, апстрахујући у приличној мери живот и догађаје, следи у изворима развој управних институција само од термина до термина и, држећи се доста круто шеме општег византиског управно-историског развоја, своди и проблем теме Стримон у том развоју на то „да се одреди време кад је Стримон престао да постоји као клисура" (тј. нижа војно-управна јединица) „и постао тема"[5] (тј. виша јединица).

Област Стримона, словенски Струме, била је κατ' ἐξοχὴν словенска територија, и то насељена врло ратоборним и несталним племе-

[1] Ст. П. Киријакидис, Βυζαντιναὶ Μελέται I, Солун 1939, 137 и д.

[2] P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, 127 и д.

[3] F. Dvornik, Les Légendes de Constantin et Méthode vues de Byzance, Prague 1933, 14—18.

[4] A. Pertusi, Constantino Porfirogenito De Thematibus (Studi e Testi 160), Città del Vaticano, 1952, 167.

[5] J. Ферлуга, Ниже војно-административне јединице тематског уређења, Зборник радова Византолошког института САН, књ. 2. (1953) 78—79.

ном које је за царство могло бити како опасан непријатељ тако, у промењеним околностима, користан војник и помагач. Ова стратегиски за Византију тако важна област, између река Струме и Месте, претстављала је пут којим се лако спуштало долином Струме, са севера, из Бугарске, на Јегејско Море; но исто тако, она је својим кланцима (Мелник-Рупел) могла затворити пут нападачу. Обалом пак, Via Egnatia-ом и другим путевима, она је претстављала везу престонице са западним областима, на првом месту са Солуном. И поред таквог свог значаја ова област је постала тема највероватније тек средином IX века, дакле као једна од две последње у европској Византији, а одиста тада последња у крајевима близу престонице. Византиски градови у овој области: Серез, Филипи, Хрисопољ, Христупољ помињу се и опет дејствују као центри углавном тек од половине IX века. То не значи да се царство није већ врло рано почело трудити да на овој територији створи своје војно упориште, али од краја VII века, када се помиње ступање Стримона у византиску војно-управну организацију, као клисуре, па до краја IX века, кад је засведочен као тема, његова је егзистенција као самосталне јединице тематског уређења често нејасна. Нема сумње да је на овакву слику утицао однос домородачког словенског становништва према царској војсци и власти.

Иако званични спискови византиских функционера, Филотејев Клеторологион (899) и Тактикон Бенешевића (921—934)[6] бележе стримонског стратега, дакле и постојање ове теме, Порфирогенит, који га такође наводи у списку плата стратега у De Caerimoniis—документу из доба Лава VI (908—912)[7] — кад у свом другом делу De Thematibus (934—944), дакле после свих наведених извора, резимира знање о византиској војно-административној управи, зачудо изричито изјављује, помињући Стримон као трећу *тему* Запада, да се о њему у изворима не говори као о теми. Он је нашао помен о Стримону само као о *клисури*, додајући да су се ту „уместо Македонаца раширили Скити, које је Јустинијан Ринотмет населио у брдима и кланцима Стримона."[8] Овај оскудни извештај, упадљиво најоскуднији у поменутом Порфирогенитовом делу, говори о самом почетку организовања византиске власти на Стримону, крајем VII века, и стога не може да испуни велику празнину од века и по или два века и да нас наведе да сматрамо да је стримонска област стварно трајала као клисура све до стварања теме. Томе се противе вести о догађајима који су се у међувремену одигравали на овој територији. Видећемо да нам те вести, пре свега, не дају право да закључујемо о континуитету државне власти на Стримону, а затим ни о томе да је ова област, и кад су у њој боравиле царске војске, морала стално бити у рангу клисуре и уопште бити самостална јединица византиског војно-административног уређења. Најзад, ако Стримон, из

[6] Датирање Г. Острогорског, Тактикон Успенског и Тактикон Бенешевића, Зборник радова Виз. инст., књ. 2, 39—57.

[7] J. Ферлуга, Прилог датирању платног списка стратега из „De Caerimoniis aulae byzantinae", Зборник радова Виз. инст., књ. 4, 70, сужава време постанка овог списка на 908—912, чак и на 908—910 год.

[8] De Thematibus, ed. Pertusi, 88—89.

разлога који се могу схватити, није још био унет у први званични списак војно-управних функционера, у Тактикон Успенског (845—856) као тема, зашто се он у њему уопште не спомиње, бар као клисура?

Познато је да је оснивач стримонске клисуре Јустинијан Ринотмет, после победоносне војне против словенских области — Склавинија 688/9,[9], у којој је допро до Солуна, радикалним мерама покушавао да сузбије словенску независност и да ратничке квалитете Словена искористи за царство. Поред великог пресељавања Словена у Малу Азију и стварања словенских опсикиских чета, он је и на Стримону населио део тада покорених Словена-Скита као византиске војнике. Но, можемо ли сматрати да је почетна стримонска клисура била дуга века, кад смо за читавих даљих сто година остављени без иједног директног податка о Стримону, а сви индиректни подаци говоре против тога? Из тог периода имамо само вест о великом походу Константина V 758/9 на „Склавиније у Македонији";[10] тај поход, међутим, није могао оставити већег трага, јер су Словени, и то највероватније баш Стримонци, од раније чувени гусари, и даље пљачкали по јегејском острвљу и 768/9 нагађали се, преко својих кнезова, са истим царем око византиских заробљеника[11]. Тек поновним, триумфалним покорењем Склавинија, које је извео логотет Ставракије 782/3[12], можда су биле предузете веће мере за обезбеђење византиске власти и у стримонској области. Да ли је у то време обновљена на северу, више извора Струме, и тврђава Сардика, која комуницира са стримонском облашћу, а која се, окружена словенским морем, не спомиње у изворима од око 615[13], па све до почетка IX века?

Тек отада, од краја VIII века, када је запретила Македонији непосредна опасност од оснажених Бугара и кад су отпочели ратови Константина VI на бугарској граници, имамо и прве директне вести о Стримону и о византиској војсци на њему. 789 ту је погинуо *сшрашег Тракије* Филетос у борби са Бугарима[14]. 809 Бугари су упали у стримонску област баш кад се делила плата византиској војсци, опљачкали злато и извршили велики покољ; том приликом је настрадао *сшрашег* и друге вође; хроничар спомиње да је било и много војника из других тема.[15] Пошто је извесно да стримонска тема тада још није постојала, поменути стратег није могао бити стратег Стримона, како би то хтео Киријакидис, већ вероватно, како мисли Лемерле, командант једне од оближњих тема, понајпре нешто пре тога основане Македоније.[16] Но шта значе у погледу византиске власти на Стримону сви ови подаци? — Несумњиво то да се Византинци тада ни у ком случају не ослањају

[9] Theophanes, ed. De Boor, 364, 11—15.

[10] Theophanes, 430, 20—21.

[11] Nicephorus, ed. De Boor, 76, 22—30.

[12] Theophanes, 456, 26—31.

[13] Византиски извори за ист. народа Југославије I, Београд 1955, 196.

[14] Theoph., 463

[15] Theoph., 484—5.

[16] Lemerle, op. cit., 126—7.

више на неке месне, домородачке словенске трупе, као крајем VII века; даље, да стримонску област надгледају и штите стратези других, оближњих тема, и то прво Тракије, а затим, вероватно, Македоније; даље, да је византиска војска на Стримону повремена, довођена у случајевима потребе.

У сваком случају, Стримон тада није могао имати стварни статус клисуре; он тај карактер није могао имати, јер још није имао ни свог сталног војног заповедника ни својих сопствених трупа. Стримон тада није могао бити клисура неке од суседних тема, Тракије или затим Македоније, како мисле Лемерл и Пертузи[17], јер се не може говорити о зависности једне клисуре од неке теме. У последње време, специјалним проучавањем нижих јединица тематског уређења утврђено је, наиме, да су клисуре „ниже, у управном смислу самосталне јединице... у којима степен концентрације војне и цивилне власти у рукама клисурарха достиже врхунац".[18] Међутим, Ј. Ферлуга, аутор овог солидног рада, није доцније, приликом свог посебног расправљања о клисури Стримону у оквиру ове исте студије, узимао у обзир податке који постоје за период који је претходио стварању стримонске теме; тако и он, без ограде, сматра да је стримонска област до претварања у тему стално одржавала статус клисуре.[19]

За време Нићифора I, услед појачане опасности од Крумових Бугара, Стримон је једна од области које ступају у центар пажње византиске војне политике. Царство је помишљало да га тада боље организује. Радикалне мере су биле предузете тек кад је она војска која је, очигледно, дотада привремено стационирала на Стримону, после покоља 809 распршена. Замашни план царев, који му неправедни хроничар Теофан ставља на душу као једно од безбожних дела срачунатих на пропаст војске, тицао се баш *сталног насељавања* ромејских стратиота, хришћана како каже хроничар, са породицама и имањем из малоазиских тема по Склавинијама,[20] ради заштите границе према Бугарској; насељавање је трајало неколико месеци. Овим мерама био је обухваћен и Стримон.[21] Нарочито је значајно што је Стримон, дакле, назван и тада *Склавинијом:* зар би се тако називала већ организована византиска војно-управна јединица (мислимо да је ово добар приговор Киријакидису који, не рачунајући са овим податком, сматра да је тема Стримон основана пре 809, наиме између 789 и 809, а на другом месту, кад доноси своје негативне закључке о јачини словенске колонизације и Склавинијама у Византији, као јак адут користи баш овај податак о стримонској Склавинији, тврдећи да је једино Стримон био Склавинија par excellence[21a])? Али, овај први и последњи, како ми мислимо, покушај насељавања *ромејских* стратиота на словенском земљишту

---

[17] Lemerle, op. cit., 125; Pertusi, op. cit. 166.

[18] Ј. Ферлуга, Ниже војно-административне јединице . . . 77.

[19] Ј. Ферлуга, op. cit., 78—79.

[20] Theoph., 486, 10—14.

[21] Овакав закључак мора се извести из доцније вести Theoph., 496,5 о напуштању Стримона од стране византиских, насељених стратиота пред Крумовом офанзивом 812 год. (в. даљи текст чланка).

[21a] Киријакидис, Βυζ. Μελ. I, 137 и д.; исти, Βυζ. Μελ. VI (1947), 13

Стримона, 809/10, завршио се, стицајем ратних околности, пуним неуспехом по царство. Пред Крумовом победоносном офанзивом 812 разбежали су се и ромејски насељеници — μέτοικοι са Стримона. Тако се завршио овај кратки ратни период када је Стримон имао сопствену, сталну *византиску* стратиотску војску. Није забележено какав је ранг имала ова, како изгледа, ефемерна јединица.

У другој деценији IX века, у нередовним приликама између 813—820, затичемо опет словенске гусаре како несметано пљачкају по доњем току реке Стримона;[22] други извори говоре да су македонске Склавиније опет у побуни против царске власти.[23] Око 836/7 у југоисточном делу области, у важном византиском центру Христупољу, борави војска цезара Алексија Мозеле,[24] јер је на оближњој Мести и у Филипима било дошло до упада Бугара. Изгледа да су тада већ сазревали услови да се Стримон организује у тематску јединицу, и то на новим, специфичним основама. Из Каменијатовог извештаја видимо да она почетком X века има искључиво домаће, словенске стратиоте. То словенско становништво је за време енергичног Фотијевог рада свакако било покрштено, јер се стримонска епископија, једна у низу епископија основаних посебно за Словене, спомиње већ 879 године.[25]

Није сувишно наглашавати да Порфирогенитова вест која говори о првој византиској организацији Стримона, као клисуре, из 688/9, баш као и извештај Јована Каменијата из 904,[26] где је реч о њеној завршној фази, то јест о Стримону као о теми, дају на знање да је посада ове области *словенска*. Докле год стримонска Склавинија, међутим, није била солидно подведена под државну власт, у дугом напору, прекиданом интермецима безвлашћа (бар са византиске тачке гледишта) — ова област се није могла одржавати као византиска управна јединица. Можда то и јесте разлог што о Стримону као клисури постоји један једини податак, онај о њеном оснивању. Стримонски Словени су постали византиски војници-стратиоти тек учвршћењем државне управе над њима. Видели смо, наиме, да ни ова Склавинија, пре тематизовања, није давала царству војску. Узет изоловано доста нејасан, Порфирогенитов извештај о Стримону се, мислимо, може повезати са осталим збивањима и овако објаснити. Царски писац, очигледно слабо упознат са током историје Стримона, дајући обавештење да су се у тој области уместо Македонаца — то јест Ромеја — раширили Скити (Словени), констатовао је стање ствари у X веку, које му је лично било познато, дакле ситуацију кад из другог савременог извора знамо да постоје стримонске словенске трупе, а почетак таквог стања довео, преко јединог податка којим је располагао, у везу са Јустинијаном II. Није ли, можда, замишљао двоструки континуитет — како византиске

---

[22] La vie de St. Grégoire le Décapolite, ed. F. Dvornik, Paris 1926, p. 54, 23—26.

[23] Латинско писмо Михаила II Лудвигу Побожном о Томином устанку, Baronii, Ann. Eccl. XIV, p. 33, XXI.

[24] Dvornik, op. cit., 36—7; Lemerle, op. cit., 127, 133, 137.

[25] Mansi, Sacrorum concil. collectio, XVII, 377.

[26] I. Cameniata, ed. Bonn. (иза Theoph. Contin.), 514—516.

власти на Стримону, тако и тамошње словенске војне посаде под царском управом?

Но ми, видели смо, тај континуитет клисура — тема не можемо утврдити.

Тако је стримонска област, као превасходно словенска, иако више пута привремено окупирана од царске војске, добила сталну организацију у оквиру тематске управе тек кад је Византија могла рачунати са домаћим, словенским становништвом. Словени са Стримона постали су ромејски поданици и војници. Па и тада се Стримон налазио у нарочитом положају једне бивше Склавиније. Стримонци су били под стратегом, плаћали су му намете, али су скоро пресудну реч имали њихови племенски архонти. Солуњани су их као војнике називали „савезницима" — σύμμαχοι[27]. Свакако је занимљиво и то што Каменијат, који нас је поближе увео у прилике у стримонској теми 904, тешко прекорева њеног стратега што се крајње немарно и самовољно односио према свим позивима па и претњама солунског стратега кад је требало да са својом војском помогне Солуну у великој опасности од Арабљана. Зато има привлачности недавно изречена претпоставка да је у то време и сам стримонски стратег био Словен.[28]

[27] Cameniata, 545,13—546,4.

[28] Р. А. Наследова, Мекедонские Славяне конца IX — начала X в. по данным И. Камениаты, Виз. Врем. XI (1956) 88.

MILA RAJKOVIĆ

LA RÉGION DU STRYMON ET LE THÈME DU STRYMON

— RÉSUMÉ —

L'histoire de la région du Strymon du VIIe au X[e]s. montre que l'autorité byzantine fut introduite d'une manière particulière dans ce territoire slave per excellence. Cette opération fut lente, souvent interrompue, et elle se manifeste successivement par des formes différentes. Se heurtant à une résistence considérable de la population bélliqueuse des Slaves Strymoniens, favorisés du reste par la constitution géographique du sol, la reconquête de cette région, si importante au point de vue stratégique pour l' Empire, fut pénible et devait se contenter finalement d'un compromis peu usuel: transformé enfin en thème de l'Empire, le Strymon eut une milice proprement slave. En outre, cette consolidation exigeait du temps. Le thème du Strymon nous montre d'une façon évidente l'importance de la „question slave" pour l'administration de l'Empire et les différentes manières dont on procédait pour la résoudre.

A la fin du VII[e]s. le Strymon devint une „clisure" avec une milice slave („scythe"). Environ cent ans plus tard on n'en voit plus la trace. Le Strymon redevient une „Sclavinie" indépendante. Ce n'est qu'à la fin du VIIIe et au début du IX[e]s. que les Byzantins arrivent de nouveau à contrôler cette région, cette fois par l'intermédiaire des stratèges de la Thrace et de la Macédoine. L'effort pour refaire de cette Σκλαυινία (l'expression est de Théophane) une unité administrative et militaire particulière en y installant une milice formée des Romains („chrétiens") donna des résultats qui ne durèrent que quelques années (de 809/10 à 812). L'autorité byzantine dans cette région sombra de nouveau et ce n'est qu'au milieu du IXe s. que l'on put organiser le thème du Strymon (Lemerle). La milice fut recrutée de nouveau parmis la population indigène slave, cette fois déjà christianisée.

L'histoire du Strymon montre que l'évolution de l'organisation administrative et militaire byzantine échappait parfois à la règle générale et que l'étude de cette évolution dans les régions peuplées par les Slaves nous force de prêter plus d'attention à la vie politique des peuplades slaves, qui présentait maintes entraves aux tendances des autorités centrales byzantines. En ne tenant pas compte de ces particularités, on risque de se faire un tableau peu fidèle à la réalité.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

МИХАИЛО ДИНИЋ

СРПСКА ВЛАДАРСКА ТИТУЛА ЗА ВРЕМЕ ЦАРСТВА

Довољно је познато да титулатура владалаца обично сажето одражава територијални развој држава, понекада са више или мање историски оправданим претензијама на суседне земље. Од нама суседних земаља најлепше се то огледа у титули угарских краљева: првобитно је обухватала само Угарску и постепено је проширивана додавањем Далмације, Хрватске, Раме, Србије, Галиције, Лодомерије, Куманије и Бугарске. Од седамдесетих година 13 столећа она се усталила у томе најширем облику, без обзира да ли одговара стварности у потпуности: N. N. Dei gratia Ungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallitie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque rex. Сличан развој имала је и владарска титула средњевековне Србије. Полазна основа била је увек српска земља у ужем смислу, језгро где се образовала држава, којој су додаване доцније освојене области, са извесним карактеристичним нијансама прилично неуједначеног развоја средњевековне српске државе. У целини посматрана, српска владарска титула показује три основне етапе: а) доба краљевства; б) доба царства; в) доба када је обновљена српска држава после Немањића.[1] Ми ћемо овде расмотрити нашу владарску титулатуру за време царства и покушати да ближе одредимо географско значење појединих њених саставних делова.

*

Уклапање приморских области у рашку државу за време Стефана Немање било је полазна тачка за образовање основне титуле у време краљевства: краль всѣхь срьбьскихь и поморьскихь земль. Али, чешће срећемо и проширени облик. Док „српске земље", које су израније чиниле једну географску и политичку целину, нису рашчлањаване на мање јединице, набрајане су обично посебно поједине приморске области као области које су до недавно имале своју историску индивидуалност: Диоклитија, Травунија, Хумска Земља. Томе је додавана понекада и Далмација.

Основно географско двојство у титулатури за време краљевства напуштено је са прогласом царства и замењено новим: и приморске и загорске српске земље обухваћене су сада појмом „српске земље";

[1] За општу оријентацију ср. Ст. Станојевић, Глас 92, 143—161; 106, 33—49.

новије тековине на рачун Византије означаване су као „грчке земље“. У повељама на грчком језику царска титула добила је сталан и непроменљив облик: βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας.

На српском језику њој је одговарало са заменом географских термина етнографским, царь Срьблемь и Грькомь. Поред овог најсажетијег облика јавља се пунији, проширен новим географским ингредиентима, као што су Поморје, Западне Стране, сав или велики Дис, Албанија и Деспотат. Шта је заправо њихово стварно значење и треба ли их везати за српске или грчке земље?

На први поглед изгледало би да Поморје у царској титули стоји у непосредној вези са „поморским земљама“ из времена краљевства. Међутим, понегде опширнија титулатура цара Душана даје нам сасвим јасно на знање да Поморје има сада нов смисао. Постоје неке њене варианте где је Душан означен као „Стефань царь всѣмь Срьблемь и Грькомь и западнѣи странѣ, рѣкѸ же Алваніи и Поморию и вьсемоу Дисоу“; или „Стефань царь вьсѣхь српскихь и грьчкихь и поморьскихь земль *рекѸже* Алваніи и западнои странѣ и великомь дисоу“.[2] По првој су Западне Стране објашњене као Албанија, Поморије и сав Дис; по другој у „поморске земље“ спадају Албанија, Западна Страна и велики Дис. Западна Страна и Поморје нису „остаци старе краљевске титуле“ као што је Василије Марковић мислио.[3] Западна Страна се никада не среће у титулатури за време краљевства. То је савим нов елеменат усвојен с царском титулом. Он се уосталом јавља, обично плеонастично, и у грчком облику као „сав Дис“, што нас упућује да његово порекло тражимо у византиском начину изражавања. Δύσις је за Византинце европски део царства. И наши писци су се држали те основне поделе Византије. Доментијан је написао Савину биографију за владе Јована Ватаца „царьствоующаго вьсточьныими землиами и западьныими“ а Немањину треће године пошто је Михаило Палеолог заузео Цариград „и царьствоующоу іемоу вьсточьныими землиами и западьными“.[4]

---

[2] Миклошић, Monumenta Serbica 136; Гласник СУД 24, 232; Новаковић, Законски споменици 472.

[3] В. Марковић. Јесу ли средњевековни Срби сматрали Македонију бугарском? Крф 1918, 16,31. Марковић (стр. 16) дословно пише: „Чешћи је случај проширене титуле у којој се, поред „цар Срба и Грка“, наводе још и остаци из старе краљевске титуле: „*Западна Страна*“ или, по грчки „*Дис*“, „*Поморје*“ и „Арбанија“ у разним комбинацијама“. По њему би, према томе, и „Дис“ требало да се односи на раније поморске земље у краљевској титулатури у погрченом облику. Што се тиче „Арбаније“, ни она се никада не јавља у краљевској титули у повељама на српском. Само у которском статуту, у једном млетачком попису адреса балканским владарима (око 1310), једном писму млетачке владе (1309) и у познатом натпису из Барија (1319) помиње се Albania у Милутиновој титулатури (ib. 9—10). У једном писму млетачком дужду (1342) Душан је Stephanus dei gratia Servie, Dioclie, Dalmatie, Albanie necnon totius maritime regionis rex (ib. 12). Треба при томе имати на уму да постоји извесна контаминација између појмова Зета (Диоклија) и Албанија: деспот Ђурађ се у једном натпису и назива „господин Србљем и Поморју зетском“ а у латинским повељама Rascie Albanieque dominus (Јиречек, Историја Срба II, 349). За Константина Филозофа је Балша III „арбанашьскыи господинь“. Гласник СУД 42, 313; ср. 280. О Поморју и Западној Страни ср. и Т. Флорински, Южные Славяне и Византія во второй четверти XIV вѣка, 1882, 246.

[4] Ђ. Даничић, Живот светога Симеуна и светога Саве, написао Доментијан, Београд 1865, 116, 344.

Али Δύσις Византинци као да су ближе везивали и за земље Епирске Деспотовине. За Пахимера је Михаило II ὁ ἐν τῇ Δύσει δεσπότης; а по једном натпису он је δεσπότης δυσμοκράτωρ. На другом пак натпису деспот Никифор I и његова жена Ана означени су као σκηπτοκρατοῦντες τῶν δυτικῶν φρουρίων.[4a] Било да се Поморје узима као део Западне Стране или обрнуто Западна Страна као део „поморске земље," закључак је исти: Поморје је спадало у грчку земљу или Романију. Сам цар Душан уосталом даје нам у једној својој повељи следеће објашњење: „мнѣ прьвомоу благовѣрномоу и богомь постављеньномоу цароу Стефаноу обновльшомоу прьвь'и царьскыи вѣньць срьбьскои и поморьскои земли и царствꙋющꙋ ми землею грьчьскою и всемоу помѡрію и всемь западныимь странамь и всемꙋ дисоу".[5] Српска и поморска земља спадају под „први царски венац" т.ј. краљевство, док су грчка земља, Поморје, западне стране и сав Дис нове тековине у којима Душан царује. Разлика која се овде чини у облицима „поморска земља" и Поморје није случајна. У краљевској титули се употребљава само први облик а у царској по правилу други.[6]

Поморје доводи Душан у везу са царством и у својој „наредби о законодавној радњи", како је Новаковић назвао увод у раковачки препис Законика. Ту Душан говори о своме краљевању и како је затим укрепљен „болшею честію" и био „преложен" од краљевства на православно царство и добио у руке „земле и всѣехь страны и поморіа и велике градове царства грьчскаго.[7] Мада прилично неодређено, и одавде се довољно јасно види да је Поморје део грчког царства.

На нови смисао израза Поморје у царској титулатури указује и титула коју носи од 1346 године Душанов син Урош. Стефань царь Срьблемь и Грькомь, Поморію, Алванији и западнои странѣ у споразуму са царицом Јеленом и прѣвисокымь кралемь все срьбьскыие земле Оурошемь даровао је серском митрополиту Јакову цркву св. Николе на Пшињи. И даље у повељи спомиње се споразум са царицом и прѣвысокымь кралемь все срьбьскыие земле и поморскыие Оурошемь. На крају има и потврда самога Уроша са потписом: вь Христа Бога благовѣрніи Стефань Оурошь краль всѣмь Срьблемь,[8] Јасно се подвлачи разлика између Поморја и царевој и „поморске земље" у краљевој титулатури.

Термини Западна Страна и Поморје, мада су означавали бивше делове византиског царства ипак су били прилично магловити и без сасвим тачно одређених граница. Видели смо већ да се и у титулатури Душановог времена међусобно замењују и претстављају први као део другога и обратно. Извесну неодређеност уноси у значење Поморја и једна повеља цара Уроша, мада на око изгледа да га ближе одређује.

[4a] D. M. Nicol, The Despotat of Epiros, 1957, 198, 210, 214.

[5] Миклошић, Monumenta Serbica 142.

[6] До царства нема никада израза Поморје, који од 1346 преовлађује, свакако због тога што је уобичајено „Србљем" место „српска земља". Први облик је повлачио по правилу употребу Поморје као други „поморска земља".

[7] Ст. Новаковић, Законик Стефана Душана цара српског, 1898, 4.

[8] Новаковић, Законски споменици 701.

„И постави ме (sc. Христ) господина вьсемȣ стежанию ѿтьчьствиıа моıего, рекȣ же земли срьбскои и всѣмь грькѡмь, поморию *вьстьчномȣ* и западнимь странамь — каже он.[9] С једне стране и ово је даља потврда да Поморје царске титуле нема везе са „поморским земљама“ краљевске; с друге „источно“ Поморје уноси забуну када се зна да је царство обухватало од византиских земаља приморске крајеве уз Јадранско и Јонско Море а засебно од ових и оне уз Егејско Море. Можда је цар Урош желео да нагласи да је тада — повеља је из 1365 године — сматрао да су земље уз Егејско Море још увек под његовом влашћу, што уствари већ није био случај: тада би се под Западним Странама подразумевало Поморје отргнуто од Византије уз Јадранско и Јонско Море. А можда се под „источним“ Поморјем мислило уопште на раније византиске земље уз море, да би се истакла разлика од ранијих српских поморских земаља. Две повеље, краља Вукашина и деспота Угљеше, као да би упућивале на схватање да се ради о егејском Поморју. Краљ Вукашин издао је у јануару 1366 године повељу о потврди поклона властелина Новака Мрасоровића руском манастиру на Св. Гори. Ту Вукашин казује како је од Христа постављен за „господина всемоу стежанию, рекоу же земли срьбскои и всемь Грькомь и Поморию и странамь западнимь и всемоу дисоу“. У исто време са истом садржином издао је повељу и деспот Угљеша. Он ипак истиче да је постављен за господина само „земли срьбьскои и всѣмь Грькомь и Поморіи“ без Западаних Страна и свег Диса.[10]

Сами по себи прилично неодређени већ у време када су унесени у царску титулатуру, термини Западна Страна и Поморје убрзо су доживели мало необичну судбину у титули босанских краљева. Није било јасно Твртку I, када је 1377 године стварао нову краљевску титулу, да су они настали у вези са царством и да према томе њему као наследнику краљевства Немањића уствари не припадају. Твртко је узео за подлогу српску царску титулу, односно можда и Вукашинову краљевску начињену према овој, отстранивши оне елементе за које му је било очигледно јасно да не спадају у српске земље као што су Албанија, „сав Дис“ и Деспотат; Поморје и Западну страну задржао је. Већ у првој очуваној његовој краљевској повељи, од 10 априла 1378, он је „краль Срблıемь и Боснѣ и Поморию и западнимь Странамь.[11] Очигледно, сматрао је да оба ова ингредиента стоје у вези са српским земљама чију је краљевску титулу присвајао. Поморје и Западне Стране остаће трајно саставни делови босанске краљевске титуле мада су у њу враћене и области навођене у време банова — Сол, Усора, Доњи Краји, Подриње, Хумска Земља. За Поморје можемо наћи лако објашњење зашто је преузето: у краљевској српској титули налазиле су се „поморске земље“. Неки наши историчари[12] узимали су да су Западне Стране

[9] Миклошић, Monumenta Serbica 172.

[10] Законски споменици 508; Соловјев, Одабрани споменици српског права 167.

[11] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма I/1, 1929, 76. Ср. К. Јиречек, Историја Срба II, 1952, 341. У тексту повеље употребљен је облик Поморје а у потпису Приморје. Доцније Поморје се јавља само изузетно.

[12] V. Klaić, Poviest Bosne, 1882, 22; Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, 1942, 64, 256. Ср. и М. Vego, Naselja bosanske srednjevekovne države, Sarajevo, 1957, 139.

исто што и Завршје, које се само једном помиње у једној повељи Стефана Котроманића, и то не као саставни део титуле: ту се одређује како ће се расправљати босанско-дубровачки спорови.[13] Али, ако већ Твртко I није био начисто да Западне Стране не спадају у његову државу, није искључено да је тај израз дугом употребом, од скоро једног века, добио стварно значење применом на западне крајеве босанске државе.

Док је Поморје остало сталан атрибут краљевске титулатуре све до пропасти босанске државе, у Србији се оно после Немањића само изузетно јавља. У једној повељи Лазар назива себе „азь вь Христа Бога благовѣрніи и самодрьжавніи господинь Срьблıемь и Поморию Стефань велики кнезь Лазарь“ (1387). Деспот Стефан Лазаревић употребиће исто тако Поморје у потпису: „Милостию божіеою всемь Срьблıемь и Поморию деспоть Стефань“ или „милості божиıею господинь всѡи земли срьбскои и Помѡрі и подѹнаискимь странамь деспѡть Стефань (1405).[14] Конкретно, Поморје у титули и код Лазара и код његовог сина не одговара тада ничему. Оно се можда јавља под утицајем титуле патриарха која је после измирења српске и грчке цркве (1375) гласила патриархь Срьблıемь и Поморию. [15] То је уствари значило враћање на старо, пре прогласа патриаршије, када се старешина српске цркве називао „архиепископ српске земље и поморске“ по угледу на краљевску титулу. Процес би сада био обрнут: титула старешине цркве утицала би, али само изузетно, на владарску. Једино што би остало из времена царства била би употреба именице Поморје место описног „поморске земље“. Та промена настала је као последица употребе израза „Србљем“ место „српске земље“ у последњој фази развоја српске владарске титулатуре.

Изгледа да је помињање Поморја у царској титулатури нашло одјека и у означавању учесника државног сабора у неким повељама цара Душана. У повељи за манастир Архиљевицу помиње Душан договор сь вьсѣмь сьборомь срьбьскыıе и грьчкыıе землıе и поморьскыıе; а на сабору у Крупиштима већао је цар са претставницима цркве „и сь всѣми властели срьбскыми и грьчьскыми и поморьскыми“. Још једна повеља са поменом сабора у истом месту има исту формулацију: „и сь всѣми властели срьпскыми и грьчкыми и поморьскыми“.[16] Овакво набрајање саборника по областима одраз је само владарске титулатуре, и то пре оне које је у време царства била на снази него раније — краљевске.

[13] Стојановић, Повеље и писма I/1, 43. О Завршју уп. Зборник Илариона Руварца I, 1934, 493.

[14] Зак. Спом. 775, 463; Mon. Serb. 269. Ср. и натпис из године 6833 где је деспот Стефан господин всѣмь срьбскымь землıамь и Подѹнавю и ѹгром и честь бльгарске землıе и босьнске и Арбанасомь и Поморию. Гласник Скопског научног друштва XII, 258. Археолошки споменици II, 154. Али тада је већ деспот владао Зетом.

[15] М. Југовић, Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских, Богословље IX, 1934, 253—272.

[16] Миклошић, Mon. Serbica 143 = Новаковић, Законски споменици 739 (боље); ib. 429; А. Соловјев, Гласник Скопског научног друштва II, 1927, 26.

У сва три наведена случаја поморска властела долази на треће место, иза грчке, исто онако као што Поморје у царској титули долази иза грчке земље. Значајна је околност и та да се у поменима учесника на државном сабору за време краљевства поморска властела уопште никада посебно не истиче.[17]

*

Од посебног је значаја што се у Душановој царској титулатури наводи и „деспотат". Не подлеже никаквој сумњи да се при томе мислило на последње изданке раније епирске деспотовине. Једном приликом Млечани дају као споредну титулу Душану, последица одјека недавних догађаја, поред осталога и деспот Ларте, како је по граду Арти називана још епирска деспотовина. У пролеће 1350 године Михаило Бућа, српски поклисар у Венецији, означен је као ambassiator serenissimi domini imperatoris Raxie et Romanie, dispoti Larte et Blachie comitis.[18] Душан није никада уз титулу цар узимао и неке споредне мањег значаја, као што су деспот и кнез. Њих су Млечани поменули не само што су Епир и Тесалија биле сасвим нове тековине Србије већ и због тога што је први имао извесног удела у преговорима које је Бућа у име свога цара водио са Сињоријом. Душан је том приликом нудио републици Св. Марка, ако му помогне да освоји Цариград, да ће јој уступити деспотат — quod totus despotus (sic) sit libere communis Venetiarum; ако не жели деспотат, да му помогне да освоји Перу која би у томе случају припала њој — et si noluerit despotum, tunc dominus imperator cum auxilio ducalis dominationis per mare offert se facere guerram civitati Pere et si contigerit, quod subjugetur, quod dicta civitas sit libere communis Venetiarum. Деспот је тада био у Душановој власти, али као посед који је цар био вољан жртвовати за евентуалну помоћ при освајању Цариграда. Ближе одређено време када је Епир прешао под Србе не дају нам ни наши ни страни извори. Константин Јиречек стављао је освајање читаве северне Грчке и Епира и Тесалије — у 1348 годину, у време када је беснела „црна смрт".[19] Уствари извори нам то потврђују само за Тесалију. У новембру 1348 цар Душан је потврдио повластице тесалским манастирима у Ликусади и Завлантији; а негде у то време доспео је његов војсковођа Прељуб до млетачког града Птелеона на улаз у залив Волоса: 3 јануара следеће године закључено је у Венецији да се српском цару честита на постигнутим успесима и у исто време тражи заштита њених интереса у Птелеону — quod scribatur domino regi Raxie congaudendo de prosperitatibus suis et de recommendando ei locum et fideles nostros castri Phetelei et alia loca nostra et fideles cum verbis que convenientia videbuntur.[20]

---

[17] Ср. Н. Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку 64—124.

[18] Ljubić, Listine III, 174. У једном попису личности de Romania с којима је млетачка република општила (око 1310) налази се: Thomas dei gratia magnus Romanie despotus, princeps Blachie, Archanao dominus, dux Vigenitio, comes Achillo et Nepanti ac regalis castri Johanine dominus.

[19] Јиречек, Историја Срба II, 226.

[20] Ljubić, Listine III, 110.

Друкчије стоји питање преласка Епира, Етолије и Акарнаније под српску власт. Постоји сада један значајан податак који Јиречек није могао користити. Приликом посете Св. Гори издао је цар Душан у децембру 1347 године повељу лаври Св. Атанасија са српским потписом: Стефань вь Христа Бога вѣрни царь Срблıемь и Грькѡмь и деспотатю западни земли. У препису ове повеље, који је објавио Флорински, потпис је додуше само Стефань вь Христа Бога благовѣрни царь Срблıемь и Грькомь; али већ су Соловјев и Мошин врло убедљиво показали да су преписи искоришћени за њихово издање много поузданији. Бројне разлике у тексту дају велику предност овима. Нарочито је значајно да се у њима наводи као датум месец децембар уз годину и индикт — код Флоринског само два последња елемента датирања —, да при крају место речи λόγος стоји СЛОВА и што је царев потпис верно репродукован у лигатурама[21]. Издавачи су знали да је постојао и оригинал ове повеље али нису га могли видети. Делгер га је међутим пронашао и описао.[22] На њему је потпис идентичан са потписом који су они искористили за своје издање. Али, учени византолог је изразио слутњу да је првобитно потпис гласио на оригиналу само Стефань вь Христа Бога вѣрни царь а да је доњи ред тј. „Срьблıемь и Грkѡмь и деспотатю западни земли" накнадно дописан. На то га је навело јављање Душановог потписа у Ватопедској повељи само у првом облику. Сама та чињеница можда не би правдала сумњичење овог потписа, пошто се на Душановим повељама јављају различити облици и нема неког устаљеног реда. Ипак, није без значаја што је указао и на крст који стоји иза првог реда потписа, по коме би изгледало да је ту крај. Даље, необичан је и облик „западни земли" што би иначе у царској титулатури одговарало „западним странама". Све те сумње слабе могућност да ову повељу узмемо као несумњив доказ да је деспотат пре децембра 1347 био већ у српској власти, мада се налази и други потпис где је после првог реда стављен крст. Тако у повељи од 12 јуна 1349 Душанов потпис је. + Стефань благовѣрни царь Срблıемь и Грkѡмь + и западнымь странамь.[23] Помен „деспотата" у титулатури не помаже нам више, јер имамо још само један случај и то доцнији временски од поменутог: у повељи од 8 марта 1350 године „царь Срьблıемь и Грькомь и Бльгаромь и дѣспотатоу и Поморію" потврдио је српском манастиру Св. Архангела у Јерусалиму дар Св. Николе у Врањини и 500 перпера годишњег дубровачког стонског дохотка.[24] Византинци не пружају ништа одређено. Кантакузен само накнадно саопштава свршен чин, као што је и иначе понекада радио када се ради о територијалним губицима царства. По свему судећи, не може се мишљење К. Јиречека о времену освајања Епира од стране Срба сматрати као коначно решење питања. Можда ће се ипак требати вратити на раније

[21] А. Соловјев—В. Мошин, Грчке повеље српских владара 117.

[22] F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, 1948, 145.

[23] Споменик 91, 1939, 240.

[24] А. Соловјев, Одабрани споменици српског права 149. „По рукопису и правопису изгледа да је то препис XVII века". Помен Бугара у титулатури је свакако уметнут, али остали елементи су очигледно из оригинала.

гледиште Т. Флоринског који је одвајао заузимање Епира од заузимања Тесалије и стављао га нешто раније.[25]

Јединствен је случај помена Босне у Душановој царској титулатури. У зборнику преписа дубровачких ћирилских повеља од Никше Звијездића налази се и једна Душанова повеља о стонском дохотку, који је као што је познато, цар даровао српском манастиру у Јерусалиму. У тексту је он означен као „царь Стефань, Срьблıемь Грькомь, Босни, Арьбание и Западне Стране". Са стране поред тога Звијездић је ставио: Imperador Stefano de Raxia, de Greçia, de Bossna, d'Arbania. Босну помиње и у кратком регесту испред повеље: MCCC XLVIIII de Março privilegio de Stefano imperador de Raxia, de Greçia, de Bossna fato in Melnico in Greçia lo tributo de Stagno pp. 500 dono a Jeruxalem.[26] А. Соловјев је, као што је већ поменуто, објавио у целини из Хиландара другу Душанову повељу по истој ствари — „по правопису изгледа да је то препис из XVII века" — датирану „вь лѣто 6858 мѣсеца марьѳа 8 дьнь оу Мельницѣ. Ни једна, према томе, није очувана у оригиналу. Обе су издате у Мелнику исте године и месеца. Звијездић је додуше ставио у регесту свога преписа да је од марта 1349, али преварио се у прерачунавању године: у тексту је Миклошић прочитао „ва лието SѾНИ мисеца марьта ва гради Мелницѣ 8 Грьциехь на Романю". У хиландарском препису титула је: царь Стефань Срьблıемь и Грькомь и Бльгаромь и дѣспотатоу и Поморію. И иначе текст ових повеља не слаже се дословно. У првој је необично да се наводи Босна а у другој Бугари, док су остали елементи Душанове титулатуре познати и с друге стране. Могло би се претпоставити да је Душан у марту 1350 заиста хтео да истакне своје претензије на Босну. Од краја 1349 његови односи са баном Стефаном Котроманићем, иначе стално затегнути због Хума, ушли су у критичну фазу и довели су ујесен 1350 до царевог личног похода на Хум.[27] Али пре ће бити да појаву Босне у Душановој титулатури треба ставити на терет преписивачу Никши Звијездићу, који се и иначе није трудио да дâ дословне преписе оригинала, што се нарочито запажа код повеља од ранијих времена. Могла га је завести и титула босанских краљева — краль Срьблıемь и Боснѣ и Поморию и западнимь странамь — коју је имао чешће прилике да преписује.

*

Као што се из изложеног види, споредни елементи царске титуле су само рашчлањавање другог дела основне титуле „цар Србљем и Грком". Али, неке ближе одређености при њиховој употреби није било, нити су они означавали тачно опредељење географске јединице. Више

---

[25] Южные Славяне и Византія во второй четверти XIV века II, 1882, 166 идд.

[26] Codex Raguseus fol. 24. Ср. Миклошић, Mon. Serb. 135.

[27] Јиречек, Ист. Срба I, 227—228; Ћоровић, Хисторија Босне 270—272. — За питање када је цар Душан уступио стонски доходак јерусалимском манастиру K. Jireček, Dohodak stonski koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv. Arhangela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479), Јагићев Зборник 527 идд.

или мање они се углавном поклапају. Поред јасног плеоназма — набрајање „свег Диса“ уз Западне Стране — и сви други елементи се углавном поклапају: Албанија, Поморје, Деспотат. Због такве неодређености могло се догодити да су Западне Стране и Поморје ушли и у босанску краљевску титулу. Небрижљивост при састављању Душанових повеља доводило је и до неразумљивих пропуста: у једној повељи, сачуваној у оригиналу, он је „царь вьсемь Срьблıемь и Поморию, вь семоу Дисоу западниıе страни“ у Интитулацији; а потписан је: Стефань вь Христа бога благовѣрни царь Срьблıемь и Поморию западньıе страни“. „Грци“ су испали на оба места.[28]

Велику тешкоћу при утврђивању свих саставних делова титулатуре за време царства причињава околност што је знатан број Душанових повеља очуван у познијим преписима, понекада интерполираним. Опажа се у њима тежња да се Душан прикаже као владалац области много ширег обима него што је стварно био, — последица идеализације његове личности и владавине у доцнијим временима под Турцима. У уводу једног млађег преписа Законика дата му је сасвим фантастична титула: макѣдон'скаго цара Стефана, српскаго, бльгарскаго, оугарскаго, далматинскаго, арбан'скаго, оугровлахискаго и инимь многимь прѣделомь и землымь самодрьж'ца.[29] У „сводној хрисовуљи“ Зографског манастира Душан је „царь Стѧфань Срьбскы, дрьжещеи Бльгарскаѧѫ землю и Грьчьскоую и въсѹ въселѧнѹю — βασιλεὺς Στέφανος τῆς Σερβίας κρατοῦντος καὶ τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς καὶ ὅλην τὴν οἰκουμένην.[30]

---

[28] Новаковић, Зак. спом. 424; Соловјев, Одабрани спом. 132.

[29] Новаковић, Законик цара Стефана Душана 7; Стојановић, Стари српски записи и натписи III, 41.

[30] Соловјев—Мошин, Грчке повеље српских владара 366, 367.

M. DINIĆ

DIE SERBISCHE HERRSCHERTITULATUR IN DER ZEIT DES ZARTUMS

— Zusammenfassung —

Die ältere Königstitulatur, in welcher der Unterschied zwischen den „serbischen" und den „Küstenländern" als Ausdruck der Ausbreitung des Staatsgebietes unterstrichen wird, wurde seit 1346 durch eine neue Titulatur ersetzt, in der wiederum die Zweiteilung der Gebiete hervorgehoben wird: den „serbischen Ländern", die jetzt auch die Küstenländer umfassen, werden die Byzanz entrissenen Länder gegenübergestellt. Der Herrscher trägt in den griechischen Urkunden den ständigen Titel βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας oder in serbischer Sprache „Царь Србліем и Грькомь." Dieser letztere Titel tritt auch in ausführlicherer Form auf; in ihm werden aufgeführt: das Küstenland, die Westlichen Länder, der ganze oder der grosse „Dis", Albanien und das Despotat. Der Verfasser handelt über die Bedeutung dieser Bezeichnungen und gelangt zu folgenden Schlussfolgerungen:

a) Das Küstenland („Pomorje") in der kaiserlichen Titulatur steht nicht in Verbindung mit den Küstenländern („pomorske zemlje") aus der Zeit des Königtums. Es bezeichnet vielmehr das frühere byzantinische Küstenland längs des Adriatischen und des Jonischen Meeres, ausnahmsweise, in einem Falle, vielleicht auch das ägäische Küstenland.

b) Die „Westlichen Länder" sind, ebenso wie „Pomorje", nicht „Überreste des alten Königstitels" (V. Marković), sondern ein neues Element der kaiserlichen Titulatur, neben dem zuweilen pleonastisch auch die griechische Form: der „ganze" oder der „grosse Dis" angeführt wird. Bereits dies weist darauf hin, dass auch die „Westlichen Länder" zu „Romanien" gehören. Als Tvrtko I. den serbischen Königstitel annahm, nahm er sie in seinen Titel auf, obwohl das Gebiet, auf das sie sich bezogen, sich nicht im Verband seines Staates befand.

c) Das „Despotat" erscheint zum ersten Mal in der Unterschrift einer Urkunde des Zaren Dušan vom Dezember 1347. Allerdings wurde der Verdacht geäussert, dass dieser Teil des Titels in der Unterschrift später nachgetragen worden sei (Dölger). Die Gründe für diese Vermutung sind beachtenswert, aber doch nicht vollkommen überzeugend. Sollten sie ganz beiseitigt werden, so müsste auch die Ansicht K. Jirečeks aufgegeben werden, dass die Reste des Despotats von Epirus erst 1348 unter die serbische Herrschaft gelangt seien, zur gleichen Zeit, als Thessalien dem serbischen Kaiserreich angegliedert wurde.

d) Die Ausdrücke Küstenland, Westliche Länder, Albanien und Despotat haben in der serbischen kaiserlichen Titulatur keine bestimmte, geographisch genau abgegrenzte Bedeutung. Sie beziehen sich alle auf die

„griechischen Länder", bzw. auf „Romanien" (nach der Zweiteilung des serbischen Kaiserreiches), werden aber mehr oder weniger pleonastisch auf dasselbe Gebiet angewendet.

e) Bosnien hat Zar Dušan in seine Titulatur nie aufgenommen. Es erscheint lediglich in der Abschrift einer Urkunde des Zaren Dušan, die der „serbische Dijak" Nikša Zvezdić aus Dubrovnik hergestellt hat, und ist wohl auf ein Versehen des Schreibers zurückzuführen.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

БАРИША КРЕКИЋ

ДУБРОВНИК И РАТ ОКО ТЕНЕДОСА (1378—1381)

Рат између Млечана и Ђеновљана у осмој деценији XIV века око Тенедоса започео је када је византиски цар Јован V Палеолог ово мало, али ванредно важно византиско острво обећао, због неплаћених дугова, Млечанима. Оваквој намери византиског цара успротивили су се Ђеновљани, који су још од средине XIII века имали велике интересе на Црноме Мору и који се нису могли помирити с тиме да ови њихови животни путеви буду угрожени, или чак и затворени у случају да Тенедос, кључ Босфора и Дарданела, падне у руке главних конкурената Ђенове — Млетака. Овај млетачко-ђеновљански спор уплео се у већ постојеће унутрашње супротности у самој Византији. Да би спречили предају Тенедоса Млецима, Ђеновљани су помогли државни удар у Цариграду. Јован V је збачен са престола, на који се попео његов син Андроник IV (1376), који је већ раније био покушао, у савезу са сином турског султана, да узурпира престо свог оца, пошто није желео да дозволи да буде искључен из наследства. Дошавши на византиски престо Андроник IV је, разуме се, са своје стране обећао Тенедос Ђенови, али је против њега радила млетачка дипломатија. Најзад је, 1379 г., у првом реду захваљујући интервенцији турског султана, Јован V враћен на престо у Цариграду, а Андроник IV уклоњен. Но вишегодишњи рат који се у међувремену распламтео око питања Тенедоса између Млетака и Ђенове, већ је одавно био превазишао оквире локалног сукоба на Леванту, па се претворио у општи обрачун двојице старих ривала. Тенедос је само био повод за далеко шири сукоб интереса ових двеју трговачких република. У даљем току рата Византија сама није играла готово никакву улогу, операције су се прошириле и на друга подручја и мора, Тиренско, и нарочито Јадранско, а рат је обухватио и друге силе (Угарску).[1]

Главни моменти оних делова овог сукоба који су се одвијали на Јадрану већ су испитани. Важност јадранске фазе млетачко-ђеновљанске борбе јасно се сагледа из чињенице да је њен ток у један мах угрозио и саму егзистенцију Млетака као државе. Међутим, много мање се зна

[1] О рату уопште в. H. Kretschmayr, Geschichte von Vendig II, Gotha 1920, 229—242. G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat byzantin, Paris 1956, 563—564. Уп. и F. Thiriet, Venise et l'occupation de Ténédos au XIVe siècle, Mél. d'arch. et d'hist. 1953, 219—245.

о улози наших приморских области у време млетачких и ђеновљанских операција на Јадрану, иако је она била прилично значајна. Стога ћемо покушати овде да осветлимо удео Дубровника у поменутим догађајима. После престанка млетачке врховне власти над Дубровником (1358) и признања угарске заштите од стране овог града, односи Дубровника са Млецима остали су и даље живи, нарочито трговачке везе. Истина, између двеју држава и њихових поданика долазило је неретко до спорова и сукоба, који су неки пут били прилично озбиљни, али се ипак на крају све повољно решавало. У основи, контакт између Дубровчана и Млечана није се никада прекидао од 1358 до 1378 г.[2]

Чудно онда на први поглед може изгледати, зашто су Дубровчани ступили у рат против Млечана. Објаснити то тиме, што је њихов врховни господар, угарски краљ, заратио против Млетака, значило би исувише поједноставнити ствари. Свест о ослонцу на Угарску одиграла је, несумњиво, извесну улогу у дубровачком одлучивању, али је основни мотив било то, што су Дубровчани схватили да им се пружа ретко повољна прилика да даду свој допринос слабљењу свог старог ривала. Јер, упркос често измењаних лепих изјава, Дубровчани су свакако били свесни тога, шта стална млетачка конкуренција у поморској трговини за њих значи, као и опасности од евентуалног повратка Млечана у Далмацију. У то време Дубровник је економски већ био прилично ојачао и стално се развијао. Управо тада дошло је до већег окретања Дубровчана поморској трговини, као последица нестабилности на Балканском Полуострву после смрти цара Душана и, доцније, после битке на Марици (1371), а затим и као последица добијања папске привилегије за путовање у Египат, и склапање неких повољних трговачких уговора са италијанским градовима. За овакав развој дубровачке трговине, млетачка сила претстављала је сталну претњу, чију су ефикасност Дубровчани добро познавали. Удруживање угарске копнене са ђеновљанском поморском снагом пружало је основане наде да ће таква ситуација моћи бити измењена. Из таквог гледања на ствари проистекло је, у првом реду, и дубровачко ангажовање у овом рату[3].

Друго је питање, разуме се, зашто је Угарска ступила у борбу против Млетака. Млетачка акција против угарског пријатеља, господара Падове, свакако је у томе играла споредну улогу. Главни узроци била су млетачка насиља у новостеченој угарској Далмацији и, изнад свега,

---

[2] Уп. S. Ljubić, O odnošajih medju Dubrovčani i Mletčani za ugar.-hrv. vladanja u Dubrovniku, Rad JAZiU 17, Zagreb 1871. Љубић је овде, стр. 17—20 укратко приказао учешће Дубровника у рату 1378—1381 г., али је његово излагање, засновано искључиво на млетачким подацима, сувише уско и једнострано. Уосталом, то је случај и када није реч само о овим догађајима.

[3] Љубић, н. д. 17, своди дубровачко учешће у рату на два брода (уствари био је само један) које су Дубровчани дали као „подложници" угарског краља. Исправније посматра ствари P. Matković, Prilozi k trgovačko-političkoj historiji republike dubrovačke, Rad JAZ i U 7, Zagreb 1869, 204. О положају Дубровника в. и Kretschmayr, n. d. 296. A. Cronia, Relazioni culturali tra Ragusa e l'Italia negli anni 1358—1526, Atti e memorie della Società dalmata di storia patria 1, Zara 1926, 1—39, увиђа да су се Дубровчани бојали повратка Млечана у Далмацију, али једнострано приписује Дубровчанима кривицу за све међусобне сукобе.

питање трговине соли. Наиме, Млечани су били забранили трговину соли са угарског Пага у свим својим лукама, а то је тешко погађало угарске финансије. Улазак Угарске у антимлетачку коалицију створио је предуслове за преношење операција ђеновљанске флоте на Јадран, јер је на тај начин она добила упоришта на овоме мору, у непосредној близини непријатељског центра[4].

* * *

После спора са Млечанима око свог права да тргују са странцима у Млецима, који се вукао неколико година и био коначно решен уз интервенцију угарског краља 1376 г.[5], Дубровчани су са Млецима током 1377 г. одржавали живе везе. Трговали су са млетачким грађанима у Дубровнику, путовали у Млетке и тамо пословали, водили бригу о својој непокретној имовини у Млецима, па су отуда набављали и неке занатлије који су им били потребни[6]. Све до средине следеће, 1378 г. Млечани су долазили у Дубровник и одвијала се трговина између два града, али се у Дубровнику већ осећала извесна узнемиреност због тока догађаја.

Временом стање се погоршава. Средином 1378 г. сукоб између Дубровника и Млетака постаје све очигледнији. Трговина се гаси; размена престаје[7]. Не знамо да ли је и када извршена и формална објава рата, али почетком августа 1378 г. Дубровчани предузимају мере за своју одбрану[8]. Нарочита пажња посвећена је утврђивању Стона и попуни његове посаде[9], а истовремено се упућују писма у Ђенову, угарском краљу и хрватском бану[10]. Необична оштрина одбранбених мера пре-

---

[4] Већ је и раније долазило до веома затегнутих односа између Млетака и Угарске. У једном дубровачком документу из 1372 г. предвиђа се „si guerra esset inter dominum regem Hungarie et comune Veneciarum" да се нека роба не вози из Млетака у Дубровник. Државни архив у Дубровнику (скр. DAD), Div. canc. XXIII, 157. Од млетачких пустошења на нашој обали страдали су и дубровачки поседи. Тако се 1373 г. један дубровачки властелин тужи да је посада једне млетачке галије на острву Колочепу „verberavit unum meum hominem usque ad mortem. . . et vindemiaverunt unam peciam vinearum mearum et asportaverunt uvas". DAD, Lam. de foris I, 134'.

[5] В. Љубић, н. д. 13—17.

[6] Подаци о томе: DAD, Debita not. VIII. Уп. и J. Тадић, Писма и упутства Дубровачке Републике, СКА, Београд 1935, 350—351.

[7] Млечанима је сметало и то што људи из Риминија, Фирма и других места још увек долазе и тргују „ad loca Sclauonie", па су тражили од локалних власти да то престане. Magyar Történelmi emlékek, Diplomacziai emlékek az Anjou-korból III, Budapest 1876, 155 (скр. MTE).

[8] У Дубровник је до средине августа уведено 300 људи и ту су сакупљене све залихе хране из ближе околине. Дубровачким грађанима забрањено је кретање чак и у најближу околину, позвани су сви трговци да се врате у град, а странци у Дубровнику стављени су под контролу. Несумњиво су и посланства која тада иду у Босну и Угарску стајала у вези са новонасталим стањем. Monumenta Ragusina IV, JAZiU, Zagreb 1896, 155—156, 157—158, 185 (скр. MR).

[9] У ту сврху Дубровчани су тражили помоћ од захумске властеле. MR IV, 155.

[10] Од Ђенове Дубровчани траже оружје за две галије које спуштају у море. MR IV, 155.

дузетих у самом Дубровнику показује да је ситуација била веома напета. Дубровчани су, очигледно очекивали непосредан напад на град, а имали су и разлога за то, јер су се граду приближавале млетачке галије. Оне су прошле поред Дубровника средином августа, али нема вести о било каквим њиховим акцијама[11]. У то је време Дубровник већ био у отвореном рату са Млецима[12]. Посланик који је тих дана ишао угарском краљу да води важне разговоре, упућен је нарочито да пази на то, да иступа „као наш посланик, а не као дворјанин господина нашега" (тј. угарскога краља). Дубровчани су, дакле, упркос признања угарске врховне власти и тражења заштите, и упркос тежине момента, ипак држали до тога да се јасно издвоје из целине остале угарске државе, не желећи да се са њима поступа као са обичним делом угарске територије, јер би то крило у себи вишеструке опасности за будућност.

Међутим, проширили су се за Дубровник непосредно веома узнемирујући гласови о томе да Млечани раде на склапању савеза са босанским краљем. У исто време млетачка флота стигла је у Котор и након кратке борбе заузела га, 13 августа 1378 г. Млечани су заиста, као што је познато, били у добрим односима са Босном, а гласови о њиховом савезу претстављали су за Дубровник највећу опасност, па је о њима одмах обавештен угарски краљ[13]. С друге стране, није мању невољу претстављао ни пад Котора у млетачке руке[14]. Одмах су предузете мере за утврђивање дубровачке луке, забрањено је свако општење са Котором, а у Дубровник су примљени неки Которани, вероватно избеглице[15]. Ускоро се ситуација нешто побољшала, по својој прилици стога што се млетачка флота удаљила и што су се гласови о млетачко-босанском савезу показали нетачни[16]. Почетком септембра покушали су Ду-

[11] Свакако у очекивању напада на град и опсаде, наређено је било рушење разних торњева, кућа и цркава пред градским бедемима и подизање и учвршћивање самих бедема. Набавља се и салитра из Апулије. MR IV, 157, 158. О раду на утврђењима у Дубровнику и Стону током читавог овог рата в. L. Beritić, Utvrdjenja grada Dubrovnika, JAZiU, Zagreb 1955, 29—31. — О проласку млетачких галија Дубровчани су обавестили хрватскога бана и захвалили му на помоћи у људству. MR IV, 158—159.

[12] 21 августа решено је у Сенату „donec durabit guerram istam(!) quam habemus cum Veneciis" да се становништво дубровачких острва не сме терати из кућа, нити му се сме подизати кирија. Дате су и гарантије за склањање трговаца у град. MR IV, 159.

[13] MR IV, 160.

[14] F. Šišić, Kako se Kotor predao Veneciji 1378, Glasnik dubrovačkog uč. dr. „Sveti Vlaho", I, Dubrovnik 1929, 44—47. — Млетачки поморски заповедник оптуживао је у писму Дубровчане за разне кривице, и они су му одговорили у Котор 25 августа. MR IV, 160—161. Дубровчани су били предложили да даду једног затвореног Млечанина у замену за Илију Радовановића (de Radoano, Radoanich), који је био ухапшен у Млецима. Илијиној фамилији дали су помоћ а писали су и свом посланику у Угарској да се заузме „ut habeamus istum pauperem, qui fuit captus pro serviciis terre nostre". MR IV, 161. Каква су то, „servicia" била није нам познато. Илија је, иначе, неколико година био у Млецима претставник разних дубровачких трговаца, а затворен је тамо већ 1376 г. због дугова. Ова прва дубровачка интервенција у његов прилог није успела. Подаци о И. Радовановићу: DAD, Div. canc. XXIV. Државни архив у Млецима (Archivio di Stato di Venezia — скр. ASV), Sentenze a giustizia — Petizion III.

[15] MR IV, 161—162.

[16] Део „exercitus Sclavorum" који је био дошао у помоћ Дубровнику и Стону помало је враћен кућама, а посланику у Босни наређено је да не шаље 300 људи у

бровчани чак да успоставе извесне додире са Котором. Не само да су слали нека писма, него су — разуме се све то тајно — послали и једног фратра, Которанина по роду, да наговара Которане да збаце млетачку власт, или да беже у Дубровник[17]. Оваква делатност Дубровчана није у то доба још могла да дâ плода, али показује правац којим су се доброваčка настојања и доцније кретала.

У Дубровнику се почетком септембра 1378 г. очекивао долазак Ђеновљанског бродовља, а то је стављало владу пред нове проблеме. Поред увек непожељне присутности веће стране флоте, макар то била и савезничка, јављало се и деликатно питање дубровачког учешћа у њој. Хрватско-далматински бан, као претставник угарскога краља, био је затражио да Дубровчани све своје галије удруже са Ђеновљанским ради заједничких операција против Млечана. Дубровчани су то, разуме се, одбили, мада су пристали да даду једну своју галију и једну неопремљену, која се, као сопственост угарског краља, налазила у Дубровнику, као и једну мању лађу без посаде[18].

Ускоро се показало да су Дубровчани били у праву када су одбили да читаву своју флоту пошаљу у рат и на тај начин оставе незаштићену властиту територију. Средином септембра сазнало се у граду за приближавање једне млетачке ескадре, па су одмах предузете хитне мере предострожности[19]. Заиста, 24 септембра шест млетачких галија прошло је поред Дубровника у непосредној близини, и у граду је настало разумљиво узбуђење. На седници Сената, који се одмах састао, донете су одлуке о поступању убудуће у сличним случајевима[20], а јављено је и Ђеновљанима о појави Млечана. Писма за њих послата су у Апулију, јер мада је било познато да је из Ђенове флота исповила за Јадран, није се знало тачно где се она налази[21]. Дубровчани су очекивали да ће до сукоба између двеју непријатељских морнарица доћи на уласку у Јадран, на један дан и једну ноћ далеко од њиховог града, па су стога поново тражили помоћ у људству од хумске властеле и босанског краља[22]. Међутим, тада није дошло до очекиване битке, нити су Ђеновљани дошли у Дубровник одмах, па је у граду попустила напетост.

Дубровник и „de Moroblachis" у Стон, јер „pro nunc non sunt necessarii". Препоручено му је да будно прати краљево држање, а у граду су и даље, мада успорено, предузимане мере безбедности. MR IV, 162.

[17] MR IV, 163. Уп. Љубић, н. д. 17. Тадић, н. д. 381—382. Поред неких других мера у Дубровнику и Стону, ухапшен је у граду истакнути млетачки трговац Franciscus Baldella. MR IV, 163.

[18] MR IV, 164—165. Уп. Матковић, н. д. 204.

[19] Још 17 септембра дозвољено је Пељешчанима из Стона да иду кућама, а следећег дана послата је једна лађа у Апулију да сазна какве вести, али је одмах затим наређено хитно повлачење у град свега становништва дубровачких острва и започета је акција за снабдевање града житом са Неретве. MR IV, 165.

[20] Решено је, ако убудуће непријатељске лађе покушају да прођу између Дубровника и Локрума, да топови са седам разних места на њих отворе ватру. Остали топови неће ступати у дејство ако непријатељ први не припуца. MR IV, 166.

[21] MR IV, 166.

[22] Нарочито од имотског кнеза Емериха. Мобилисан је и део дубровачких трговаца на Неретви. MR IV, 166—167. Уп. Тадић, н. д. 369—370. Матковић, н. д. 205. Предузети су и неки радови на јачању бедема. MR IV, 167.

* * *

Ни другој страни, млетачкој, вођење овог рата такође није било лако. Борбе на Леванту, где је рат започео, угрожавале су безбедност бројних млетачких трговаца који су тамо пословали, њихову скупоцену робу и лађе, а претиле су и колонијама које су биле основа млетачке моћи на Истоку[23]. Све се то одражавало и на стању у самим Млецима, којима је рат наметао посебне напоре[24]. 1377 г. млетачка флота је оперисала на Леванту. Она је пустошила околину византиске престонице Цариграда, као и друге византиске области, а истовремено је снабдевала потребном опремом млетачке гарнизоне у Романији. Крајем августа део те флоте вратио се кући, док је други део под Vettor Pisani-ем пошао у Сирију да тамо преузме трговачку робу млетачких трговаца, пошто њихове лађе, услед ратних прилика, нису могле ићи по њу[25]. Следеће 1378 г., како смо видели, сукоб између млетачке и ђеновљанске флоте, који су Дубровчани очекивали недалеко свог града, није се ту одиграо, пошто су Млечани потукли Ђеновљане још код Анција, на Тиренском Мору. Но упркос чињеници што су по Јадрану мање-више несметано пловили, Млечани су почели и овде осећати тешкоће[26].

У самом Дубровнику крајем септембра и почетком октобра 1378 г., мада се наставило са неким радовима на утврђивању и опскрби града, наступило је извесно смиривање[27]. Осетила се, међутим, криза у набавци жита, јер је дошло до оскудице у суседним областима у којима су Дубровчани жито набављали. Послате су, стога, лађе у Апулију, а

[23] О несигурности на Леванту и пре избијања млетачко-ђеновљанског рата сведочи, поред осталог, и један спор који се водио између Марка Мауроцена и Бертуча Лоредана у Млецима, и поводом којег се наводи писмо које је Бертучо био писао брату у Фамагусту 4 маја 1374 г.: „Per che ueço Zenoesi prese signor del ysola edeltuto etuto si e desfato et nuy non auere non bom star dela tauixo saluo mio conseio che faci alpostuto de leuarte auegnir in Chandia", па или нека ту остане или нека иде у Дамаск. ASV, Sent. a giustizia — Petiz. III, 27—27'. Још раније, 1373 г. били су Ђеновљани на Кипру задржали лађу једнога Дубровчанина, па су Млечани интервенисали за њено ослобођење. R. Predelli, I libri commemoriali della Repubblica di Venezia, t. III, Venezia 1883, 110.

[24] Већ попис лица и прилога за вођење рата који је сачињен у Млецима 2 децембра одаје сву тежину ситуације. Међу приложницима помињу се и два брата Задранина. Bilanci generali della Repubblica di Venezia, vol. I, t. I, Venezia 1912, 68—78. — Није искључено да је у вези са ратним потешкоћама дошло 1379 г. до именовања још двојице „massari all'argento", поред већ постојеће двојице. Уп. G. Mayer, L'officina monetaria della Repubblica di Venezia, Archivio veneto, ser. V, vol. 52—53, Venezia 1954, 31.

[25] V. Lazzarini, Due documenti della guerra di Chioggia, Nuovo arch. ven. XII, Venezia 1896, 137—147.

[26] У септембру су Млечани предузели мере да њихови трговци повуку робу из Улциња због опасности од ђеновљанских и дубровачких лађа. S. Ljubić, Listine o odnošajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike IV, JAZiU, Zagreb 1874, 115. Уп. Kretschmayr, н. д. 231.

[27] MR IV, 169, 170—171, 172. Управо о ово време, октобра 1378 г., родски велики мештар и „fratres Rodi" опљачкали су „saccos XXVIII bombicis seu cotoni" са једне дубровачке лађе. 4/5 ове робе биле су власништво Дубровчана, а 1/5 неког Млечанина. Рођани су плен предали „galeis Venetorum". 11 година доцније оштећени још нису били добили накнаду. DAD, Div. not. X, 42—42.

од хрватскога бана тражена је дозвола за куповину жита у Хрватској, Далмацији и Хуму[28]. Средином октобра 1378 г. стигла је, коначно, ђеновљанска флота у Дубровник или у његову близину. Дубровчани су своје савезнике лепо примили, а решили су да одмах убрзају опремање своје галије која ће им се придружити, па је 25 октобра та галија добила строго наређење да исте вечери крене за Задар[29]. Међутим следећег дана, не само да је галија задржана, него је, штавише, решено да се разоружа, а посада је готово читава распуштена, па јој је чак и одузета плата коју је већ била примила. Један посланик који је био спреман да иде хрватскоме бану такође није отпутовао[30]. Ова нагла промена може се тумачити само изненадним доласком неких неочекиваних вести. Заиста управо тада стигао је у Дубровник један гласник угарског краља. Не знамо, додуше, какве је он вести донео, али су оне свакако морале бити повољне јер су га Дубровчани врло добро наградили[31].

После тога дубровачка пажња нарочито се окренула Котору, који се налазио у млетачким рукама. Дубровачки покушаји да побуне град против Млечана засада, како смо навели, нису успевали[32], па су се Дубровчани упустили у један дипломатски маневар да би на други начин извршили притисак на Млечане у Котору. Угарском краљу су поручили нека убеди босанског краља у потребу прекида сваког контакта између његових поданика и Котора. Нарочито је важно — подвлаче Дубровчани — да Босанци не носе храну у Котор. На тај начин положај Млечана у Котору постао би неодржив и они би се морали повући отуда[33]. Но ни овај покушај Дубровчана, како ће се видети, није успео а нису имали бољу срећу ни у покушају да наговоре команданта четири ђеновљанске галије, које су биле стигле у Дубровник средином новембра, да у интересу Ђенове и рата остану у Дубровнику ради чувања града. О томе су писали и Лучану Дорији, команданту ђеновљанске флоте, али без успеха[34].

---

[28] MR IV, 171—172.

[29] Део опреме био је из Ђенове. MR IV, 172—173, 174.

[30] Један которски гласник пуштен је из затвора. MR IV, 174.

[31] Ипак су, 31 октобра, Дубровчани тражили од хрватскога бана и босанскога краља помоћ у људству за посаду Стона. Такође се настојало око набавке жита, нарочито са Сицилије. MR IV, 174, 175.

[32] У новембру дат је азил неким Которанима у Цавтату и код манастира Св. Јакова. MR IV, 176, 178.

[33] MR IV, 177—178. Уп. Матковић, н. д. 205. В. Ћоровић, Краљ Твртко I Котроманић, СКА, Београд 1925, 43—44. Исти, Хисторија Босне, СКА, Београд 1940, 306. У ово време Дубровчани су у близини града запленили једну анконитанску коку сумњајући да на њој има млетачке робе. Ова заплена била је узрок дугогодишњих објашњавања са угарским и шпанским властима. MR IV, 177. В. ниже.

[34] Децембра 1378 г. Дубровчани су припремили били двопек за ђеновљанску флоту, а Лучану Дорији послали нека писма MR IV, 182, 184, 179, 180. Новембра 1379 г. пуштен је из дубровачког затвора Млечанин Августин сликар. Он се помиње у Дубровнику од 1376 г., а био је ухапшен по својој прилици августа 1378 г. Изашавши из затвора стављен је у кућни притвор и под контролу државних органа. Доцније је добио нешто више слободе, али увек ограничено и под контролом. 1379 г. задужио се у Дубровнику за 25 дуката, а јесени 1381 г. побегао је у Задар. J. Тадић,

* * *

1379 била је година најинтензивније делатности двеју непријатељских флота на Јадрану. Те године јадранска фаза овога рата достигла је врхунац у оним догађајима који су доцније прозвани „ратом око Кјође". У тим важним збивањима узео је учешћа и наш Дубровник, а поред тога он је и сам предузимао акције против непријатеља. Тако су већ почетком јануара послате три лађе да хватају непријатељске бродове пред Котором и Будвом, па све до Улциња[35]. У то време појавиле су се нове наде у погледу Котора. У другој половини јануара дошла је у Цавтат једна которска делегација са новим понудама. Которани су обећавали да ће се вратити под врховну власт угарског краља и да ће Дубровчанима предати свог млетачког кнеза. На овакав њихов став несумњиво је утицало и присуство једног одељења ђеновљанске флоте које је дошло у Дубровник управо у ово доба. Дубровчани су ђеновљанског команданта одмах упутили у ток преговора са Которанима и понудили му да и његови претставници у њима учествују. Самим Которанима, пак, дали су шест дана времена да остваре своја обећања и за то време су прекинули непријатељства са њима[36]. Међутим, све се ово завршило без резултата. Коначни одговор Которана стигао је тек почетком фебруара и био достављен хрватском бану и команданту ђеновљанске флоте, али је очигледно био негативан, јер су настављене припреме за даљу борбу[37].

Зимски месеци, природно, нису били погодни за вођење макаквих већих операција. Стога је и у Дубровнику тада владало релативно затишје. Средином фебруара стигле су у град три ђеновљанске галије. По свој прилици оне су донеле нека писма која су из Ђенове била упућена у Цариград. Дубровчани су их послали тамо по своме куриру[38]. У то доба, како смо већ поменули, на византиском престолу седео је узурпатор Андроник IV, претставник ђеновљанских интереса, и стога

Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII—XVI в., САН, I, Београд 1952, 21—24, 33, 354. И у Млецима је, сем Илије Радовановића, било и других затворених Дубровчана и конфисковане имовине. Љубић, Листине IV, 119, 207, 208, 216.

[35] MR IV, 188—190. Ћоровић, Твртко 44. Исти, Хисторија 306. — 15 јануара послата је још једна лађа у пљачку, а заробљена је и једна которска са житом. MR IV, 190. Но и Дубровчани су се бојали млетачких напада на своје бродове па, например, јануара 1379 г. осигуравају од њих чак и лађе које преносе со из Стона у Дубровник. DAD, Debita VIII, 143.

[36] Ђеновљанским галијама дали су Дубровчани храну и весла. MR IV, 191.

[37] Ћоровић, Твртко 44. Исти, Хисторија 306, вели да су Которани били попустљиви а Дубровчани све више узимали „став победника" па зато преговори нису успели. Притом он очевидно губи из вида да су ови преговори били само део једног много ширег тока догађаја, као што се види већ и из слања которског одговора даље, и да према томе став Дубровника није могао играти пресудну улогу. — Крајем јануара Дубровчани су поново тражили помоћ из Босне, Хума и Угарске. Ипак је у фебруару стање било у главном мирно. MR IV, 192—195.

[38] MR IV, 195. Уп. Б. Крекић, Дубровник и Левант (1280—1460), САН, Београд 1956, 24. Односи између дубровачког становништва нарочито ван града, и ђеновљанских посада нису увек били најпријатељскији. Влада је управо приликом овог боравка ђеновљанских лађа запретила једном Лопуђанину са два месеца затвора буде ли вређао Ђеновљане. DAD, Debita VIII, 149.

се оправдано може претпоставити да је ова писма — чија се важност види по томе што су их донеле ђеновљанске галије, а Дубровчани упутили даље посебним куриром — ђеновљанска влада слала њему или његовим сарадницима. Ђеновљанске галије остале су у Дубровнику десетак дана и ту се опскрбиле. У међувремену Дубровчани су послали неколико својих бродова да лове лађе које су носиле жито и другу робу у Котор. Ова активност је са бољим временима у марту и априлу појачана, па се на том послу ангажују читаве мале ескадре[39].

Средином априла решено је у Дубровнику да се спусти у море галија угарскога краља, а опреми дубровачка за флоту.[40] Међутим, код Дубровчана су очигледно још увек постојале сумње у коначан исход обрачуна између два велика ривала. То се види из отезања да своју галију предају ђеновљанској флоти. Када је 27 априла требало да поменуте лађе отпутују заједно са шест ђеновљанских галија које су биле дошле у Дубровник, Дубровчани су понудили само неопремљену галију угарскога краља, што су Ђеновљани одбили. За своју су казали да ће је у најскорије време опремити и послати Лучану Дорију у Задар. Уствари, њихова галија била је већ спремна за пут, али су они, уочи горњег одговора Ђеновљанима, донели одлуку „defaciendo disarmare nostram galeam“[41], иако је ипак нису распремили Све ово сведочи да су Дубровчани настојали до задњега часа да на неки начин изиграју своје обавезе, свакако због страха од крајњег резултата борбе. Притисак Ђеновљана био је несумњиво ипак јачи, и коначно је дубровачка галија, 30 априла или 1 маја 1379 г. кренула у Задар да се прикључи „armadi“ својих савезника[42].

* * *

Било је то уочи великих догађаја. Млетачка флота, која је под Ветор Пизанијем, после победе код Анција, оперисала по Леванту и Јадрану, коначно је морала негде да се склони ради одмора и оправке. У ту сврху она се крајем априла или почетком маја 1379 г. повукла у Пулу. Осећајући се у сигурности, Млечани су прилично занемарили своју борбену способност и, када се 5 маја пред Пулом појавила претходница ђеновљанске флоте, затекла их је неспремне. Ђеновљанска ескадра састојала се од двадесетдве галије. Од ових, једна је била задарска а једна дубровачка[43]. У почетку, битка код Пуле, упркос непо-

[39] MR IV, 196—197, 198. У марту иду три брода да хватају лађе непријатеља све до Улциња. MR IV, 198. Тадић, Писма 373. Једна дубровачка галија и једна „barcha“ средином марта пред Котором имале су которске лађе палити, а которску флоту ухватити ако изађе из залива. MR IV, 199, 200, 201. Тадић, исто 373—374. Уп. Матковић, н. д. 205. Ћоровић, Твртко 44. У априлу дубровачке лађе конфискују жито и со који су ишли из Драча у Котор. MR IV, 206, 208—209.

[40] MR IV, 204, 206.

[41] MR IV, 209. Тадић, Писма 376.

[42] MR IV, 210—212. Тадић, исто 375—376.

[43] По V. Lazarini, La battaglia di Pola e il processo di Vettor, Pisani, Nuovo arch. ven., n. s. XXV, Venezia 1913, 181. Значи да је дубровачка галија необично брзо стигла до ђеновљанске флоте.

вољнијем положају Млечана, развијала се њима у прилог, али се ускоро срећа окренула. Видевши злу судбину своје флоте, Пизани је побегао, а са њим и неки други млетачки капетани. Победа Ђеновљана била је потпуна, а млетачка поморска сила била је за извесно време скршена[44]. Сам Ветор Пизани, по повратку у Млетке, био је затворен и осуђен на шест месеци тамнице због немарности и бекства из битке[45].

У међувремену, у ђеновљанској флоти, после велике победе код Пуле, дисциплина је знатно попустила. С друге стране, и у Задру су се прилике јако погоршале. Посада коју су ђеновљани у том граду — својој главној бази у Далмацији — били оставили била је ослабљена болестима. Завладала је велика оскудица хлеба и вина, појачана присуством великог броја заробљених Млечана, који су после битке код Пуле доведени у задарске затворе, или су просто држани на заробљеним лађама у задарској луци[46]. Ђеновљанска флота, после Пуле и пошто је добила појачање, постала је господар Јадрана. Освојивши нека млетачка места у Истри, она је убрзо дошла у непосредну близину самих Млетака и ту је нашла нове савезнике. Господар Падове, Франческо Карара, био је спреман да Ђеновљанима да храну и да им се придружи у нападу на Кјођу, која се код Пуле борила на страни Млечана[47]. Поред тога, Ђеновљанима су пришли и Фриулци, који су им дотурали храну у Марано, где су Ђеновљани засновали своју базу. Радило се углавном о замени соли, коју су Ђеновљани довозили са Пага, за фриулско жито[48]. Овако оснажени, Ђеновљани су опсели Кјођу и 16 августа 1379 г. град се предао њима и њиховим савезницима, међу којима је била и дубровачка галија. Међутим, напад који су савезници извршили на Лидо био је одбијен[49].

Пад Кјође, која се налазила у непосредној близини Млетака, претстављао је за њих веома тежак ударац. Још и пре тога, после битке код Пуле, Млечани су успоставили контакте у настојању да склопе мир, нарочито са Угарском где су послали и своје посланике. Међу главним условима за мир угарски краљ је тражио накнаду губитака које је трпео услед спречавања продаје његове соли са Пага по млетачким лукама и подмирење штета које су Млечани нанели његовим поданицима у

[44] Ђеновљани и њихови савезници заробили су код Пуле око 24 000 људи које су углавном одвели најпре у Задар, а затим делимично у Ђенову. Укупно је у бици погинуло око 9 000 људи, од чега око 8 050 на страни Млечана. У руке победника пало је и 15 непријатељских галија. Уп. Lazzarini, La battaglia di Pola, 182—184. Љубић, О одношајих 18.

[45] Lazzarini, исто 185—186. Kretschmayr, n. d. 232.

[46] V. Lazzarini. Lettere genovesi e friulane della guerra di Chioggia, Arch. ven., ser. V, vol. 34—35, Venezia 1944—45, 12—13, 17. У току преговора између Млечана и Угарске млетачкој влади достављена су писма којима се тражила помоћ за Млечане у Задру. MTE, 313.

[47] I. Tiozzo, Una pagina sulla battaglia di Pola, Arch. ven. ser. V, vol. 21, Venezia 1937, 133—144.

[48] P. L. Rambaldi, Appunti friulani per la storia della guerra di Chioggia, Nuovo arch. ven., n. s. XV, Venezia 1908, 192, 195, 204.

[49] V. Lazzarini, La presa di Chioggia (16 agosto 1379), Arch. ven., ser. V, vol. 48—49, Venezia 1952, 53—74. Уп. и Kretschmayr, н. д. 232—233.

Далмацији[50]. О овим штетама сами млетачки посланици у Угарској пишу дужду 24 јуна 1379 г.: „Habuimus a persona fidedignissima . . . informata de condicionibus Dalmacie . . . quod ex crudelitatibus perpetratis per gentes vestras in dictis partibus, et specialiter in Chataro et Sibinico, provocate sunt omnes gentes dictarum partium contra dominationem vestram. . .quia ubi primo ante novitates sibi factas. . . difficiliter moti essent ad damnum vestrum, nunc indignati et provocati. . . disposti sunt ad omnem damnum vestrum. . .“. Посланици још додају да Далматинци намеравају „armare septem ex corporibus galearum vestrarum (очигледно заробљене код Пуле) de gentibus ipsarum partium“[51]. Оваква млетачка оцена ситуације у Далмацији, ретко јасна и отворена, сведочи о несумњиво врло великом обиму млетачких насиља извршених на нашој обали и о томе како је тешко овај рат погодио и наше области.

У преговорима, у којима су учествовали у мањој или већој мери и угарски савезници, а на које су по свој прилици и Дубровчани били послали своје претставнике[52], није се могло доћи ни до каквог споразума. Можда би угарски краљ био пристао на мир, али су га од тога одвраћали Ђеновљани и Падованци, обећавајући му скору предају Млетака на милост и немилост[53]. Средином августа 1379 г. млетачки претставници на преговорима били су до те мере изгубили наду у успех, да су саветовали својој влади да покуша склопити мир са Ђеновом и Падовом, раће него са Угарском[54]. Преговори са Угарском су се ипак наставили, па су Млечани нешто доцније, пристали да признају врховну власт угарскога краља и да му плаћају годишњи трибут. Но угарски захтеви били су знатно већи[55].

Међутим, и унутар антимлетачке лиге почеле су се јављати несугласице и неповерење. Долазило је до спорова између Ђеновљана и Падованаца, а исто тако и у односима између Ђенове и Угарске, те Угарске и Падове[56]. Млечани су у томе видели добру прилику за себе. Они раде на продубљивању супротности међу непријатељима. Знајући

[50] У једном писму млетачких амбасадора из Будима, јуна 1379 г., каже се, међу осталим, да су се угарски претставници тужили „quod dominus rex in magna damna incurrit ex eo guod sal suum Pagi Veneti non permiserunt portari et transire per portus suos. Item petit damna illata suis subditis de Catharo et Sibinico in partibus Sclauonie“. Библиотека Марчана у Млецима (Biblioteca Nazionale Marciana a Venezia — скр. BM), Lat. X, 299, 8—8'.MTE 179.

[51] BM, Lat. X, 299, 9'—10. MTE 181—182 (под 27 јуна).

[52] MR IV, 239.

[53] BM, Lat. X, 299, 10. MTE 176, 177—178, 180, 182. Млечани и сам улазак у рат приписују деловању угарских магната, а не краљевој иницијативи. MTE, 172.

[54] MTE, 200—201. Иста сугестија почетком септембра, MTE 220.

[55] BM, Lat. X, 299, 34', 35'—36. Уп. MTE 205, 208, 217—218, 246, 277. Угарски краљ је, међу осталим, тражио од Млетака 100 000 дуката годишње, или право да своју со шаље на Ријеку. Млетачки претставници на преговорима тражили су да их влада обавести о односу цена соли из Кјође, Пага и Пирана. Они су примили неке врло повољне вести о догађајима у Романији, а крајем августа тражили су податке о штетама које су Ђеновљани нанели Млечанима на Кипру и у Пери. MTE 200, 203, 210, 225.

[56] Уп. Lazzarini, La presa di Chioggia 64. Угри нису учествовали у окупацији Кјође. Lazzarini, Lettere genovesi e friulane 16. V. MTE 207.

да угарски магнати, који су у свим овим догађајима играли видну улогу, не трпе падованског господара, Млечани су настојали да Карару прикажу што црњим бојама. Ђеновљани, пак, били су, по њима, неискрени; савезници су ометали склапање мира између Млетака и Угарске стога што су мрзели Млетке и имали велики профит од рата, и што нису желели да угарски краљ буде признат као врховни господар Млетака[57]. Млечани су показивали спремност да склопе мир и са самом Угарском, Падовом и патријархом Аквилеје, ако Ђеновљани неће мир. У том случају, ако им Падова и Фриули више не би давали хране, и кад би Угарска повукла своје лађе и затворила луке у Далмацији, Ђеновљани би изгубили базе на Јадрану и морали би се повући. Ово тим пре што су и из Ђенове стигла „pessima nova. . . contra statum eorum“. У принципу, међутим, Млечани су увек инсистирали на општем миру[58].

Насупрот овом релативно еластичном ставу Млетака, предлози које су Угри изнели за склапање мира у даљем току преговора, били су врло тешки за Млечане. Између осталог они су садржавали и ово: ако Млеци и Угарска склопе мир, Јадран ће бити отворен за млетачке лађе и ђеновљанска флота ће се повући, али ће ђеновљанска посада и њихови савезници и даље остати у Кјођи до склапања мира између њих и Млечана. Пошто покушаји Угра да наговоре своје савезнике на склапање разумног мира нису успели, они ће бити вољни, ако се склопи угарско-млетачки мир, да помогну Млечанима у постизању ширег смирења. Млетачки посланици су ове угарске предлоге одбили, јер док су Кјођа и друге области у непријатељским рукама, приходи млетачких царина „nichil valebunt“. Радило се, по оцени Млечана, о притиску на њих да се, од страха пред Ђеновљанима, потпуно препусте у руке Угарске, а онда да савезници раде са њима шта желе[59]. Што се тиче левантинских питања, због којих је до рата и дошло, Угри су предложили да се острво Тенедос преда њима на управу, а да у Црном Мору Млечани плове само у ђеновљанске луке. Млечани су, разуме се, одговорили врло категорички, да би то била „destructio Venetiarum“ и да никада на то не би пристали „imo fuimus in maxima guerra cum ipsis Januensibus solum occasione predicta“[60]. На тај начин дали су они врло јасну потврду правих узрока овог сукоба.

Посебан осврт заслужује и претња коју је угарски претставник на преговорима упутио млетачким посланицима, рекавши — како посланици пишу дужду — „quod nisi faceremus concordium cum eis, quod usque ad paucos dies ipsi aliud facerent cum pelipariis et popularibus Venetiarum, et quod bene sciebat quid dicebat“[61]. Ова претња социјалним бунтом у Млецима, колико нам је познато, није имала никаквих последица.

---

[57] BM, Lat. X, 299, 40. MTE 259, 265. Још и пре овога јављала се код угарске аристократије сумња да Ђеновљани и Падованци желе да задрже за себе користи од сваког успеха. MTE, 196, 221—222.

[58] MTE, 222—223 и д., 263.

[59] BM, Lat. X, 299, 46. MTE 273.

[60] MTE 243—244.

[61] BM, Lat. X, 299, 46.

С друге стране, преко Угарске су и Ђеновљани поставили своје услове за мир. Они су тражили да се острво Тенедос преда угарском краљу, да Млеци плате милион флорина оштете и да Крит даду Ђенови. Млечани би добили слободу пловидбе, али с тим да на Црном Мору смеју посећивати само ђеновљанске луке. У свом одговору, Млечани су пристајали да плате до 200 000 флорина и да Угри преузму византиски Тенедос, али су сви остали услови за њих били неприхватљиви[62]. Ово одбијање није, међутим, за Млетке било лако. Ситуација је у том граду несумњиво била врло тешка. Крајем септембра 1379 г. млетачка влада је ургирала да њени посланици по сваку цену склопе мир са непријатељима. Но посланици су се томе опрли, износећи низ добро смишљених разлога. Они су енергично наставили разговоре са Угарском инсистирајући на симултаности склапања мира са свим члановима антимлетачке коалиције. Изгледало је у један мах да ће угарски магнати преузети посредовање за мир, најпре између Млетака и угарског краља а онда и са осталим савезницима. Но аристократија је за то тражила суму новца, коју Млечани нису могли платити[63].

Постало је, тако, јасно да се овим преговорима ништа неће постићи, иако су они били дуги и често доста мучни. Занимљиво је да су се извесне фазе ових преговора водиле у тајности, т.ј. савезници су радили крадомице један од другога у настојању да извуку што веће користи од евентуалног мира са Млечанима. Коначно су Млечани почетком октобра решили да приступе опремању нове флоте за настављање рата[64]. Ђеновљанска морнарица, пак, остала је и даље у близини Млетака и своју главну опскрбу добијала у Марану[65].

* * *

Шта се за време свих ових важних догађаја дешавало у Дубровнику? После одласка дубровачке галије ђеновљанској флоти, почетком маја, у граду је ситуација била нешто мирнија, јер се тежиште борби пренело на север. Настављена је пракса слања лађа у лов на Млечане и Которане до Улцињa[66]. Пораз Млечана код Пуле имао је, међутим, утицаја на став Дубровчана према Котору. Већ 13 маја решили су Дубровчани да пошаљу у Котор посланство састављено од два дубровачка грађанина пореклом из Котора[67]. Када се зна да је следећег дана богато награђен један гласник „qui aduxit bona nova domini bani Dalmacie"[68], онда нема

[62] ВМ, исто 49'.МТЕ 277, 278—279, 282—283.

[63] МТЕ 284—286, 294 и д. О преговорима в. Kretschmayr, н. д. 233—234.

[64] V. Lazzarini, Frammento di registro del tempo della guerra di Chioggia, Arch. ven., ser. V, vol. 21, Venezia 1937, 126. — Млечани су решили да почну опремати флоту 7 октобра, али се о таквој одлуци морало већ и раније нешто знати, јер њихови посланици 8 октобра већ пишу о „maximos apparatus" за које чују да се спремају. МТЕ 302.

[65] Крајем октобра у Марано је стигло 13 ђеновљанских галија по храну. В. Rimbaldi, Appunti 195.

[66] MR IV, 212—213. Тадић, Писма 377.

[67] MR IV, 213—214.

[68] Решено је да се бану пошаље поклон, а два дана доцније и посланика. MR IV, 214.

сумње да је посланство које је ишло у Котор претстављало покушај Дубровчана да искористе свежи утисак вести о поразу Млечана код Пуле ради деловања против непријатеља у Котору.

Дубровчани су, уствари, сада развили активност на више страна у вези са Котором. По налогу хрватскога бана послали су тамо још једног гласника са писмом „ad sciendum de eorum intentione", али је он био затворен[69]. Истовремено Дубровчани су „super facto Cathari" водили преговоре и са босанским краљем. Наиме, Твртко је дуго времена био у пријатељским односима са Дубровником и помагао га, а Дубровчани су се трудили увек да ово пријатељство сачувају. Међутим, Которани, т.ј. млетачке власти у Котору, понудили су краљу предају Котора, ако он забрани Босанцима доношење хране у Дубровник. Дакле, ситуација се обрнула од оног времена, јесени 1378 г., када су Дубровчани настојали да босански краљ уради то исто у односу на Котор. Изгледа да је Твртко благонаклоно примио понуде из Котора и предузео неке мере услед којих се Дубровник нашао у оскудици хране, а которски претставник у Босни стално је радио против Дубровника[70]. Најзад, о Котору су Дубровчани разговарали и са командантом четири ђеновљанске галије које су средином маја биле у Дубровнику[71], а у самом граду предузете су мере за контролу имовине Которана[72].

Крајем маја преговори у вези са Котором ушли су у нову фазу када је у Цавтат стигло једно которско посланство. Дубровчани су одбили да га приме у град, али су одмах послали хрватском бану и заповеднику ђеновљанске флоте писмо које је, по својој прилици, ово посланство донело[73]. У међувремену задржани су у Дубровнику људи који су већ били спремни да крену у напад на которске солане[74]. Но писмо Которана сигурно није било задовољавајуће па су Дубровчани почетком јуна наставили операције против њих[75].

[69] MR IV, 215. Тадић, Писма 383. В. Ћоровић, Твртко 145. Исти. Хисторија 307. Он нетачно сматра да су Дубровчани послали овог гласника у Котор на пресију босанског краља. Посланство босанског краља у Дубровнику, како Ћоровић и сам увиђа, бавило се другим стварима и то без успеха.

[70] Тадић, Писма 382—383. Ћоровић, Твртко 44—45. Исти, Хисторија 306. Међутим ни овде се не можемо сложити са његовим тврђењем да су мржња и непопустљивост Дубровчана присилили Которане да траже „помоћи и заштите" од Твртка. Он губи, наиме, из вида да је Котор у то доба био у рукама Млечана и да је понуда Твртку уствари један потез млетачке политике у настојању да по сваку цену одрже за себе которску базу, без обзира на осећаје Дубровчана (који су, узгред речено, заиста били упорни против Котора) и на страдања Которана.

[71] MR IV, 215. По својој прилици ове галије су оставиле у Дубровнику неке заробљенике. DAD, Debita VIII, 176'. Шаљу се вести приспеле из Апулије у Задар. MR IV, 215.

[72] Дозвољено је Которанима затвореним у Дубровнику да покушају да изврше размену за Дубровчане затворене у Котору. MR IV, 216.

[73] MR IV, 216, 217.

[74] MR IV, 216.

[75] Управо тада у Дубровник је стигло 6 ђеновљанских галија из Романије, па су ту добиле опскрбу и пилоте, а заповедник је водио разговоре са претставницима дубровачке владе. Ради се несумњиво о галијама које су се после Пуле прикључиле као појачање ђеновљанској флоти. MR IV, 218—219. Крекић, н. д. 24.

Питање Котора запретило је, међутим, да увуче Дубровник у шире компликације. Односи са Босном су се погоршали, несумњиво с тога, што преговори са босанским краљем о Котору нису дали повољне резултате, и што краљ није желео да Котор, предајом Угарској, дође евентуално под дубровачки утицај. Средином јуна, пошто је босански краљ забранио својим поданицима извоз хране у Дубровник, заводе Дубровчани са своје стране блокаду према Босни, забрањујући ношење ма какве робе из Дубровника у ту земљу[76]. Угарски краљ, пак, којему је било у интересу да придобије Которане, свакако је желео да сазна од Дубровчана за узроке њиховог огорченог непријатељства према том граду, и Дубровчани у дугом писму хрватском бану од 20 јуна 1379 г. објашњавају зашто су морали ратовати против Котора. Када су Млечани заузели Котор, веле Дубровчани, њих је то тешко погодило, како стога што је то град угарскога краља, град са којим је Дубровник имао многе породичне везе, тако и због опасности од близине Млечана. Сви покушаји да се Котор побуни против Млечана пропали су, а Которани нису остварили своја обећања из јануара и фебруара да ће се вратити под угарску власт. Они су отели Дубровчанима пријатељство босанскога краља, што је Дубровник довело у тешку прехрамбену ситуацију. Најзад, Которани су хватали Дубровчане и њихове лађе, нарочито оне које су долазиле са житом из Романије[77].

Све су ово били заиста стварни и добри разлози којима се могло тумачити непријатељство према Котору, али Дубровчани ипак нису навели основни — питање соли. Они наиме нису хтели да дозволе да Которани снабдевају соли позадину, јер су то сматрали кршењем свог монопола. А Котор у млетачким рукама и уз благонаклон став босанског владара кршио је тај монопол, и то не само увозом соли извана, него и уређивањем сопствене производње на својим соланама. Наравно, још би теже било кад би Котор дошао у босанске руке. Тога су се Дубровчани највише плашили за будућност и то је био најдубљи узрок како њихове живе активности на истискивању Млечана из Котора и настојања да се град чим пре врати под угарску врховну власт, тако и њихова антагонизма са краљем Твртком. О томе сведочи, да наведемо само један пример, и чињеница да је средином јуна 1379 г. из Дубровника послата једна „armada“ са специјалним задатком да уништи которске солане тако, да буду неупотребљиве за цело лето а такође и да пљачка „ville“ Которана[78].

Међутим, управо тих дана дошло је до прелома у држању Котора. Град је, на крају, ипак признао угарску врховну власт — свакако под утицајем битке код Пуле и дубровачке активности, али и присуства ђеновљанских галија у Котору — а млетачка посада се повукла у тврђаву. Дубровчани су већ 19 јуна пустили на слободу затворене Которане

[76] MR IV, 219. Тадић, Писма 383. Ћоровић, Твртко 45—46. Исти, Хисторија 307—308.

[77] MR IV, 222—223. Тадић, Писма 381—384. В. Крекић, н. д. 66.

[78] MR IV, 220—221. Тадић, Писма 380. В. Љубић, О одношајих 18. Код Матковића, н. д. 206, нетачно приказано као да су у овим операцијама учествовале и 4 ђеновљанске галије и да је војска са копна ударила на Котор.

и примили у град неке друге[79], али су и даље веома упорно инсистирали на забрани увоза соли у Котор[80], што показује примарну важност овог питања за Дубровник и потврђује нашу оцену о враћању овог момента у ставу Дубровника према Котору током свих ових догађаја. Штавише, не верујући много Которанима ни после њихова преласка на угарску страну[81], Дубровчани су поново послали једну оружану лађу да контролише бродове од Боке Которске до Будве, па чак и до Бара, што је трајало све до марта следеће године[82]. Поновно которско признање угарске врховне власти донело је Дубровнику несумњиво извесно олакшање. Успорени су радови на утврђењима и смањене страже[83], а у граду је настала жива дипломатска активност[84]. Крај јула, август и септембар 1379 г. протекли су за Дубровник углавном мирно, јер је поприште великих борби било далеко[85].

Дубровачки посланици који су, како смо већ поменули, вероватно узели учешћа у преговорима око склапања мира између Млетака и Угарске, кренули су из града средином септембра 1379 г., дакле када су преговори већ били близу свог завршетка. Не зна се ништа о ставу који су они имали да заузму на преговорима[86], али су успут морали да разговарају са хрватским баном о питању Котора, о чему се и иначе водила кореспонденција између угарскога краља и Дубровника[87]. Радило се, наиме, о томе да се на неки начин заузме „са-

[79] MR IV, 221, 224, 225.

[80] MR IV, 225—226. Тадић, Писма 385—387. Матковићево, н. д. 206, приказивање узрока предаје Котора не може се узети као исправно. — Свом посланику који је 26 јуна ишао у Котор Дубровчани су ставили у задатак да објасни Которанима да их они поново сматрају пријатељима и пристају да Которани слободно тргују, но не смеју ни у ком случају увозити со у Котор. Истовремено су замолили Дрчане да не дозволе куповину и извоз соли у Котор. Занимљиво је, међутим, да су раније, када су и Дубровник и Задар били под угарском влашћу, 1366 г., например, Задрани возили се са Пага у Котор. Државни архив у Задру (DAZ), Архив задарских биљежника, P. Perençanus, b. I. f. V, 2, 5'—6.

[81] Почетком јула Дубровчани приписују Которанима „maliciam" и „fraudolenciam". MR IV, 257.

[82] MR IV, 226—227. Тадић, Писма 387—389.

[83] MR IV, 226.

[84] Вођени су преговори са Котором око сређивања узајамних односа, а послати су и посланици хрватскоме бану и новом команданту ђеновљанске флоте у Задар. Средином јула кренуло је и једно посланство босанском краљу, а нешто доцније и угарском. Истовремено стигао је у Дубровник претставник арагонског краља. MR IV, 228—229, 230—231. Тих дана Дубровчани су вратили драчкој општини ствари које су неки дубровачки грађани били отели, једном Млечанину на територији Карла Тобије. Међу осталим, ту је било лана, стољњака, ножева, тепиха, предмета од злата и сребра, драгог камења, новца,и тд. DAD, Debita VIII, 189.

[85] Као и обично у овој сезони Дубровчани се брину за набавку жита, а слао им га је и заповедник ђеновљанске флоте. MR IV, 234—236, 238. Lazzarini, Lettere genovesi, 22—23. 11 августа ухваћено је писмо команданта млетачке посаде у Котору. MR IV, 236.

[86] MR IV, 239—240, 259. Упутства посланицима састављена су дуго и пажљиво. У Дубровнику се гајило наде у мир. У једном документу од 7 октобра 1379 г. узима се у обзир могућност „quod libere homines Ragusii possint ire ad civitatem Veneciarum." DAD, Div. not. IX, 218.

[87] MR IV, 240, 241. Ови дубровачки посланици били су доцније у Падови, где су се задужили за 150 или 170 дуката код Франческа Караре, па је дубровачка

strum Cathari“ који су још држали Млечани. Дубровчани су већ 4 октобра донели упуства „pro occupacione castri de Catharo“ и решили да тамо пошаљу једног властелина, о чему су обавестили Задар[88]. Средином октобра потврђена је одлука да се настави овако започета политика према Котору[89], али је велику непознату притом претстављао став који ће према овим дубровачким настојањима око Котора заузети босански краљ.

Дубровчани су се трудили да са Твртком и околном босанском властелом одрже добре односе[90], када се 20 октобра сазнало да босанска војска креће против Дубровника, па је наређена евакуација Дубровачке Жупе и пооштрене мере безбедности. Покрет босанских трупа стојао је несумњиво у вези са дубровачком политиком према Котору. Већ смо поменули, да краљ Твртко није желео да Котор евентуално дође под дубровачки утицај, и да је подржавао настојања Которана да разбију дубровачки монопол у снабдевању унутрашњости соли. Логична последица оваквог његовог става била је издашна помоћ коју је пружао млетачкој посади которске тврђаве[91]. Заиста, иако се босанска војска још више приближила Дубровнику, када су Дубровчани повукли свог властелина послатог у Котор и тако очигледно одустали од својих првобитних намера у погледу тог града[92], односи са Босном су се нормализовали, па су почетком новембра чак измењена посланства[93].

* * *

Неуспех Ђеновљана и њихових савезника да после Кјође заузму и саме Млетке, и на тај начин доведу до краја своју победу, као и одлука млетачке владе почетком октобра 1379 г. да приступи стварању нове флоте, отварају уствари нову фазу овог рата на Јадрану. Сакупивши све своје силе Млетачка Република је заиста успела да опреми нову флоту и поверила је опет Ветор Пизанију. Нешто доцније овој флоти придружио се и известан број млетачких лађа које су стигле са Леванта[94], па су Млечани, као прво, опсели Кјођу. Ђеновљани су

влада исплатила овај дуг преко својих студената у Падови. М. Динић, Одлуке већа Дубровачке Републике (скр. ОВ), САН, Београд 1951, 29, 38. Тадић, Писма 415.

[88] У Задар су послата писма ђеновљанским, угарским и дубровачким личностима. Не каже се, додуше, да је у њима реч о овом проблему, али једно тако важно питање свакако се у њима поменуло. MR IV, 244, 245.

[89] Тих дана одређен је максимални курс млетачког дуката у Дубровнику. Продавци соли смели су га рачунати највише 30 динара. MR IV, 245.

[90] Уп. MR IV, 244—245.

[91] Љубић, О односима 18. Млечани су доцније, априла 1382 г. захвалили босанском краљу за „magnam et notabilem subventionem... tam de gentibus, quam victualibus et aliis rebus“ што је омогућило одржање Котора у Млетачким рукама. MTE 479. Ћоровић, Твртко 49 и Хисторија 311 греши када ову босанску помоћ приписује каснијем периоду, после млетачког заузимања Кјође (лета 1380 г.).

[92] MR IV, 246—247, 248.

[93] MR IV, 248—249. Ћоровић, Твртко 47—48. Исти, Хисторија 308—309.

[94] Љубић, О односима 18. Ове млетачке галије са Леванта прошле су поред Дубровника крајем децембра 1379 г. MR IV, 254.

стога по храну морали ићи у Далмацију[95], а настојали су ту да опреме и известан број галија за даље борбе око Кјође[96].

Активност Дубровника крајем 1379 и почетком 1380 г. није била велика[97]. У фебруару послата су два брода да дуж италијанске обале лове млетачке лађе и уништавају их, или да их шаљу у Дубровник, односно Далмацију[98]. Ова флотила је успешно обавила своју мисију и, међу осталим, заробила четири непријатељске лађе[99]. Средином марта, пак, отпутовала је у Задар дубровачка галија за ђеновљанску флоту[100]. Интересантно је, притом, напоменути да Дубровчани, упркос свог свакако значајног и сталног учешћа у рату, и упркос суделовања њихове галије и код Пуле и код Кјође, нису од Ђеновљана добили део ратног плена који им је припадао. Априла 1380 г. тужили су се они због овога и ђеновљанском дужду и тражили „partem nostram butini, contigentem nostre galee", али без успеха[101]. Тек много доцније, дуго након склапања Туринског мира ова дубровачка настојања уродила су плодом[102].

Обнављање млетачке поморске силе значило је да се више не може рачунати са ограничењем операција само на северни Јадран, као у доба Пуле. Стога се и у Дубровнику напролеће 1380 г. опет предузимају мере за јачање одбране.[103] Међутим почеле су да се јављају у самоме граду неке сумњиве појаве, па је влада образовала специјалну комисију да испита „unde procedunt supradicta que possent reverti in detrimentum et contra honorem et bonum statum Ragusii"[104]. Не каже се поближе о чему се ради, али можда ове вести треба повезати са онима о дезер-

---

[95] Јануара 1380 г. неколико ђеновљанских галија пошло је из Кјође „Sclauoniam pro victualibus". Dispacci di Pietro Cornaro, ambasciatore a Milano durante la guerra di Chioggia, ed. V. Lazzarini, Venezia 1939, 16.

[96] Рачунало, се да би Далмација могла дати највише шест галија, иако су Ђеновљани мислили да ће их опремити десет. Dispacci di P. Cornaro, 16, 28.

[97] У једном писму од децембра 1379 г. зову Дубровчани Которане „amici carissimi" (MR IV, 252—253. Тадић, Писма 397—399) мада су се још дуже времена решавали њихови узајамни спорови и мада је у јануару 1380 г. једној дубровачкој галији изричито наређено да ухвати и доведе у Дубровник једну драчку лађу која је носила со у Котор. MR IV, 253. OB 12, 22.

[98] OB 17. Тадић, Писма 401—402. Али су и дубровачке лађе страдале понекад у Апулији од Млечана. DAD, Sent. canc. II, 67'.

[99] OB 21, 24. Уп. Љубић, О одношајих 19 (нетачно). Вероватно овим поводом донесени су и нови прописи о затвореним Млечанима у Дубровнику. OB 20,22. Међу затвореницима налазили су се и један Каталанац и један Енглез. Обојица су пуштена на слободу уз услов „quod non ibunt ad stipendium nostrorum inimicorum". OB 21. По свему изгледа да су се у Дубровнику заробљеници кретали по граду да би просили, сем у случајевима када би, услед приближавања непријатеља, граду запретила опасност. OB 117, 120.

[100] Носила је писма заменику хрватскога бана, команданту ђеновљанске флоте и др. OB 22, 25, 95—96.

[101] OB 28.

[102] 20 јула 1383 г. примио је бивши патрон дубровачке галије „a ...patrono galearum januensium et massario dicte armate januensium in Clogya tempore guerre cum Venetis ducatos ducentos et zenoinos sesaginta auri". Од тога је 4/5 предао општини. DAD, Div. canc. XXV. 231.

[103] OB 28, 30 и д.

[104] OB 32.

тирању људства са галија које су ишле против Млечана — што је доста честа појава[105] — па би све то указивало на постојање једног ширег незадовољства у Дубровнику. То, уосталом, не изненађује с обзиром на дуготрајност рата и дуго отсуство људи који су у њему узимали директног учешћа.

Почетком маја 1380 г. примећује се у Дубровнику поново живља дипломатска активност[106], а следећег месеца отпутовало је у Задар хрватскоме бану и угарском адмиралу једно дубровачко посланство са два важна задатка[107]. Пре свега, ови су посланици, на тражење угарскога краља, имали да објасне како је дошло до конфисковања робе са једне анконитанске галије код Локрума од стране Дубровчана[108], а затим — много важније — имали су да расправе инцидент до којег је дошло код Транија, у Апулији, између једног дубровачког и једног задарског брода, у који је било уплетено и једно оделење Ђеновљанске флоте и у којем је погинуо командант дубровачке лађе и један морнар, а многи су рањени[109]. Дубровчани су главну кривицу за све ово приписивали ђеновљанском заповеднику галија, па су тражили да он буде кажњен[110].

У Дубровнику је овај догађај најозбиљније схваћен и он је покварио односе између Дубровчана и Ђеновљана, а затегнутост се осетила и у везама са Задром. Иако је дубровачка галија остала и даље у савезничкој флоти[111], Дубровчани су се нешто доцније обратили и директно у Ђенову поводом погибије својих људи[112]. Међутим, и Задрани су, са своје стране, оптужили Дубровчане да су у борби код Транија отели са њихова бригентина оружје и 700 дуката, као и да су опљачкали стоку са једног острва код Задра. Одбијајући, разуме се, све ове оптужбе, Дубровчани су се хрватскоме бану тужили како За-

[105] ОВ 20 и д. У то доба било је тешкоћа и у Стону и тужби против тамошњег кнеза, па је и тамо ишла једна специјална комисија да испита ситуацију. ОВ 32—33, 41, 42.

[106] Дубровчани су одбили неки захтев посланика угарскога краља, вероватно за повећање дубровачког учешћа у флоти али су према угарској жељи своју галију ставили под команду угарског адмирала и послали јој допуну људства ОВ 36—37. Поново су послани бродови у Апулију „pro dampnificando Venetos, inimicos nosstros“. ОВ 34—35, 38, 39.

[107] ОВ 40, 42, 42, 99—100. Тадић, Писма 412—413.

[108] Требало је да докажу помоћу докумената заплењених на лађи да је све то била млетачка роба, а не каталанског трговца Педра Доја. У сваком случају, чак и кад се не би радило о млетачкој имовини, „nuy le avemo guadagnade di bona guerra et... de esser nostre“, додају Дубровчани. Тадић, Писма 415, 421—426 (писмо је непрецизно датирано „Маја 1380“; уствари оно је од 5 јуна. Уп. ОВ 43). По питању Доја и његове имовине било је и дуго доцније речи и између Дубровника и хрватскога бана (Тадић, Писма 437—438), а још децембра 1382 г. власти из Барцелоне тражиле су интервенцију угарскога краља у Дубровнику због исте ствари. Уп. J. Радонић, Дубровачка акта и повеље I, СКА, Београд 1934, 113—114.

[109] 5 јуна послата је оружана лађа у Трани да испита догађај. ОВ 43.

[110] Тадић, Писма 432—433.

[111] Иста лађа која је носила тужбе због инцидента код Транија, носила је и плату за галију. Тадић, исто. ОВ 45.

[112] ОВ 46.

драни и Ђеновљани свим дубровачким лађама које сретну на мору одузимају храну и оружје. Поред тога, они — по изјавама Дубровчана — пљачкају све дубровачке и друге бродове који са Леванта са храном и робом долазе у Дубровник, а то доводи град у врло тешку ситуацију. Наиме, због прилично напетих односа са Апулијом, насталих услед учесталих операција дубровачких лађа код те обале, као и стога што је дошло до несташице жита у тој области, Дубровчани се нису могли у довољној мери снабдевати житом у овој својој традиционалној житници, него су морали набављати веће количине овог артикла са обала Епира[113]. Напади на лађе које су ово жито довозиле угрожавали су, дакле, град у једном од најважнијих питања његове егзистенције. Да би ствар била гора, Ђеновљани и Задрани — по тврђењу Дубровчана — нападају и поданике Балше Балшића, који долазе у Дубровник, па Балша, сматрајући Дубровчане и Задране као подложнике истога краља подједнако кривим, врши репресалије над Дубровчанима којих у његовој земљи има много. Најзад, недавно су Задрани отели са једне Сицилијанске лађе робу неких Сицилијанаца и Јевреја са Малте и јеврејску донели у Дубровник на продају, што су Дубровчани морали да забране, бојећи се неприлика за своје трговце на Сицилији[114]. Дубровчани су тражили од хрватскога бана да се заложи да Задрани и Ђеновљани одустану од таквих поступака, а то исто захтевали су и од задарске општине[115].

Док су овако односи између Дубровника и антимлетачке алијансе били делимично поремећени, ратна срећа на главном бојишту око Кјође окретела се у прилог Млечанима. Након дуже опсаде Кјође, коју Ђеновљани, упркос свих покушаја, нису могли сломити[116], град се коначно предао Млечанима 21 јуна 1380 г.[117]. После ове победе Ветор Пизани, на челу млетачке флоте, кренуо је према југу, али је средином августа умро у Манфредонији[118].

У међувремену поправили су се односи између Дубровника и Ђеновљана, што се види из заузимања Дубровчана за ослобођење једног ђеновљанског брода заробљеног у Улцињу. Ову је лађу командант

---

[113] „Nelle fiumare de Romania" Уп. Крекић, н. д. 66.

[114] Тадић, Писма 437—440. ОВ 47, 48.

[115] Тадић, исто 440—441. Било је случајева када су Ђеновљани нападали задарске лађе. Тако су пролећа или лета 1379 заробили коку једног Задранина која је, додуше, кршила ратна правила, јер је ишла „Venecias cum maluasio". Доцније је враћена власнику у Задру. DAZ, Arh. zad. bili., P. Perençanus b. II, f. XI, 39'.

[116] Корнаро је још у априлу јављао из Милана како се у Ђенови говори да ће се флота, која је кренула из Ђенове, удружити са галијама „que sunt in Sclauonia", па ће заједно потајно доћи у Кјођу да нападају млетачке лађе. Dispacci di P. Cornaro 34. Неколико дана пре пада Кјође припремала се и помоћ из Фриула. Rambaldi, Appunti 194.

[117] Љубић, О одношајих 18. Међутим, нема потврде у изворима за његово тврђење како дубровачке двие галије" код Кјође „lukavo se u vrieme izkopaju".

[118] Тврђење Љубића, О одношајих 19, да је приликом доласка Пизанија на југ „jedva njekoji od dubrovackih brodova" побегао, и да „dubrovački kotar bi strašno porušen" нема никаквог ослонца у изворима. — Млетачки народ је сумњао да је Пизанија отровала аристократија бојећи се његове популарности. V. Lazzarini, La morte, il monumento di Vettor Pisani, Nuovo arch. ven. XI, Venezia 1896, 395, 401.

ђеновљанске флоте био упутио у Перу, али је она успут, сазнавши да у Улцињу има много Млечана, стала пљачкати око тог града, па је била ухваћена[119]. Иако је живот у Дубровнику текао углавном нормално, ипак је опасност од Млечана стварно постојала и непрестано расла после њихове победе код Кјође, нарочито и стога, што су Млечани, крећући на југ, бар једним својим одељењем ишли поред далматинске обале (in Sclavaniam), тражећи ђеновљанску флоту, па су, изгледа, средином августа код Задра потукли групу од десет ђеновљанских лађа[120]. Забринутост у Дубровнику је постајала све већа и почетком августа послата је једна лађа у Задар или Раб, где се мислило да се налази ђеновљанска флота, да позове кући дубровачку галију[121]. Но изгледа да је галија и без позива непосредно после тога дошла у Дубривник[122].

Позив дубровачкој галији да се врати кући показује колико је кретање млетачке флоте према југу изазивало живо узбуђење у Дубровнику. То се види и из оштрих мера које су затим у самом граду предузете. Све залихе хране, жита, вина и др. са острва повучене су у град, забрањено је удаљавање становништва из Дубровника, позвани су дубровачки трговци са свих страна да што пре дођу у град, а дужницима је дат мораторијум[123]. Појачано је наоружање утврђења, повећано је њихово обезбеђење, пооштрена је будност стража и уведено рационирање жита[124]. Ипак, Дубровник је избегао млетачком нападу. За смрт Ветора Пизанија у граду се сазнало по свој прилици око 19 августа, па су одмах ублажене неке мере безбедности и послате лађе у Апулију по жито[125]. После Пизанијеве смрти у Дубровнику је очигледно завладало опште попуштање напетости, а и активност обеју флота је стагнирала[126]. Стога није чудо што су Дубровчани, који су тек мало раније поново били послали своју галију ђеновљанској флоти, већ средином септембра затражили од ђеновљанског команданта да је пошаље натраг

---

119 Дубровчани притом упозоравају Улцињ да је ђеновљанска флота „grande e forte“. Тадић, Писма 445—446. ОВ 56.

120 Dispacci di P. Cornaro 115—115', 184. Опасност од крстарења млетачких галија дуж наше обале види се из једног уговора о извозу олова из Далмације у Анкону, јесени 1380 г. Ако „propter impedimentum guerre, quia galee inimicorum essent in partibus Dalmacie“ не буде могуће олово довести у Задар са Неретве, треба га довести у Сплит, с тим да се „cessante impedimento galearum inimicorum“ пребаци у Задар, а отуда у Италију. DAD, Sent. canc. II, 130—130'.

121 ОВ 52—53. Пораст опасности од Млечана види се и при слању бродова по со у Апулију и Драч, 1 августа. Оне иду „ad risicum... nostri comunis huius presentis guerre Venetorum et illorum qui pro Venetis se appellant“. ОВ 57.

122 ОВ 58, 59, 60, 102—103. Поново је покушана замена Илије Радовановића за једног Млечанина затворена у Дубровнику. ОВ 61, 103.

123 ОВ 60, 61, 62, 64, 66.

124 ОВ 62, 63, 64.

125 ОВ 64, 65, 67. Овим лађама још увек је претила опасност од Млечана који су их хватали. DAD, Debita IX, 57'—58.

126 Дубровчани шаљу 12 септембра курира по вести о флотама. ОВ 68. Управо у то време млетачка флота је заузела „civitatem Signensem in partibus Dalmatie“. МТЕ 356—357.

у Дубровник, па су, штавише, предлагали да већ у ово рано доба дођу у Дубровник на зимовање и две ђеновљанске галије[127].

* * *

У септембру 1380 г. започела су поново испитивања терена за склапање мира. Радило се сада у првоме реду о миру између Млетака и Ђенове. Једно од најтежих питања на путу решавања њихових међусобних супротности постало је сада ослобођење заробљених Млечана. Ђеновљани су те заробљенике, како после Пуле, тако и доцније, стално остављали највише у Задру „et aliis partibus Sclauonie“, а само мали број је пребациван у Ђенову. Међутим, када је заповедник ђеновљанске флоте хтео да преузме ове заробљенике ради размене са заробљеним Ђеновљанима, Задрани нису хтели да му их предаду. Млетачки посланик у Милану, Cornaro, преко кога су углавном вођени разговори, обавестио је другу страну да Млечани неће пристати на мир ако им се не врате заробљеници. Сам је, пак, дужду изнео мишљење да Ђеновљани неће склопити мир без Угарске, што се показало тачно[128]. Угарска и Ђенова биле су заиста тесно повезане у овом рату, не само присуством ђеновљанске флоте на Јадрану и угарске војске у Италији, него и директним везама двеју влада које су се одржавале у првом реду готово сталним боравком ђеновљанских претставника на угарском двору[129].

Јесени 1380 г. појачали су се контакти Дубровника са Угарском[130], а исто тако и непосредне везе са Ђеновљанима[131], нарочито када је срединoм новембра дошао у Дубровник командант ђеновљанске флоте са шест галија. Ова ескадра била је на путу за Романију, где ситуација за Ђеновљане није била повољна, као ни на Јадрану, после пада њихова експонента Андроника IV и повратка на византиски престо легитимног цара Јована V.[132] Са ђеновљанским заповедником Дубровчани су водили разговоре преко једне нарочите делегације и замолили га да не напада Улцињ нити поданике Балше Балшића. Међутим, опасност од млетачких напада на дубровачке лађе, особито оне које су ишле на Си-

---

[127] OB 60, 65, 66, 69, 85.

[128] Dispacci di P. Cornaro 129—130. За мир међу зараћеним странама живо су се заузимали и Флорентинци, који су новембра и децембра упутили патетичне апеле у том смислу Ђеновљанима и угарском краљу, тражећи сагласност да предузму посредовање. MTE 413—414, 416—420.

[129] Например, августа 1380 г. кроз Удине су прошли брат ђеновљанског дужда и други Ђеновљани, највероватније у дипломатској мисији за угарски двор. Rambaldi, Appunti 194.

[130] Посланство у Задар и писмо угарском краљу у октобру. OB 78—82, 117.

[131] Разматрала се могућност „ad faciendum rationes“ са Ђеновљанима, но то је одгођено. Радило се о подели неких 80 дуката од плена које је командант дубровачке галије у флоти имао још да преда влади, али за које још није био направљен обрачун са Ђеновљанима. OB 78, 90. Решено је да се „armate Janue“ да двопека и жита. OB 81, 82.

[132] OB 87, 88, затим 117, 120. Уп. Крекић, н. д. 24.

цилију по жито, била је још увек актуелна, на велику неприлику Дубровчана.[133]

Рат је за то време све теже притискивао обе зараћене стране. Трговина са левантским областима, толико важна и за Млечане и за Ђеновљане, била је већ годинама тешко поремећана. Финансиска ситуација Млетака била је неповољна. Државни дуг је био велик. Влада је то изричито признала када је, фебруара 1381 г., решила да уведе нове мере за ефикаснију отплату дугова држави, да би се тако држава могла брже ослободити својих обавеза[134]. О тежини положаја у којем су се Млечани нашли сведочи и оштрина мера које су они предузели доцније, у новембру 1381 г., када је већ био склопљен мир, али које се односе на ово раније доба. Међу осталим, приступило се конфисковању имовине свих лица која нису исплатила држави зајмове, који су им били наметнути за потребе рата[135].

Свакако ни на другој страни стање није било много боље. И у табору млетачких непријатеља осећа се преморенoст и унутрашња неслога[136]. Но упркос томе антимлетачка коалиција спремала се на даљу борбу, па је од Дубровника поново тражено да дâ једну галију у флоту, што су Дубровчани обећали, априла 1381 г.[137], а пооштрене су и ратне мере у граду[138]. Галија је отпутовала средином маја, заједно са неким ђеновљанским бродовима који су били донели у Дубровник писма команданта ђеновљанске флоте[139], но већ средином јуна она се вратила и њена посада је распуштена[140]. Ово су били први знаци да се мир приближава. Дубровник је очекивао вести,[141] а оне су биле несумњиво повољне, па је 23 јула укинуто оно, што би модерним изразом могли да назовемо „ванредним стањем" на територији дубровачке државе. Она је „affrancata" и дозвољена је потпуна слобода кретања свим гра-

[133] О томе сведочи израз „de risicando" када једна дубровачка лађа иде, децембра 1380 г. по жито у Палатиј. OB 93. Крекић, н. д. 66. Било је неприлика и са увођењем неких нових царина у Задру, због чега су Дубровчани већ хтели да протестују, када су оне укинуте. OB 89, 92, 108, 116, 117, 187. DAD, Debita IX, 46'.

[134] Bilanci generali 80—81.

[135] Исто, 78—80. ASV, Cancelleria inferiore, b. 38.

[136] У Задру се, например, још фебруара 1380 г. налазе вести из којих се јасно види очекивање мира. DAZ, Arh. zad. bilj., P. Perençanus b. II, f. XIV, 11'. О унутрашњим неслогама међу савезницима: MTE 426—428. Продаја и препродаја једне заробљене млетачке лађе у Задру марта 1381 г.: DAZ, исто, b. II, f. XVIII, 20'—21.

[137] OB 126, 128, 131, 133, 188.

[138] OB 128—130. Маја месеца из Дубровника слате су вести у Апулију и Задар, а једна дубровачка лађа која је носила писма у Анкону заробљена је. OB 133, 135.

[139] OB 137.

[140] OB 143, 144, 145.

[141] 24 јуна задржана су „usque ad prima nova" три бригентина која су имала ићи у Задар, па отуда у Анкону или на сајам у Римини. План овог путовања, иако неостварен, свакако показује велико побољшање прилика. OB 146, 148, 149, 151. С друге стране скоро истовремено Млечани су решили да 7 њихових галија пође „ad partes Sclauonie ad faciendum omnia maiora damna que poterit nostris inimicis". MTE 428.

ђанима и трговцима[142]. Није се, ипак, још увек заборављало да рат није окончан. Тако су почетком августа послате две галије да ухвате један млетачки брод, а нешто доцније у Дубровник је свратила ђеновљанска флота. Иако су за време њеног боравка биле појачане страже, и мада се она врло кратко задржала, ипак је то било довољно да дубровачки виногради по околини града претрпе штете од својих савезника[143]. Ове ђеновљанске галије ишле су, изгледа, на север а прикључила им се и дубровачка галија. На повратку прошле су оне поново поред Дубровника средином септембра 1381 г.[144].

У то доба мир међу зараћеним странама био је већ склопљен. Исцрпени дуготрајним ратовањем које није доносило никакве одлучујуће резултате, противници су најзад пристали на посредовање грофа Амедеја Савојског, па је августа 1381 г. склопљен мир у Турину. За главни повод целог рата, острво Тенедос, решено је да не припадне ни једној ни другој страни, али и да не остане под Византијом, него да се преда Амедеју Савојском. Византију о томе нико ништа није ни питао. Она чак није ни имала својих претставника у Турину, нити је учествовала у решавању овог спора, мада се радило о њеној територији и мада је она, услед овог рата, претрпела тешке унутрашње потресе. Чињеница да је овај рат довео до даљег знатног слабљења Византије управо у тренутку када је турска опасност расла, често се не подвлачи у довољној мери. Међутим, у склопу даљег развоја на југоистоку Европе и последица тог развоја за ширу европску историју, овај моменат, чини нам се, заслужује нарочиту пажњу.

Дубровник такође није имао речи код склапања мира. Он није ни био заступљен у Турину, а његов врховни господар, угарски краљ и остали савезници, нису нашли за потребно да га у ма ком виду уопште помену у документу о миру.[145] У сам град вести о миру стигле су негде у првој декади септембра 1381 г., мада о томе немамо изричитих података[146]. 23 истог месеца укинуте су и последње мере донете за време рата[147], а крајем месеца почело је већ и склапање трговачких послова са Млецима[148]. О томе да су Дубровчани били незадовољни Туринским миром — што је врло вероватно — и да су стога одмах почели да раде на стварање нове антимлетачке лиге далматинских градова, као што тврди Љубић, нема у изворима никаквих доказа за ово доба[149].

---

[142] OB 153.

[143] OB 157, 158, 159, 160. Како су се понашале флоте у време рата показује и овај податак. Када је 1387 г. умро бивши командант дубровачке галије у овом рату, оставио је својим тестаментом 500 дуката да се подели „per maltoletto per quelle citade arodabe per Genoexi la dove io fui cum la nostra galia". DAD, Testamenta not. VII, 160—160'.

[144] OB 162.

[145] Љубић, Листине IV, 119—163. О миру в. Kretschmayr, н. д. 237 и д.

[146] 12 септембра стигао је коначно из Млетака Илија Радовановић и држава је платила лађу која га је довела. OB 162.

[147] OB 163, 167.

[148] DAD, Div. canc. XXV, 2'.

[149] Љубић, О одношајих 19, 20.

Тек много доцније, јесени 1382 г., у Дубровнику се расправљало о таквој лиги. У прво време после Туринског мира, пак, односи Дубровчана са Млецима брзо су се нормализовали. Саобраћај са Млецима постаје све јачи, млетачки трговци опет почињу да долазе у Дубровник, а дубровачки да одлазе у Млетке[160]. Већ почетком октобра 1381 г. у Дубровник је стигло чак и једно оделење млетачке ратне морнарице и ту било лепо примљено и опскрбљено[161], што несумњиво показује да су дубровачко-млетачки односи до тог времена већ знатно учвршћени.

Сукоб на Леванту није, међутим, Туринским миром био сасвим окончан јер је млетачка посада одбила да преда острво Тенедос претставницима Амедеја Савојског. Ми смо на другом месту већ показали какав су одјек ови догађаји имали у Дубровнику[162], закључујући да се из тог одјека наслућује повезаност Млечана са Тенедоса са Турцима на оближњим малоазиским обалама. Но ови догађаји нису, ипак, били ширег карактера и нису имали утицаја на даљи развој прилика на Јадрану, нити на држање Дубровника према Угарској, Ђенови или Млецима.

* * *

Из свега досада изложеног види се да Дубровчани нису у овај рат ступили првенствено као послушни поданици угарског краља, него пре свега, као трговачка сила, заинтересована за слабљење свог конкурента. Поред галије коју су давали ђеновљанској флоти, учешће Дубровника састојало се и у томе, што је он био у неку руку једна од база те флоте. Његова важност и у том погледу, и уопште, била је већа у оним фазама рата када су се операције водиле на читавом Јадрану, а мања када су, као у доба борби око Кјође, биле ограничене углавном на северни део тог мора. Приближавање и одмицање попришта битака јасно се осећало у самом Дубровнику и може се лепо пратити по реаговању дубровачке владе на таква кретања.

Други, у најмању руку једнако толико важан вид дубровачког учешћа у овом рату, јесу његове самосталне акције против непријатеља. Ту треба поменути ловљење млетачких бродова дуж источне и западне обале Јадрана, које је доносило резултате, али и коштало жртава. Далеко важнији и значајнији од овога јесте став Дубровника и његова политика према Котору. Нема сумње да су Дубровчани, из својих посебних разлога и интереса, поморском блокадом и унутрашњим роварењем, не мало допринели преласку Котора на страну Угарске. Тиме су Млечани претрпели осетан ударац и изгубили једно важно упориште, а погођен је био и краљ Твртко. Најзад, као и увек у сличним приликама, Дубровник је и у овом рату био драгоцен посредник и извор обавештења за своје савезнике.

Међутим, као накнаду за све ово, Дубровник од рата није имао стварно никакве користи него штету. Иако он није претрпео онакве

[160] DAD, Div. canc. XXV, 16', 24' 26 и д. OB 175, 176, 177, 182—183.
[161] OB 169.
[162] Крекић, Дубровник и Левант 25—26.

економске потешкоће као Млеци, ипак је и он осетио штетне последице ратног стања. Мислимо ту на губитак извесног мањег броја бродова, конфискацију дубровачке имовине и затварање дубровачких трговаца у Млецима као и на неприлике у снабдевању града храном које смо помињали. Значајније од овога, међутим, јесте питање како се овај рат одразио на опште економско кретање у Дубровнику тог времена, нарочито с обзиром на већ наведено окретање Дубровника према поморској трговини управо у ово доба. Не би се смело тврдити да је у развоју Дубровника дошло због рата до назадовања, али се свакако може говорити о вишегодишњој стагнацији. У томе је Дубровник био несумњиво на губитку, а нагла интенсификација дубровачке поморске трговине после Туринског мира најбоље потврђује важност утицаја ратних догађаја на њен ток. Све ово у исти мах води и до једне друге веома важне констатације: снажан одјек и знатан утицај великог рата започетог у далекој Византији на нашу земљу и на нашу обалу доказује колико је и у овим удаљеним временима Медитеран претстављао снажан фактор међусобног повезивања разних његових прибрежних области.

BARIŠA KREKIĆ

DUBROVNIK ET LA GUERRE DE TÉNÉDOS

Résumé

La guerre entre Venise et Gênes dans la huitième décade du XIVe siècle au Levant, qui éclata à cause de l'île de Ténédos, se propagea très vite sur toute la Méditerranée orientale. D'autres puissances y furent mélées, parmis eux la Hongrie et Raguse. Ainsi, en 1378, toute la côte orientale de l'Adriatique faisait part du théâtre d'opérations militaires, et, en 1379, c'est exactement sur l'Adriatique que ces opérations se déroulaient pour la plus grande part. Il s'agit de la fameuse „guerre de Chioggia", dans laquelle les Ragusains prirent aussi part, de concert avec les Génois et les Hongrois. Les Ragusains envoyaient chaque année une galère dans la flotte aliée sur l'Adriatique, et des escadres ragusaines pillaient les navires vénitiens dans les eaux de Pouille et près des côtes orientales de l'Adriatique méridionale. Les rapports entre Raguse et Kotor (Cattaro) étaient eux-aussi très importants pour le développement des opérations navales sur l'Adriatique, Kotor étant devenu une base des Vénitiens après avoir été occupé par leur flotte. Les Ragusains cherchaient par le blocus maritime et des subversions intestines de faire revenir Kotor sous la domination hongroise. Car Kotor, sous la domination vénitienne et avec la bienveillance du roi de Bosnie, aurait pu développer son commerce et sa production du sel, détruisant ainsi le monopole ragusain sur la vente du sel aux pays de l'intérieur balkanique. L'action ragusaine contre Kotor avait même porté à une tension entre Raguse et la Bosnie, mais les difficultés furent surmontées. Pendant la permanence de la flotte génoise dans l'Adriatique, Raguse lui servit plusieurs fois de base, et son rôle était toujours important en tant que centre de divers renseignements concernant la guerre. En dépit de tout cela, Raguse n'eut rien de sa participation à la guerre de Ténédos. Lors de la signature de la paix de Turin, elle n'y était pas représentée, et même pas mentionnée. Le but pour lequel Raguse était entrée dans cette guerre n'était pas atteint. Venise ne fut pas essentiellement affaiblie ni comme puissance maritime et commerçante ni comme une menace possible pour la Dalmatie et pour Raguse elle-même. D'autre part, quoique Raguse n'ait pas subi des difficultés économiques extraordinaires, la guerre causa une stagnation temporaire dans le développement de son commerce maritime, ce qui représentait sans doute une perte assez importante pour la ville. Le retentissement à Raguse de la guerre de Ténédos, un retentissement si vif et si direct d'une guerre commencée dans un pays lointain et pour des raisons qui n'avaient rien à voir avec Raguse, démontre encore une fois comment, même dans ces siècles anciens, la Méditerranée était un moyen extrêmement fort de liaison entre ses côtes différentes.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

GEORGES OSTROGORSKI

BYZANCE, ETAT TRIBUTAIRE DE L'EMPIRE TURC *

La défaite des armées du despote Jean Uglješa et du roi Vukašin dans la mémorable bataille sur les bords de la Marica, le 26 septembre 1371, est une des dates les plus néfastes non seulement de l'histoire des Slaves du Sud, mais aussi de celle de l'Empire byzantin. La victoire turque, qui annonça aux pays balkaniques une époque de détresse et de servitude, eut un retentissement extraordinaire même en Occident. La nouvelle, bien que retardée, qui en parvint à Avignon, semble y avoir provoqué une vraie stupeur. Dans une lettre du mai 1372, qui en donne le premier écho, le pape Grégoire XI parle du danger qui s'approche de la Hongrie d'une part, de l'Albanie et des ports adriatiques de l'autre, et en novembre 1372 il signale la menace qui pèse sur l'Empire byzantin et les Etats latins en Grèce.

Les vraies conséquences du désastre de la Marica ne furent, cependant, connues en Occident que quelques années plus tard. En effet, le pape paraît avoir eu des nouvelles d'un accord survenu entre l'empereur byzantin et le sultan, mais le vrai sens de cet accord lui échappait. C'est ainsi qu'en 1374 encore il se référait aux rumeurs sur une alliance impie (*quedam impia colligatio)* conclue entre Grecs et Turcs et dirigée contre les fidèles. De même à Venise on croyait savoir que l'empereur de Constantinople et le sultan Mourad s'armaient pour une action militaire commune, et l'on prit, dès juillet 1374, des précautions contre une telle menace. Enfin, en automne de cette même année, l'empereur Jean V Paléologue se décida d'envoyer à Grégoire XI un message, auquel le pape répondit par une lettre du 13 décembre, pleine d'embarras. Mais, ni ce premier message impérial, ni le second, qui parvint à Avignon en janvier 1375, ne semble avoir donné au pape une idée nette de la tournure qu'avaient prise les événements en Orient. Il paraît qu'il n'en fut informé que par les ambassadeurs qu'il avait envoyés à Byzance et qui regagnèrent Avignon, après un séjour prolongé à Constantinople, vers la fin d'octobre 1375. Ce furent sans doute les renseignements de ces envoyés qui lui ouvrirent définitivement les yeux. Le 8 décembre 1375 Grégoire XI écrivit au prieur et aux précepteurs des Hospitaliers en Hongrie que les Turcs impis et persécuteurs du nom chrétien, n'ayant rencontré de résistence suffisante de la part des fidèles, avaient

* L'essentiel de cet article a fait l'objet d'une conférence présentée au Xᵉ Congrès International des Études byzantines à Istanbul, en septembre 1955. Sa publication est retardée pour des raisons fortuites.

envahi, occupé et détruit presque tout l'Empire glorieux de la Romanie *(invaserunt, occuparunt, destruxerunt fere totum gloriosum imperium Romanie)* et l'avaient rendu tributaire *(et sibi tributarium effecerunt)*. L'Empire bulgare et le Royaume serbe, ainsi que d'autres contrées chrétiennes, demeurent cruellement asservis. Et même la cité glorieuse de Constantinople et son illustre empereur sont tellement serrés par ces Turcs qu'ils sont non seulement devenus leurs tributaires, mais se trouvent presque complètement entre leurs mains *(non solum eis tributarii facti sunt, sed fere in eorum manibus consistunt)*.[1]

Voilà donc qu'elle fut la triste vérité: l'accord entre l'empereur byzantin et le sultan Mourad, dans lequel l'Occident fut d'abord enclin à voir une alliance militaire gréco-turque, et que l'empereur paraît avoir représenté, dans ses messages au pape, comme une simple trève, se révéla être un traité de soumission tributaire.

Les sources byzantines, désolement indigentes pour cette époque, ne font nulle part une mention directe de ce traité fatal. Mais, sans le mentionner, les récits des historiens byzantins, si courts et insuffisants qu'ils soient, montrent bien les résultats de ce traité qui avait réduit Byzance au rang d'un Etat vassal et tributaire de l'Empire ottoman, et cela bien avant que les échos en parvinrent à l'Occident et qu'on y arriva à comprendre le vrai sens des grands changements survenus aux Balkans. C'est ainsi que nous voyons l'empereur Jean V accompagner le sultan Mourad et lui prêter l'aide militaire à l'occasion d'une campagne en Asie Mineure, dès le printemps 1373. La date paraît sûre, puisque d'après Chalcocondyle comme d'après Sphrantzès, ce fut durant cette campagne qu'éclata, dans la partie européenne, la révolte d'Andronic IV et de Saudchi Tchelebi contre leurs pères.[2] Or, une petite chronique de la collection Lambros et Amandos[3] donne la date précise du commencement de la fameuse insurrection des deux princes: Andronic IV quitta Constantinople, pour s'associer à Saudchi, le 6 mai 1373.[4] Evidemment, pour agir en vassal du souverain turc dès le début de 1373 au plus tard, c'est au plus tard au cours de l'année 1372 que Jean V doit avoir déclaré sa soumission.

Cela nous rapproche singulièrement de la date de la bataille de la Marica. En vue de l'éclatante victoire turque du 26 septembre 1371[5] d'une part et des résultats absolument négatifs de son voyage en Occident de l'autre, Jean V, qui regagna Constantinople en octobre 1371,[6] ne paraît pas avoir

[1] A. Theiner, Vetera mon. hist. Hung. II, № 309, p. 155. Pour les témoignages qui précèdent voir O. Halecki, Un empereur de Byzance à Rome, Varsovie 1930, p. 252ss. Ce livre bien connu m'a rendu de grands services, bien que je ne suive pas toujours ses interprétations.

[2] G. Phrantzes, p. 55, ed. Papadopoulos. L. Chalcocondyles I, 37, ed. Darkó.

[3] Lampros-Amantos, Βραχέα χρονικά, № 47, 35.

[4] P. Charanis, The Strife among Palaeologi and Ottoman Turks, 1370—1402, Byzantion 16 (1942/3) 294s., a parfaitement raison à préférer, aux sources turques, les récits de Chalcocondyle et de Sphrantzès confirmés par le témoignage de la courte chronique anonyme.

[5] Cette date défendue à juste titre par Љ. Ковачевић, Годишњица Н. Ћупића 3 (1879) 402ss. est adoptée depuis par tous les spécialistes.

[6] Lampros-Amantos, № 47, 32.

hésité longtemps avant de s'incliner devant l'inévitable. Ainsi l'échec de la contre-offensive organisée par le despote serbe de Sérrès décida non seulement du sort des principautés serbes de la Macédoine orientale, mais aussi de celui de l'Empire byzantin lui-même. La victoire turque de 1371, la plus grande et la plus lourde de conséquences avant celle de 1453, mit fin à son indépendance, aussi bien d'ailleurs qu'à celle de l'Empire bulgare.

L'épouvante provoquée par la catastrophe de la Marica chez les contemporains se manifeste clairement dans les lettres mentionnées du pape Grégoire XI et, d'une manière particulièrement dramatique, dans le récit du Starac Isaija, qui nous parle en témoin occulaire. Il faut lire ce récit saisissant, une page des plus émouvantes de la vieille littérature slave, pour ressentir le désarroi et le désespoir qui régnaient, après la catastrophe, dans les contrées ravagées par l'ennemi, dévastées et affamées.[7] Ici nous ne citerons que le témoignage d'un souverain byzantin. Certes, les Byzantins n'ont pas participé à la bataille de la Marica.[8] Qui plus est, au premier moment, ils essayèrent même de tirer profit de la catastrophe serbe: on sait que Manuel, partant de Thessalonique, occupa les terres de Jean Uglješa, tombé dans la bataille, et entra dans sa capitale Serrès.[9] Et pourtant, ce n'est personne d'autre que l'empereur Manuel II qui, dans un acte postérieur, parlant de l'invasion turque de cette époque, place le désastre de la Marica à la tête de toutes les misères qui s'abattirent sur son Empire. „Ce fut, dit-il dans son prostagme délivré en 1408 aux monastères athonites, aussitôt après la mort du despote de la Serbie, le défunt Uglješa, à la suite de l'invasion turque qui eut lieu alors et qui fut par trop terrible et persistante" que le gouvernement byzantin se vit forcé de retirer aux monastères la moitié de leurs biens et de les distribuer aux proniaires, „afin qu'ils ne fussent pas engloutis tous à la fois".[10] Cette invasion turque, „par trop terrible et persistante", qui fit le très pieux gouvernement byzantin procéder à une sécularisation des terres monastiques, cette invasion, déclanchée après la catastrophe de 1371, l'amena aussi à se soumettre au sultan victorieux et à déclarer sa vassalité.

Les devoirs du vassal envers son suzerain s'expriment surtout, on le sait, dans le service d'armes et dans le payement du tribut. Nous avons vu que ces deux obligations liaient l'empereur byzantin au souverain turc dès l'époque qui suivit la catastrophe de la Marica. Des précisions intéressantes sur la nature et l'ampleur de ces devoirs se trouvent dans les sources pour l'époque de la lutte intestine entre l'empereur Jean V et son fils Andronic IV. Les historiens byzantins nous racontent que Jean V et Manuel II, détrônés par Andronic IV, réussirent, en 1379, à regagner le pouvoir, après que Manuel ait promis au sultan de se rendre chaque année à la Porte avec le tribut

---

[7] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи III (1905) 43.

[8] Il est vrai que le récit d'Isaija mentionne la participation de l'élément grec à l'expédition du despote Uglješa, ce qui fut signalé par M. Lascaris, Actes Serbes de Vatopédi, Byzantinoslavica 6 (1935) 169, n. 16. Mais sans doute s'agit-il des sujets grecs de la principauté d'Uglješa et non d'une armée byzantine.

[9] Cf. en dernier lieu P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, Paris 1945, p. 213ss.

[10] В. Мошин, Акти из светогорских архива, Споменик 91 (1939) 165.

convenu et avec des troupes auxiliaires pour l' accompagner où il le désirerait. Chalcocondyle nous donne le montant du tribut: 30.000 monnaies d'or; Sphrantzès le nombre des soldats: 12.000 hommes, chevaliers et fantassins.[11] A fur et à mesure que la puissance des Turcs croissait, la dépendance byzantine devenait de plus en plus lourde et humiliante. „Ils commandent et nous devons obéir en tout", dit Démétrius Cydonès dans une lettre de la fin de 1377: „voilà à quel point en est leur puissance et à nous notre esclavage".[12] La détresse ne fut qu'aggravée par les désaccords intestins: la lutte „pour cette ombre du pouvoir", selon le mot du même Cydonès, lutte „qui les contraint tous deux à servir le Barbare."[13] Ayant commencé par prêter au sultan l'aide d'armes contre les rebellions de ses émires vassaux, les empereurs de Byzance finirent par participer aux expéditions turques contre les cités byzantines d'Asie Mineure. C'est ainsi que Manuel II et Jean VII — ces rivaux que leur lutte intestine fit „servir le Barbare" — furent contraints à aider le sultan Bajazet à conquérir, en 1390, Philadelphie, la dernière ville byzantine en Asie Mineure.[14]

Ce triste épisode est bien connu. On connait aussi suffisamment d'autres expéditions de Mourad comme de Bajazet auxquelles ont participé leurs vassaux byzantins, aussi bien d'ailleurs que leurs vassaux slaves. Les renseignements à ce sujet que l'on trouve chez les historiens byzantins, dans les documents vénitiens[15] et dans les lettres, pleines d'une profonde amertume humaine, de l'empereur Manuel lui-même[16] ont attiré depuis longtemps l'attention et la curiosité des savants.[16a]. Je n'y insisterai pas. Par contre, la question du tribut payé par Byzance à l'Empire turc ne fut jamais étudiée de plus près. Mon but principal est de porter un peu de lumière sur cette question, moins impressionante mais non moins importante.

Nous avons vu que d'après Chalcocondyle le gouvernement byzantin s'engagea, en 1379, de verser au sultan annuellement la somme de 30.000 mon-

---

[11] Chalcocondyles I, 57, 13 et 58, 1. Phrantzes 60, 21.

[12] D. Cydonès, Correspondance, ed. Cammelli, № 25, 20 et 22.

[13] Ib. № 5, 51. Cette lettre, attribuée à 1353 par Cammelli, appartient en vérité à l'an 1391. Cf. Charanis, op. cit. 308.

[14] Chalcocondyles I, 58, 9 Cf. P. Wittek, Das Fürstentum Mentesche, Istanbul 1934, 78ss. Charanis, op. cit. 304ss.

[15] M. Silberschmidt, Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen, Leipzig-Berlin 1923, 74ss. V. aussi Charanis, op. cit. 307s.

[16] E. Legrand, Lettres de l'empereur Manuel Paléologue, Paris 1893, surtout p. 24ss.

[16a] Ces renseignements viennent, d'ailleurs, d'être complétés par le témoignage d'un discours contemporain de Jean Chortasmenos que H. Hunger a eu la chance de découvrir dans un manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Vienne (Suppl. gr. 75, f. 263r 269r). Dans son beau livre *Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels*, Baden-Baden 1958, 282—286, Hunger donne une traduction allemande de la partie principale de ce remarquable discours. En s'étendant sur les misères de l'Empire à la veille de la bataille d'Angora, Jean Chortasmenos rappelle à ses lecteurs qu'en ce temps les Barbares — et ce fut, d'après lui, l'expression du „plus horrible esclavage" — trainèrent le très pieux empereur à travers le monde entier, sans lui laisser un instant de repos, et conquérirent avec son aide les villes qui n'étaient pas encore subjuguées.

naies d'or. Bien que la monnaie byzantine eût perdu beaucoup de son ancienne valeur, ce tribut représentait sans doute une charge extrêmement onéreuse pour l'Empire ruiné, réduit pratiquement à la capitale, à quelques villes de la côte de la Marmara et à la région de Thessalonique.[17] Déjà en 1377 Démétrius Cydonès écrivait que les Turcs se faisaient payer „tant d'argent qu'on ne pourrait facilement le compter".[18] En 1391, la situation s'étant davantage aggravée et la région de Thessalonique étant perdue, il dira: „Les Barbares se sont emparés de tout à l'extérieur et sont la cause directe de toutes les misères de la ville, et ils lui imposent des tributs si lourds que l'ensemble des revenus publics ne suffirait pas à les acquitter; c'est pourquoi on doit même frapper les pauvres d'un impôt en espèces si nous voulons calmer, au moins en partie, les exigences insatiables de nos ennemis".[19]

Ces renseignements du célèbre rhéteur sont sans doute dignes d'attention. Cependant, si l'on cherche des informations plus précises sur la nature de ce tribut, que Cydonès aussi bien que Chalcocondyle désignent par l'expression très générale de φόρος, si l'on tient à savoir de quelle manière le gouvernement byzantin parvenait à s'acquitter des payements exigés, ce n'est pas, certes, aux écrits rhétoriques ni aux récits des historiens qu'on s'adressera mais aux actes. Les actes byzantins ne furent jamais examinés à ce sujet. Et pourtant ils prêtent des données d'importance primordiale, bien qu'ils proviennent de l'époque postérieure à la bataille d'Angora, c'est-à-dire postérieure à l'abolition du tribut turc.

On connait la profonde métamorphose qui se produisit en Orient à la suite de la défaite subie par Bajazet dans la bataille d'Angora en 1402 et de la guerre civile qui éclata entre les fils du sultan prisonnier. Suleiman, qui s'était établi à Andrinople, recherchait l'alliance de l'empereur de Byzance et conclut, en 1403, avec lui, ainsi qu'avec Venise, Gênes et Rhodes, un traité.[20] Il rendait à l'empereur grec, hier encore l'humble vassal du grand sultan Bajazet, un respect particulier en l'appellant son père. Le payement du tribut cessa. Byzance, réduite au temps de Bajazet à sa capitale, regagna les villes perdues de la côte de la Mer Noire et de la Marmara, et surtout elle regagna Thessalonique avec toute la région voisine.[20a]

---

[17] Morée avait sa place à part et payait, d'ailleurs, à partir de 1387/8, à ce qu'il paraît, son propre tribut: cf. R. Loenertz, Pour l' histoire du Péloponnèse au XIVe siècle, Et. byz. 1 (1943) 166ss.

[18] Cydonès, Correspondance, № 25, 18.

[19] Ib., 5, 40. De même Jean Chortasmenos se plaint que les Romains étaient contraints de verser aux Turcs des payements qui dépassaient les forces de la population appauvrie. Cf. Hunger. op. cit. 285.

[20] L'opinion de Heyd, Histoire du commerce du Levant II (1923) 268, selon laquelle ce traité fut conclu au cours de l'année 1403, est confirmée par l'ordonnance de Manuel II dont nous nous occuperons tout à l'heure. Ce document du 29 septembre 1404 montre que la région de Thessalonique se trouvait sous l'autorité byzantine déjà durant l'année byzantine précédente.

[20a] C'est justement ce changement inattendu que Jean Chortasmenos, dans son discours déjà mentionné, exalte comme le plus grand miracle que la Mère de Dieu ait jamais opéré au profit de Constantinople. Elle lutta pour les faibles et infortunés qui n'avaient plus rien à espérer et elle les libéra non seulement de tous les dangers qui les accablaient, mais elle jeta les fils de Bajazit aux pieds du très pieux empereur... Beaucoup de villes byzantines regagnèrent leur liberté, et parmi elles la plus illustre ville de Thessalonique. Cf. Hunger, op. cit. 284.

La situation nouvelle, créée par ce traité dans les régions restituées à l'Empire byzantin, trouve sa meilleure et sa plus authentique illustration dans une ordonnance de Manuel II adressée à Démétrius Bouliotès. Cet acte remarquable, tiré des archives de Vatopédi, fut publié par Arkadios Vatopaidinos dans la revue *Gregorios Palamas* en 1918[21]. On le connait donc depuis presque 40 ans, mais effectivement on ne le connait pas: sauf Dölger qui l'a noté dans la bibliographie de la *Byzantinische Zeitschrift*,[22] personne, que je sache, ne s'est aperçu de l'intérêt exceptionnel de ce document.

Daté du 29 septembre de la 13 indiction, donc de l'année 1404, il fut promulgué peu de temps après la restauration de l'autorité byzantine à Thessalonique et au Mont Athos. L'empereur Manuel y donne des instructions à D. Bouliotès qu'il envoie au Mont Athos et qu'il charge de la protection des monastères athonites en qualité de leur δεφένσωρ et ἐπιμελητής. Il y mentionne, à plusieurs reprises, son „fils" l'émire, donc Suleiman, et se refère au traité qu'il avait signé avec lui, et d'autre part, son „fils" l'empereur, auquel il avait cédé la région de Thessalonique. Evidemment, il s'agit de Jean VII Paléologue, son neveu et corrégent, qu'il désigne comme son fils dans d'autres documents encore[23].

La cession de Thessalonique à Jean VII fut confirmée par un traité conclu entre les deux empereurs et corroboré par serment: Manuel le désigne, de même que le traité qu'il avait conclu avec Suleiman, comme ὁρκωμοτικόν. C'est là un détail d'un intérêt et d'une importance incontestables. Nous ne pouvons pas, cependant, signaler toutes les informations intéressantes de ce précieux document. Il faut que nous nous bornions à la question du tribut qui nous occupe pour le moment et qui est, d'ailleurs, le point essentiel sur lequel l'ordonnance de l'empereur Manuel insiste avant tout.

L'accord conclu par les deux empereurs au sujet de Thessalonique englobait naturellement le Mont Athos: les monastères athonites devaient reprendre la possessions des domaines qu'ils avaient tenus avant la conquête turque de la région de Thessalonique. Toutefois il ne s'agissait pas d'une restauration complète du status quo. Sous la domination turque les monastères avaient eu à payer pour leurs terres le haraç, et cette obligation ne disparut pas tout à fait avec la fin de la souveraineté turque. Le gouvernement byzantin se substitua en quelque manière aux autorités ottomanes. L'empereur Manuel déclare avoir fait don aux moines des 2/3 du haraç qui leur était imposé jusqu'alors, mais le tiers les couvents continuiaent à le donner — désormais au profit du gouvernement byzantin. Dans la région de Thessalonique ce tiers revenait à Jean VII, ainsi qu'il était stipulé dans

---

[21] Arkadios Vatopaidinos, Gregorios Palamas 2 (1918) 449—52.

[22] F. Dölger, B. Z. 29 (1929/30) 102s.

[23] F. Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, № 23, 1. De même son fils Andronic, qui remplaça Jean VII, après sa mort en 1408, comme gouverneur de Thessalonique, le désigne comme son frère, dans le horismos de 1417: ib. 30, 4. Cf. le commentaire de Dölger à ce dernier acte. Sur Jean VII voir aussi: Dölger, Johannes VII, Kaiser der Rhomaer 1390—1408, B. Z. 31 (1931) 21ss. St. Binon. Les origines légendaires et l'histcire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l'Athos. Louvain 1942, 19ss et passim. G. Kolias, Ἡ ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ' ἐναντίον Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου, Ἑλληνικά 12 (1951) 34ss.

le traité conclu par les deux empereurs. Hors de la région de Thessalonique, comme nous l'explique l'empereur Manuel, ce tiers revenait à lui-même. Et voici encore un point bien curieux: comme point de repère servait le montant du haraç prélevé „aux jours du défunt émire Bajazet beg". Bouliotès devait bien veiller à ce que les monastères en obtiennent les 2/3 et le gouvernement 1/3. L'empereur insiste tout particulièrement sur ce principe dont on n'avait pas suffisamment tenu compte l'année précédente par la faute des représentants des couvents, ce qui causa au fisc byzantin des préjudices que Bouliotès fut chargé de réparer. Ce principe devait, d'ailleurs, être appliqué non seulement au haraç mais à tout impôt que les monastères avaient jadis payé aux Turcs[24]. Tarchaniotes, le prédécesseur de Bouliotès, avait montré trop d'indulgence et avait eu un manque considérable des taxes prélevées sur les monastères.

Donc, le haraç n'était pas le seul impôt que la population byzantine payait aux Turcs avant la bataille d'Angora. Toutefois, c'était l'impôt de loin le plus important. Pour faire prélever, rien que sur les terres des monastères athonites, ce tiers qu'en retenait désormais le gouvernement byzantin, l'empereur associa à Bouliotès un fonctionnaire auxiliaire, nommé Jean Grammatikos, qui fut chargé spécialement du „service du haraç" (εἰς τὴν δουλείαν τοῦ χαρατζίου). Les traitements de ces fonctionnaires étaient, d'ailleurs, à la charge des monastères. A Bouliotès lui même les moines devaient payer 500 hyperpres par an, qu'ils tireraient de leurs biens situés dans la région du Strymon, à savoir de ces 2/3 du haraç que l'empereur leur avait cédés ici encore. Il est à noter que Bouliotès, délégué de l'empereur Manuel, devait être rémuneré non des revenus des terres monastiques de la région de Thessalonique, confiée à Jean VII, mais de ceux des métoques de la région strymonienne, qui fut remise, elle aussi, à l'Empire byzantin après la bataille d'Angora. Jean Grammatikos, le percepteur du haraç que nous venons de mentionner, devait recevoir 200, le fils et le neveu de Bouliotès 100 hyp. par an chacun, payables sur les revenus de l'impôt sur les maisons (ὀσπητιακόν); si ces revenus ne suffiraient pas, le reste serait verser aussi des recettes du haraç.

Jetons un coup d'oeil sur les documents mentionnant le payement du tribut turc dans les pays slaves et albanais, vassaux de l'Empire ottoman. Ces documents confirment que l'impôt turc fut exigé très strictement et sans excuse. S'ils accordent au propriétaire l'immunité financière, ils ne manquent pas de souligner que le tribut turc en demeure exclu. C'est ainsi que deux actes du prince serbe Georges Branković de 1410 et 1419 affranchissent les domaines donnés au monastère athonite de St. Paul de tous les impôts, „sauf le telos du tsar", „sauf le payement Turc"[25]. De même le grand Albanais Ivan Kastriote exempte les villages qu'il donne à Chilandar de toutes les redevances, „sauf le haraç du tsar".[26] Le souverain local du

[24] Pour la taxe militaire byzantine, le φοσσατιακόν, l'empereur avait décidé d'abord que, de même que du haraç, les moines en paient le tiers, mais cédant à leurs prières renouvellées, ils les affranchit de cet impôt.

[25] Ст. Новаковић, Законски споменици, 529 et 531.

[26] Ib. 467.

pays peut affranchir ses contribuables de toutes les charges qu'ils lui doivent pour son propre compte, mais il ne peut pas les libérer du payement au profit des Turcs, à moins qu'il ne s'en charge lui-même à leur place. C'est ce que fit le prince Vuk Branković par un acte qu'il délivra à Chilandar le 21 novembre 1392 et qui présente pour nous un intérêt tout particulier. L'allié du prince Lazar à la bataille de Kosovo, injustement accusé de trahison par une légende tardive, Vuk Branković continua, même après Kosovo, la résistance. Forcé à fléchir après la chute de Skoplje (le 6 janvier 1392), il conclut, comme il le dit dans son acte, la paix avec le grand tsar Bajazet; et pour être en mesure de payer le tribut exigé, il fit recenser toutes les terres sous son autorité et assigner à chacun sa part du tribut. C'est ainsi que les métoques de Chilandar se trouvant sur son territoire devaient verser annuellement 200 onces. Or, imploré par l'hégoumène de Chilandar, le prince les en affranchit et engagea „soi-même et sa maison" à verser cette somme aux Turcs „jusqu'à la fin de sa vie et tant qu'on payerait le tribut aux Turcs".[27] Non moins intéressant est un acte que le gouvernement vénitien adressa le 9 février 1410 à son comte de Scoutari. D'après les informations vénitiennes, les princes Georges Stracimirović et son fils Balša III, qui régnaient dans les pays de la Zéta à la fin du XIVe et au début du XVe siècle, avaient imposé à leurs sujets une taxe d'un ducat sur chaque foyer (*de uno ducato pro igne*), afin de pouvoir s'acquitter du tribut turc. Le gouvernement vénitien, qui continua à verser aux Turcs le tribut pour ces régions, trouva ce système bon et n' y apporta qu'une correction en imposant les contribuables, selon leurs possibilités, soit d'un demi, soit d'un, soit d'un et demi ducat.[28]

Pour s'acquitter des payements exigés par les conquérents turcs, on prélevait donc, dans les pays slaves et albanais, une taxe spéciale, répartie sur tous les contribuables et que l'on appelait tantôt haraç, tantôt simplement tribut turc ou tribut du tsar ou même telos du tsar. Ce fut bien sûr ce même système qui fut appliqué à Byzance, et sans doute les monastères athonites participèrent au payement du tribut turc dès l'établissement de la souveraineté ottomane dans les pays byzantins après la bataille de la Marica. Tombés, vers 1386, sous la domination directe des ottomans, les couvents du Mont Athos versaient le haraç aux autorités turques, comme l'ordonnance de Manuel II de 1404 vient de nous montrer. Mais c'est une autre chose encore que l'analyse de ce document nous a apprise. Bien que la vassalité byzantine trouvât un terme après la bataille d'Angora, bien que les payements au profit des Turcs fussent abolis, les monastères byzantins, comme sans doute aussi les autres propriétaires, n'en furent libérés que partiellement. Ils payaient, désormais au profit du fisc byzantin, le tiers de la somme qu'ils avaient versée sous Bajazet au profit des Turcs. Au haraç turc vint se substituer un haraç byzantin. Et l'on garda jusqu'au nom de cet impôt turc que dorénavant le gouvernement byzantin préleva, au moins en partie, pour son propre compte.

[27] Ib. 459s.
[28] S. Ljubić, Listine VI, p. 56. Cf. И. Божић, Доходак царски, Посебна изд. Српске екад. наука 254 (1956) 54ss., 60ss.
[29] Mošin, op. cit. 166.

Ce phénomène curieux trouve son explication dans le prostagme de Manuel II adressé aux monastères athonites en 1408 et que nous avons déjà cité. L'empereur y dit que le grand émire (Suleiman) lui avait remis comme don personnel d'anciennes possessions monastiques. Evidemment, il s'agit des possessions situées dans les régions réstituées à Byzance en vertu du traité de 1403. De ces domaines l'empereur avait rendu les 2/3 aux monastères, qui par conséquent, n'ont à renoncer qu'à un tiers de leurs terres. Comme on voit, c'est précisement le partage sur lequel l'empereur Manuel insiste dans son instruction à D. Bouliotès. Et c'est en conformité avec ce principe que les actes nous parlent parfois du „revenu impérial" qu'on prélève sur certains domaines monastiques et qui contient le tiers de leurs revenus totaux[20].

Ce qui est particulièrement intéressant, c'est que nous disposons d'un document qui donne une description détaillée et précise du partage décrété. C'est un sigillion de l'apographeus et grand chartulaire Lascaris Métochite, tiré des archives de Vatopédi et que son éditeur, W. Regel, situe, d'après l'indiction, soit en décembre 1405, soit en décembre 1420.[21] Evidemment, il ne peut être question que de l'année 1405. Selon l'ordre de l'empereur Manuel II, Lascaris Métochite avait à transmettre au monastère de Vatopédi le village de Stylarion ou de St. Mamas, donné au couvent naguère par le grand domestique Alexis Lascaris Métochite, fils du grand logothète Théodore Métochite.[22]. Mais il avait à le transmettre „moins un tiers de la terre et des hommes" (ἄνευ μέντοι της τρίτης μερίδος τῆς γῆς αὐτοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων). Par conséquent, il attribua au monastère 2/3 de la terre de ce village aussi bien que 2/3 des parèques qui y étaient installés. Suit la liste de ces 2/3 des hommes assignés au couvent; ils formaient 12 ménages paysans: 1 zeugarate, 4 boïdates et 7 indigents. Enfin, après avoir donné un periorismos détaillé de la terre cédée, Lascaris Métochite explique comment il en effectua le partage: d'abord il divisa le territoire entier en deux parties, puis chacune de ces deux parties en trois pièces égales, et il attribua au monastère 4 pièces, 2 dans chaque partie. Outre ces parcelles et les paysans énumerés, le couvent obtint deux salines situées dans le village, tandis qu'une troisième saline demeura, aussi bien que le 1/3 de la terre et le 1/3 de ses habitants, dans la possession de l'Etat.

Certes, si la faveur impériale le voulait, le propriétaire pouvait regagner un certain domaine en entier. Le prostagme de Manuel II de 1409, reproduit à la demande des moines dans le prostagme de 1415, remet au monastère de Dochiariou tout le village d'Amariana, que le couvent avait acheté à la grande domestiquisse Paléologina, mais qui lui fut enlevé pendant les temps des troubles. Cependant, cette restitution est suivie d'une réserve infiniment caractéristique: „Cela veut dire", précise l'acte impérial, „qu'il ne s'agit point de l'impôt qu'ils (les moines) donnaient aux Turcs et que

[20] Dölger, Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, № 63, 18. Cf. G. Ostrogorskij, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, p. 164ss.

[21] W. Regel, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ... μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, St. Petersbourg 1898, p. 35—38.

[22] V. la donation d'Alexis du juin 1369: ib. 27—29. Elle mentionne aussi des donations importantes faites à Vatopédi par Théodore Méthochite.

ceux-ci appellent haraç (χαράτζιν), mais de la propriété parèque, telle qu'ils l'avaient eu avant les jours des Turcs".[33] En d'autres termes, ayant repris la possession de son ancien village, le monastère de Dochiariou devait pour lui, comme pour ses autres domaines, payer le haraç au gouvernement byzantin.

La situation des monastères byzantins, jadis si riches et favorisés, était à cette époque peu enviable. Dépouillés de la moitié de leurs terres au profit des proniaires dès les années 70 du XIVe siècle,[34] ils en perdirent d'avantage à la suite de la conquête turque. Et même la défaite turque de 1402 ne leur apporta qu'un soulagement partiel. Dans les régions où l'autorité byzantine fut rétablie ils ne regagnèrent qu'une partie de leurs anciennes possessions: le gouvernement byzantin en garda le tiers, tiers de la propriété ou, au moins, tiers des revenus.

Quant à leurs paysans, pour eux rien n'avait changé, même après l'abolition du tribut turc. Ils continuaient à payer le haraç, comme ils l'avaient payé au temps des Turcs, avec la seule différence que leurs payements ne revenaient plus aux Turcs, mais pour 1/3 à leur propre gouvernement et pour 2/3 à leur propre seigneur.

Ce réglement, que l'ordonnance de Manuel II adressée à Bouliotès en 1404 nous a fait connaître et qui, comme le montre le prostagme délivré à Dochiariou, resta toujours en vigueur en 1415, dura sans doute aussi longtemps que l'administration byzantine se maintint dans les régions réstituées[35] et que le gouvernement impérial, libéré de sa vassalité tributaire, jouit sur son territoire d'une certaine indépendance. Cette indépendance, perdue après la bataille de la Marica et regagnée après celle d'Angora, ne paraît pas avoir été mise en question ni durant la guerre civile dans l'Empire ottoman, ni pendant le règne de Mahomet I (1413—1421). Comme Suleiman, Mahomet I s'appelait fils de l'empereur Manuel[36], et en 1415 il s'engagea même à payer annuellement une certaine somme à Byzance, qui s'obligea de sa part à garder son frère rebelle Mustafa interné à Lesbos[37].

Mon intention n'est pas de poursuivre l'histoire des relations entre Byzantins et Turcs à cette époque. On sait que l'avênement de Murad II et son siège de Constantinople en 1422 y marquèrent un tournant. Et il paraît bien que ce fut le traité conclu après ce siège, le 22 février 1424, qui, imposant au gouvernement impérial, sauf des concessions territoriales, le tribut annuel de 300.000 aspres[38], réduit Byzance de nouveau à l'état de vassalité auquel elle avait provisoirement échappé après la bataille d'Angora mais duquel désormais rien ne pouvait plus la libérer jusqu'à sa chute.

---

[33] Ktenas, Χρυσόβουλλοι λόγοι τῆς... μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, Ε. Ε. Β. Σ. 4 (1927) 307s.

[34] Cf. Ostrogorskij, op. cit. 161ss.

[35] Deux actes de 1419 et 1420 (Acta Ross. № 26 et S. Eustratidès, Ἑλληνικά, 2, 1922 378s.) la montre encore en fonction „comme aux plus beaux jours de l'Empire", comme le dit très bien Lemerle, op. cit. 240. Les actes de Lascaris Métochite (Regel, № 11 et 12) n'entrent pas en question ici, puisqu'ils n'appartiennent pas à l'époque de 1420 et 1421, mais à celle de 1405 et 1406. V. plus haut.

[36] Doucas, p. 119, 15; of. aussi 118, 22.

[37] Cf. N. Jorga, Geschichte des osmanischen Reiches I, 374.

[38] Doucas 196, 3. Cf. aussi Jorga, Notes et extraits I, 360, n. 1.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

ИВ. ДУЙЧЕВ — СОФИЯ

НЯКОЛКО БЕЛЕЖКИ КЪМ КЕКАВМЕН

Съчиненията на византиеца Кекавмен представят един от най-важните и най-интересните писмени извори за историята на византийската империя и частно на югозападните македонски области през XI век. След като големият руски византолог В. Г. Васильевски (1838—1899) даде едно предварително известие за паметника и направи кратък анализ[1], текстът биде издаден от него и от познатия руски филолог В. Ернщедт[2]. От това време насам съчиненията на Кекавмен заемат наистина почетно място всред паметниците на византийската книжнина и вече многократко са изследвани[3]. Английската византоложка Georgina Buckler оповести, още преди голямата война, едно ново, критично издание на текста, обаче нейната смърт (28. IV. 1953 г.) отложи, нека се надяваме временно, това очаквано издание. В замяна на това, неотдавна бе обнародван пълен и точен немски превод, с кратък увод и обяснителни бележки[4]. В научната литература на южните славяни съчиненията на Кекавмен досега, за съжаление, нито са превеждани изцяло, нито пък са били подлагани на изчерпателно проучване като исторически извор[5]. Въпреки че съще-

[1] В. Г. Васильевский, Советы и рассказы византийского боярина XI века. СПб 1881, отделен отпечатък от: ЖМНПр, CCXV. юний 1881, сс. 242—299; CCXVI, юль 1881, сс. 102—171; август 1881, сс. 316—357.

[2] Cecaumeni Strategicon et Incerti scriptoris de officiis regiis libellus. Ediderunt B. Wassiliewsky — V. Jernstedt. Petropoli MDCCCLXXXXVI = Записки историко-филолог. факультета имп. С.-Петербург. университета, часть XXXVIII.

[3] Вж. библиографски посочвания у Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Budapest 1942, pp. 201—202, 112. Едно от най-добрите изследвания принадлежи на починалия неотдавна даровит унгарски византолог Матиаш Дьони (18. XII. 1913. — 28. IX. 1955): M. Gyóni, L'œuvre de Kékauménos source de l'histoire roumaine. Revue d'histoire comparée. XXIII; N. S. III. 1945, pp. 96—180. Между новите изследвания трябва да бъде споменат полезният принос на T. Čyževskij, Zu Vladimir Monomach und Kekaumenos. Wiener slavistisches Jahrbuch, II. 1952, pp. 157—160. Вж. също писаното от G. Ostrogorsky, Geschichte der byzantinischen Staates, München 1952, p. 254, n. 1. — Idem, Pour l'histoire de la féodalité byzantine. Bruxelles 1954, pp. 24—25.

[4] H.-G. Beck, Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos, übersetzt, eingeleitet und erklärt. Verlag Styria 1956: Byzantinische Geschichtsschreiber V.

[5] В българската книжнина пръв писа за съчиненията на Кекавмен М. Дринов, Нов паметник за българската история. Периодическо списание, I. 1882, сс. 128—133 (преиздадено в: Съчинения, I. София 1909, сс. 633—638),

ствуват изобщо много добри изследвания във връзка с личността на Кекавмен и неговите съчинения, едвали може да се каже, че всички проблеми са напълно изчерпани или са намерили задоволително разрешение. На първо място тук би следвало да се споменат въпросите за личността на автора, спорът дали е написал едно или две съчинения и оточняването на хронологията на съчиненията. Така, изхождайки от положението, че във Византия са съществували „многобройни Кекавменовци"[6], би трябвало да се продължат усилията за по-точното отъждествяване на автора на „Съветите" и на Стратегикона с някого от тях. Тук би било необходимо да се припомни, например, за съществуването на един сравнително забравен член на този род — именно протоспатария, протасикрит и „съдия на хиподрума" Василий Кекавмен, който е живял във втората половина на XI или през XII век, бил е във връзка с тогавашните византийски книжовници и философи, а и сам ни е оставил едни надгробни стихове, без други по-подробни вести за себе си[7]. Проф. S. G. Mercati,

който обаче по онова време е познавал само първата статия на В. Г. Васильевски. Изворните податки на Кекавмен многократно са използувани от В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове. I 2, София 1927, сс. 645 бел. 1, 660 сл., 681 бел. 3, 735 бел. 1, 753; II. София 1934, сс. 13, 59, 62, 76, 79, 418 сл. и др. Някои данни са използувани и от Г. Баласчев, Българите през последните десетгодишнини на десетия век и първите на единадесетия. II. София 1930, сс. 4 сл., 27 бел. 1, и др. Познат е спорът между Г. Баласчев, Всред развалините на римското и старобългарско градище Мòрия (Серсем-кале). Минало, 1942, сс. 55—59, и П. Мутафчиев, Серсем-кале и Мòрия. Известия на Историческото дружество, VII—VIII. 1928, сс. 165—172. Схващането на Баласчев относно локализирането на казаната крепост бе възприето напоследък от Г. Цанкова-Петкова, За похода на Василий II срещу крепостта Мория. Известия на Института за българска история, III — IV. 1951, сс. 279—286. Опит за по-цялостно проучване на вестите на Кекавмен даде напоследък Г. Цанкова-Петкова, Югозападните български земи през XI в. според „Стратегикона" на Кекавмен. Известия на Института за българска история, VI. 1956, сс. 589—630. Към тази иначе грижливо написана статия трябва, за съжаление, да се направят поправки или възражения по някои основни въпроси. Така напр., неточно е твърдението (с. 589; ср. още сс. 590, 591, 591 бел. 7, и др.), че „най-старият препис" на текста на Кекавмен „датира от началото на XIII в.", тъй като се знае, че в същност текстът е познат по единствен ръкопис от XIV—XV в., пазен в бившата Московска Синодална библиотека, № 436. Бащата на автора на Стратегикона е получил не някакъв „дневник от затвора" (Цанкова, п. с., с. 595 бел. 7), а по-скоро някакво описание от Никулица от Лариса за страданията му в затвора в Амасия. Като изхожда от Васильевский, Советы, с. 102, авторката приема, че споменатата от Кекавмен крепост Петериск била тъждествена с днешния град Петрич, когато в същност правилното отъждествяване е дадено от Златарски, История, I. 2, сс. 752—753; II, с. 123 бел. 1, за което не е споменато. Неприемливо е твърдението, че Кекавмен е написал не две, а едно съчинение — „Съветите" към времето на Константин IX Мономах (1042—1054), а Стратегикона към 1071 г. Двете Кекавменови съчинения трябва да се датират приблизително след 1075—1078 г., ако не и по времето на Алексий I Комнин (1081—1118). — От чуждите приноси вж.: M. Gyóni, La transhumance des Vlaques balkaniques au moyen âge. Byzantinoslavica, XII. 1951, pp. 29—42. — Г. Г. Литаврин, Восстание болгар и влахов в Фессалии в 1066 г. Виз. Вр., XI. 1956, сс. 123—134.

[6] Gyóni, L'œuvre de Kékauménos, p. 125.

[7] K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur. Leipzig 1897, p. 741 § 6.

който е издал тези стихове[8], отрича възможността въпросният Василий Кекавмен да е тъждествен с автора на Стратегикона, обаче все пак допуска, че между двамата е съществувало някакво родство. Въпросът би заслужавал да се проучи и по-нататък. Като оставим обаче настрана тези общи въпроси, в самото съдържание на „Съветите" и Стратегикона има цяла редица подробности, които не биха могли да бъдат отминати без внимание от изследвача. На първо място необходимо е да признаем, че текстът на Кекавмен — запазен в единствен препис — не е напълно задоволителен. Някои места от текста се нуждаят от разяснение и едва напоследък бяха изтълкувани убедително[9]. За онзи, който проучва миналото на южните славяни, особен интерес представят няколко славянски думи и имена, които намираме в съчиненията на Кекавмен и които подлежат на разяснение.

1. Така, на няколко места в своя Стратегикон Кекавмен употребява думата χονσάριοι[10]. Още твърде отдавна известният славист Александър Брюкнер бе изтъкнал[11], че славянската дума ХЖСА трябва да се свърже с готского hansa и с полските форми chąsa и chążba „vol, banditisme". Това обяснение бе повторено и в една негова статия[12]. Преди двадесетина години обаче двамата белгийски учени Анри Грегоар и П. Оргелс[13], като приписаха тези обяснения на Брюкнер на „славоманство", потърсиха ново тълкуване на думата. Те предпочетоха написа χωσάριος, който се среща в някои византийски паметници[14], и поради това опитаха да свържат думата с гръцките форми χωνσία или χωσία „embûscade, embûche, piège". Няколко години покъсно един български военен историк[15] засегна, на свой ред, въпроса за хонса или хжса. Той се обяви против обясненията на Грегоар-Оргелс и добави някои полезни посочвания относно употребата на думите ХЖСАРЬ и ХУСАРЬ в старата българска книжнина. Малко по-късно проф. Дюла Моравчик[16], като изхождаше от поясненията на В. Томашек[17] и Л. Галди[18], посочи предположително българославянския произход на думата, именно от българо-славянското chąsa

[8] S. G. Mercati, Versi di Basilio Cecaumeno in morte di Anastasio Lizix. Studi bizantini, I. 1924, pp. 147—166.

[9] Cp. H. Grégoire, Hellenica et Byzantina. Quatre notes dédiées à l'Institut d'Etudes byzantines de l'Académie Serbe des sciences. Зборник радова. XXI. Византолошки институт I. 1952, pp. 3—7.

[10] Cecaumeni Strategicon, pp. 9, 8; 9, 14; 9, 15—16; 17, 30—31; 29, 17.

[11] Al. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, s. v.

[12] Al. Brückner: Ungarische Jahrbücher, IV. 1924, p. 81 n. 1.

[13] H. Grégoire-P. Orgels, Qu'est-ce qu'un „Hussard" ou de l'utilité du grec moderne. Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, V. 1937, pp. 443—451.

[14] Cp. Incerti scriptoris byzantini saeculi X. Liber de re militari. Ed. R. Vári. Lipsiae 1901, pp. 28, 23—29, 2; p. 29, 24—26; p. 37, 4—5.

[15] Й. Венедиков, Българският произход на хусарската конница. Кавалерийска мисъл, III—IV. 1941, сс. 1—12.

[16] Moravcsik, Byzantinoturcica, II (1943), p. 289.

[17] W. Tomaschek: Zf. f. die österreich. Gymn. XXIII. 1872, p. 157.

[18] L. Gáldi: Magyar Nyelv, XXXV. 1939, p. 163.

или chusa. Напоследък А. Грегоар отново се върна към въпроса за етимологията на тази дума, застъпи едно схващане направо противоположно на поддържаното през 1937 г. и даде, по моя преценка, напълно убедително тълкувание[19]. Още в първата статия видният белгийски учен бе обърнал внимание на едно посочване у лексикографа Суда-Свидас, гдето[20] е казано: χονσά: παρὰ Βουλγάροις οἱ κλέπται. Като поде и разшири изказаното от Ал. Брюкнер тълкувание, Грегоар изтъкна сега, че в основата на думата χονσά лежи готското hansa — засвидетелствувано от Улфила в края на IV в., в англо-саксонската поема „Беовулф" от VII—VIII в., в написа hos, после в старогорнонемския превод на Тациановия „Диатесарон" от IX век — в смисъл на „кохорта, въоръжена дружина". От готски думата hansa е преминала в славянски, чрез славянски във византийски, после в румънски, маджарски и фински език. За отбелязване е, между другото, твърдението на А. Грегоар[21], че в посочването на Суда-Свидас трябва, в същност, да се разбира изобщо славянският език. Според мнението на споменатия учен, заемката от готски е придобила бързо пежоративно значение, като се е превърнала в обозначение на „разбойническа, грабителска дружина". Като пояснение на това авторът привежда свидетелства от полски, руски и сръбски език и изтъква кръстосването на думата с латинско-гръцкото cursarius — κουρσάριος и възникналите от това производни. Важно е тук също и признанието, че думата от славянски е минала във византийски гръцки език: Le grec byzantin de son côté, a emprunté le mot germanique, certainement par l'intermédiaire du slave, ainsi que le prouve la précieuse nasalisation de χονσά[22]. В една добавка към тази интересна статия[23] е разгледана румънската заемка hânsari, която е важна, защото запазва назалната форма.

Към статията на именития учен, в която се утвърждава правилното тълкувание на думата, могат да се направят само някои дребни отточнявания и допълнения[24], и то с оглед главно да бъдат изяснени славянските форми. Така, още Бернекер[25] е отбелязал: chązba alt.

---

[19] H. Grégoire, Origine et étymologie de la Hanse. Académie royale de Belgique. Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques. 5-e s., t. XL. 1—3. 1954, pp. 18—28.

[20] Suidas, Lexicon, ed. A. Adler, IV. Lipsiae 1935, p. 814, 10.

[21] Grégoire, op. c., p. 19: Il est donc infiniment probable à priori que „Suidas", comme tous les Byzantins, entend par „bulgare" la langue slave...

[22] Grégoire, op. c., p. 20.

[23] Grégoire, op. c., pp. 27—28.

[24] Ср. S. Feist, Etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache. Halle (Saale) 1923, pp. 181—182: hansa f. σπεῖρα Schar, Manipel, Kohorte, πλῆθος, Menge, с посочвания за преминаване на думата в староанглийски, старогорнонемски, финландски и руски, добавяйки, че значението hanse „Abgabe, Handelsrecht" е засвидетелствувано едва към края на XII в., след., българо-славянската и византийската заемка се явяват по-старинни. За наличието на думата в староанглийски и значението ѝ вж. F. Holtenhausen, Alt-englisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1934, p. 171.

[25] E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch. I. Heidelberg 1908—1913, p. 400. Неточно обяснение е дадено у Цанкова, Югозападните бъл-

„Raub, Diebstahl“, chąziebny, chądziebny, chudziebny „diebisch“... von einem Verbum chąsić „stehlen, rauben“, заедно с някои други свидетелства. Посочената от лексикографа Суда-Свидас форма на думата χονσά дава възможност да се направят някои изводи относно промените, които старинната готска заемка е претърпяла в старобългарски и в другите славянски езици. Несъмнено е, че готската заемка hansa, с неударено, кратко ǎ в началната сричка, е преминала, съгласно познатия за славянските езици закон[26], в honsa. Тази нова форма е дала повод влизащото в нея — *он* — да бъде схванато като славянско Ж, вследствие на което думата се е явила в старобългарски като ХЖСА, което в староруски и старосръбски е дало закономерно ХОУСА и ХУСА, заедно с доста многочислени производни: ХОУСА f. λόχος insidiae... rapina... croat. g u s a praedo. ХОУСАРЬСТВО ...latrocinium; ХОУСИТИ... latrocinare; ХОУСОВАТИ... ληΐζεσθαι praedam capere...[27] Прочее, докато формата у Суда-Свидас χονσά и Кекавменовото χονσάριος трябва да се свържат с една по-старинна българска форма ХЖСА, напротив формата χωσάριος и сродните ней форми възхождат към сравнително по-късното ХОУСА и ХУСА. В засвидетелствуваната от византийския лексикограф форма χονσά следователно важно е не само запазването на назалното Ж — ον, но също така и в не по-малка степен отбелязаното ударение върху последния слог.

2. В текста на Стратегикона, между другото, се казва, че на български език титлата стратег се превежда с ч е л н и к: ὁ δὲ στρατηγὸς τῇ τῶν Βουλγάρων διαλέκτῳ τζελνίκος λέγεται..[28] Това сведение отдавна е привлякло вниманието на учените, например В. Г. Васильевски[29], В. Златарски[30], П. Мутафчиев[31], Моравчик Дюла[32] и др.[33] Едно иначе малко познато изследване на покойния български славист Димитър Матов[34] съдържа, още преди около повече от шест десетилетия, твърде интересни съпоставки към това сведение на византийския писател. Матов прочее бе свързал засвидетелствуваната от Ке-

гарски земи, с. 597 бел. 3: „думата хуса (хоуса), от която е произлязло съществителното хусар, е от славянски произход. Първоначалното значение на хуса е х о д (оттам по-ход)“.

[26] Във връзка с това вж. A. V a i l l a n t, Manuel du vieux slave. I. Paris 1948, p. 31 § 18. — Ср. В. Б е ш е в л и е в, Славянизми в първобългарските надписи. Сборник в чест на акад. Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. София 1955, с. 99 сл. — И в. Д у й ч е в, Осеновица — Асеновица. Сборник Ал. Теодоров-Балан, с. 254 сл., гдето са дадени примери от средновековни български и руски книжовни паметници.

[27] F r. M i k l o s i c h, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, s. v.

[28] C e c a u m e n i Strategicon, p. 28, 13—14.

[29] В. Г. В а с и л ь е в с к и й, Советы и рассказы, сс. 32—33.

[30] З л а т а р с к и, История, II, с. 58.

[31] P. M u t a f č i e v, Bulgares et Romains dans l'histoire des pays danubiens. Sofia 1932, p. 214.

[32] M o r a v c s i k, Byzantinoturcica, II, p. 262.

[33] Д р и н о в, Съчинения, с. 633. — Ц а н к о в а, пос. съч., с. 597.

[34] Д. М а т о в, Гръцко-български студии. Сборник за народни умотв., наука и книжнина, IX. 1893, сс. 65—66.

кавмен форма с новогръцкото τσέλεγκας. От своя страна, проф. Анри Грегоар много добре посочи като производна форма новогръцкото τζέλιγγας[35]. Заслужава да се припомни, че Миклошич[36] е изтълкувал думата ЧЕЛЬНИКЪ в смисъл на praefectus.

3. Още в началото на своя Стратегикон Кекавмен пише: „Богатият прочее е бог на бедния, понеже му оказва благодеяния. Поради това и българите наричат имотния б о г а т, което значи „богоподобен“ (ὁ γὰρ πλούσιος θεός ἐστιν τοῦ πτωχοῦ διὰ τὸ εὐεργετεῖν αὐτόν. ὅθεν καὶ οἱ Βούλγαροι τὸν πλούσον βογάτον λέγουσιν, ὅπερ δηλοῖ θεοειδῆ...)[37]. Неколцина византолози, като например В. Г. Васильевски[38], М. Дринов[39] и Дюла Моравчик[40], са отбелязали това посочване на византийския писател, без обаче да дадат някакви по-обстойни обяснения. Към това обаче могат да се приведат някои интересни данни от езиково естество. Така, още Фр. Миклошич е отбелязал[41] съществуващата общност: БОГЪ θεὸς deus; БОГАТЪ πλούσιος dives; БОГАТѢТИ πλουτεῖν divitem esse; ОУБОГЪ πτωχὸς pauper... Scr. b h a g a s venerabilis...[42] У Е. Бернекер[43] е отбелязано: b o g ъ: abg. bogatъ „reich“, n e b o g ъ, u - b o g ъ. Интересно е да се припомни тук, че както съобщава шведският изследвач Р. А. Клостерман[44], у един руски книжовник откъм средата на XVII век, именно Йоаникий Гальятовский, намираме подобно тълкуване на думите: „Man mag die Aufmerksamkeit der Zuhörer durch die Nennung und die Interpretation eines Namens anreizen, und kann auch die ganze Predigt zuweilen auf einen Namen anlegen, wie zum Beispiel am Sonntag, wo man hört, woher der Name Gottes kommt: Nämlich vom Reichtum“, към което Клостерман добавя: Ein Wortspiel von „Bog“ und „Bogatstvo“, was man mit „Gott“ und „Gut” nachahmen könnte[45]. Напоследък Фр. Дворник[46] обърна внимание на същия езиков факт: The Slavs, like the Iranians, used a word to designate God which means not only wealth but also the giver of wealth, the Slavic Bogŭ, corresponding to the Iranian Baga. Привеждайки тези езикови съпоставки към сведението на византийския писател необходимо е да се добави, че когато той — много векове

[35] G r é g o i r e, Origine et étymologie, p. 22.

[36] M i k l o s i c h, Lexicon, s. v.

[37] C e c a u m e n i Strategicon, p. 3, 3—5.

[38] В а с и л ь е в с к и й, пос. съч., с. 13.

[39] Д р и н о в, пос. съч., с. 633.

[40] M o r a v c s i k, op. c., II, p. 90. — Ср. и Ц а н к о в а, пос. съч., с. 597 бел. 1.

[41] Fr. M i k l o s i c h, Radices linguae slovenicae veteris dialecti. Lipsiae 1845, p. 3, s. v.

[42] Ср. M i k l o s i c h, Lexicon, s. v.

[43] B e r n e k e r, op. c., pp. 66—67.

[44] R. A. K l o s t e r m a n n, Probleme der Ostkirche. Göteborg 1955, p. 131. — Ср. I v. D u j č e v: Byz. Zeitschr., L. 1957, p. 183.

[45] K l o s t e r m a n n, op. c., p. 131 n. 1.

[46] Fr. D v o r n i k, The Slavs. Their Early History and Civilisation. Boston 1956, p. 48.

преди съвременната филологическа наука — е свързвал правилно думите бог и богат, изхождал е не от някакви етимологически разсъждения, но единствено от доброто си познаване на езика на славянското население, всред което прекарал доста години от своя живот.

4. Две славянски имена в текста на Кекавмен заслужават особено внимание. Така, в Стратегикона се споменува личното име Λυτοβόης[47]. Доколкото зная, всички досегашни изследвачи, които са засегнали това Кекавменово посочване, а именно Васильевски[48], Златарски[49], Моравчик[50] и Цанкова[51], неизменно са предавали името в написа Литовой. Като се изхожда от някои старинни славянски езикови форми, като например ЛЮТОСРЪДЪ σκληρός, ЛЮТОВѢТРЬНЪ δυσήνεμος, ЛЮТОДѢЛОДАЬЬЦЬ πικρὸς ἐργοδότης, ЛЮТОТѪГЪ δυσκάθεκτος и др.[52], изглежда много по-приемливо да се възстанови в случая първичната славянска форма на това име ЛЮТОВОЙ — в смисъл на „храбър воин"[53]. Споменатото от Кекавмен[54] лично име Βεριβόης — което е породило известни спорове в научната книжнина[55] — очевидно трябва да се тълкува като съставено от славянското ВОЙ и, в началната си част, форма от глагола БРАТИ или БЪРАТИ pugnare[56].

5. В Стратегикона на Кекавмен четем, между другото, следните думи[57]: ὅτι δὲ εἶπόν σοι δεηθῆναι τοῦ Θεοῦ ἵνα ἀξιωθῇς θείας ὄψεως προτρεπομένης ἱερατεύειν σε, καὶ πρόσεχε ἵνα μὴ ἀντὶ θείου ἀγγέλου ἄγγελον πονηρὸν θεάσῃ. ὅμως διέλθε τὸν μακάριον Κασιανὸν [καὶ σῖανὸν cod.] καὶ γνώσῃ τί ἔπαθεν, ὡσαύτως καὶ ὁ θαυμαστὸς ῞Ηρων καὶ ὁ Μεσοποταμηνὸς καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἀσκηταί... На това място от текста на Кекавмен обърна внимание напоследък проф. Анри Грегоар, който писа[58]: Nous ne connaissons pas le bienheureux Cassien qui ait eu des malheurs pour s'être laissé consacrer êvêque. Il s'agit de Βασιανός qui, au concile de Chalcédoine, se plaint d'avoir été ordonné de force évêque d'Evaza ou Théodosiopolis, dans la province d'Asie. След като дава някои сведения за случая с епископ Басиан, бележитият учен заключава[59]: Ainsi le Κασιανός que l'astucieux et méfiant, mais très pieux et en somme passablement érudit Ké-

---

[47] Cecaumeni Strategicon, p. 28, 14.

[48] Васильевский, пос. съч., с. 32.

[49] Златарски, История, II, с. 58.

[50] Moravcsik, op. c., p. 158.

[51] Цанкова, пос. съч., с. 598.

[52] Ср. Miklosich, Lexicon, s. v.

[53] Miklosich, op. c., s. v. ВОЙ πολεμιστής bellator.

[54] Cecaumeni Strategicon, p. 68, 16.

[55] Gyóni, L'œuvre de Kékauménos, p. 137 n. 1. — Цанкова, пос. съч., с. 618 бел. 5.

[56] Miklosich, Radices, s. v.; Lexicon, s. v.

[57] Cecaumeni Strategicon, p. 52, 13—17.

[58] Grégoire, Hellenica et Byzantina, pp. 6—7.

[59] Grégoire, op. c., p. 7.

kauménos conseille de lire („δίελθε“) est en réalité Βασιανός qui eut le malheur, après avoir résisté avec opiniâtreté à une première ordination épiscopale, de se laisser faire évêque, et qui nous a laissé le récit de ses infortunes dans une supplique conservée au dossier du Concile de Chalcédoine. Quant à savoir où Kékauménos a lu cette δέησις, c'est une tout autre affaire. Il est peu probable qu'il ait compulsé les actes des conciles. Mais il a connu sans doute une histoire ecclésiastique que nous n'avons plus, ou un écrit spécialement consacré aux succesions épiscopales. Трябва да признаем, че предложеното от проф. Грегоар тълкуване на името, споменато от Кекавмен, изглежда напълно убедително и на пръв поглед сякаш не буди никакви съмнения. Когато обаче вземем пред вид целия контекст, поражда се възможност да се предложи и едно малко по-друго обяснение на това име. Както се вижда от дадения тук текст, византийският писател споменува в обща връзка три имена: Касианос, Ирон или Херон и, на трето място, Месопотаминос. Нека започнем с третото име, чието отъждествяване е сравнително по-лесно и по-безспорно. Неотдавна Х.-Г. Бек[60], като изказва съгласие с поправката, предложена от проф. Анри Грегоар, добавя: Unter Mesopotaminos ist kaum Symeon von Mesopotamien zu verstehen; eher Symeon Mesopotamites, dessen Datierung allerdings nicht feststeht. Die handschriftliche Überlieferung seines asketischen Traktats beginnt erst mit dem 13. Jahrhundert. Струва ми се обаче, че тук е споменато името на познатия църковен писател Симеон от Месопотамия или Месопотамит, около чиято личност и творчество се водят толкова спорове[61], а някои от неговите или приписваните нему съчинения са проникнали още твърде рано в книжнината на южните славяни[62]. Относно името Ирон или Херон той признава: Ein Asket Hero ist mir unbekannt. Преди да се приеме промяна на името Касиан във Васиан, необходимо би било да потърсим, дали не би било възможно да отъждествим споменатия от Кекавмен Касиан с някоя

[60] H.-G. Beck, Vademecum, p. 160.

[61] За него вж. например най-новите приноси: H. Dörries, Symeon von Mesopotamien. Die Überlieferung der messalianischen „Makarios“ — Schriften. Leipzig 1941. — E. Klostermann, Symeon und Makarius. Bemerkungen zur Textgestalt zweier divergierender Überlieferungen. Berlin 1944: Abh. d. Preuss. Akad Wiss., Jg. 1943, phil. — hist. Kl. nr. 11. — R. A. Klostermann, Die slavische Überlieferung der Makariusschriften. Göteborg 1950; ср. Iv. Dujčev: Byz. Zeitschr., L. 1957, pp. 159—161. — E. Klostermann: Forschungen u. Fortschritte, LIV, 1954, p. 361 sqq. — E. Klostermann-H. Berthold, Zum Wortschatz des Makarius-Symeon (= Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen dem. Republik, I. Berlin 1957, pp. 14—16). — Ср. B. Altaner, Patrologia. Torino (1952), pp. 188—189 § 262. — Krumbacher, op. c., p. 145 § 5.

[62] Така напр., в ръкопис, българска редакция, от XIII в., се съдържа текстът: Слово Сумеѡна Месопотамийскаго. Яко подобаеть вь оумѣ имѣти день исходьны и еже ѡт житиѣ; вж. посочването у Б. Цонев, Славянски ръкописи във Виена. Годишник на Софийския университет, ист.-филол. фак., XXV. 9. 1929, с. 25. Същото произведение е познато в ръкопис от XVI в., сръбска редакция: Слово Сумеѡна Месопотамскаго яко подобаеть вь оуме имети дьнь исходныи. Аще не вѣсте, братиа моіа, каковь страхь и бедоу имамы пострадати... *Vl. Mošin*, Ćirilski rukopisi Jugoslavenske Akademije. I. (Zagreb) 1955, p. 80. Същото произведение е запазено и в ръкопьс от XV век, сръбска редакция: вж. *Mošin*, op. c., p. 68. Ср. към това Iv. Dujčev: Byz Zeitschr., L. 1957, p. 160.

позната историческа личност. Наистина, човек би могъл да помисли, най-напред, че става дума за родения в Малка Скития към 360 г. и починал към 430/35 г. монашески писател Иоан Касиан, споменуван и само под името Касиан[63]. Ако обаче свържем двете имена Касиан и Ирон-Херон, възможно е да се посочи друго разрешение. В това отношение интерес представят някои упоменания в писмата на антиохийския епископ Игнатий (починал към 110 г.). Така, в неговото послание към Мария Касоболита (Ad Mariam Cassobolitam)[64-65] се чете: Ἀσπάζονταί σε οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι καὶ πρὸ πάντων ὁ ἱερὸς Ἥρων. Ἀσπάζεταί σε Κασσιανὸς ὁ ξένος μου καὶ ἡ ἀδελφή μου ἡ γαμετὴ αὐτοῦ καὶ τὰ φίλτατα αὐτῶν τέκνα... Познато е писмото на епископ Игнатий до дякона на антиохийската църква Ирон: Ad Heronem diaconum ecclesiae Antiochenae[66]. В края на това писмо четем[67]: Ἄσπασαι Κασσιανὸν τὸν ξένον μου καὶ τὴν σεμνοτάτην αὐτοῦ ὁμόζυγον καὶ τὰ φίλτατα αὐτῶν παιδία. οἷς δῴη ὁ θεὸς εὑρεῖν ἔλεον παρὰ κυρίου ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ ὑπὲρ τῆς εἰς ἡμᾶς διακονίας. οὓς καὶ παρατίθημί σοι ἐν Χριστῷ. В посланието до Антиохийците[68] епископ Игнатий изпраща поздрав до Касиан, неговата съпруга и децата им. Най-сетне, от „мъченичеството на св. Игнатий"[69] узнаваме, че Ирон е станал негов приемник на епископското седалище в Антиохия. Прочее, в посланията на епископ Игнатий Антиохийски връзката между Касиан и Ирон е така близка, щото естествено се налага да запитаме, в същата връзка не са ли споменати двете имена и в Стратегикона на Кекавмен? От друга страна, само в тези послания на Игнатия можем да намерим името на Ирон. Доколкото ми е известно, гръцката агиография не познава светец или мъченик с подобно име, както това е изтъкнал и Х.-Г. Бек. Установявайки подобна връзка между двете споменати имена, все пак остава неясно, за какви събития от техния живот загатва Кекавмен. Би ли могло да се предположи, че като е намерил двете имена в някои послания на епископ Игнатий Антиохийски, Кекавмен е смесил Касиан с епископа Васиан, за който говори проф. Грегоар, и така е загатнал за неговата съдба? Във всеки случай, като последно предположение може да се изкаже това, че вероятно в ръцете на Кекавмен ще да е попаднало някакво съчинение, в което са се описвали с по-големи подробности животът и дейността на Игнатиевия приемник Ирон и на Касиан. Това предположение е наистина твърде смело и, затова,

[63] За него вж.: Altaner, op. c., pp. 333—335 § 416. — S. Giovanni Climaco, Scala Paradisi. I. Gradini 1—15. Ed. P. Travisan. Torino 1941, pp. 182—183. — Ср. Krumbacher, op. c., pp. 143, 144 § 7.

[64-65] F. X. Funk, Patres Apostolici. II Tubingae 1901, pp. 58, 16—60, 2. — A. Hilgenfeld, Ignatii Antiocheni et Polycarpi Smyrnaei epistulae et martyria. Berolini 1902, pp. 181, 29—182, 3. — Migne, P. Gr., V (1857), col. 885 B.

[66] Funk, op. c., pp. 172—183. — Hilgenfeld, op. c., pp. 191—194. — Migne, P. Gr., ibidem, coll. 909—918.

[67] Funk, op. c., p. 180, 15—18. — Hilgenfeld, op. c., p. 194, 16—20. — Migne, P. Gr., ibidem, col. 917 B.

[68] Funk, op. c., p. 172, 1—2. — Hilgenfeld, op. c., p. 190, 19—20. — Migne, P. Gr., ibidem, col. 908 B.

[69] Funk, op. c., p. 244, 13—14.

рисковано, но то би ни дало известен отговор на въпроса. Евсевий Памфилийски е твърде малоречив по отношение на Игнатиевия приемник[70].

6. Неотдавна френският учен J. Darrouzès[71] даде сведения за съдържанието на cod. Patmiensis 706. Въпреки че този ръкопис бе описан, наистина твърде повърхностно, от покойния гръцки учен Иоан Сакелион[72] и след това многократно бяха изучавани отделни части от него, съдържанието му оставаше почти непознато. Ръкописът, както го датира френският изследвач[73], трябва да се отнесе най-късно към XII век. Подготвяйки едно бъдеще издание на текстовете, съдържащи се в този ръкопис, Darrouzès дава сведения за общото съдържание. Между другото прочее, под рубриката „разни", изследвачът е посочил известен брой писма от най-различен произход[74]. Твърде мъчно е да се определят строго хронологическите граници на тези писма: всред тях има някои, които възхождат към ранните векове (например писма на Василий Велики, Синезий, Юлиан Отстъпник), докато други произхождат от сравнително по-ново време, каквито са писмата на патриарх Фотий и едно писмо на цариградския патриарх Антоний III Студит (974—980), което според издателя следва да се отнесе към 978 г. Както личи, писмата не са подредени в определен хронологически порядък, но може да се предполага, че някои от тях датират от последните десетилетия на X век. Във връзка с писмо 19-о, което начева с думите: Τὴν ἄγγελον τῆς ποθεινῆς, издателят дава следните сведения за неговото съдържание[75]: „Répression d'une révolte; la garde des révoltés (ἀποστατῶν) est mise en déroute, les fils de Baldos ont péri, Théodose blessé se réfugie avec les survivants das É z é r o s, où le stratège les poursuit. Ézéros était une petite ville fortifiée dans une vallée au sud du massif de l'Olympe de Macédoine, mais on ne connaît pas de révolte dans cette période. S'agit -il des Ézérites du Péloponèse?" Фактите, които авторът ни съобщава относно казаното писмо, са твърде бедни и общи, за да бъде направен някакъв положителен извод относно времето на писмото и събитията, с които то е свързано. Трябва да се предполага, преди всичко, че това писмо произхожда приблизително от времето на споменатия патриарх Антоний III Студит, следователно откъм седемдесетте години на X век. Споменатото в писмото местно наименование Езеро трябва да се отъждестви с днешното Νεζερός, което многократно е посочено в историческите извори от средновековието и чието име има несъмнен славянски произход (от е з е р о)[76]. Не е трудно да се намерят исторически събития от 70-те

[70] M i g n e, P. Gr., XX (1857), col. 292 C.

[71] J. D a r r o u z è s, Un recueil épistolaire byzantin: le manuscrit de Patmos 706. Revue des études byzantines, XIV. 1956, pp. 87—121.

[72] I. S a k k e l i o n, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη. Athenai 1890 pp. 274—275.

[73] D a r r o u z è s, op. c., p. 88: „au moins du XIIe siècle".

[74] D a r r o u z è s, op. c., pp. 105—108.

[75] D a r r o u z è s, op. c., p. 108.

[76] Cp. M. V a s m e r, Die Slaven in Griechenland. Berlin 1941, p. 101.

години на X век, които са се разиграли в тази покрайнина. Извънредно ценно в това отношение е именно едно сведение на Кекавмен. В своя Стратегикон прочее той ни съобщава[77], че след започване на бунта на т. н. комитопули против византийската империя, едно от първите действия на Самуил е било да предприеме обсада на града Лариса. Тази обсада, която продължила около три години, се отнася към 976—979 г.[78] С голяма правдоподобност може да се предположи, че събитията, за които се загатва във въпросното писмо от патмоския ръкопис, са съставяли епизод от Самуиловите борби против византийците в Лариса и покрайнината ѝ през 976—979 г. За голямо съжаление, в познатите исторически извори за тази епоха не се споменуват имената на Балдос и неговите синове, нито пък Теодосий, който, ранѐн, потърсил убежище в крепостта Езеро, заедно с придружаващите го лица. Може би след като пълният текст на писмото стане достъпен, ще бъдат изяснени още някои подробности. Във всеки случай, локализирането на събитията е точно и не е необходимо да се предполага, че в писмото става дума — както предположително допуска издателят — за езеритите в Пелопонез и техните вълнения против византийското правителство[79].

---

[77] Cecaumeni Strategicon, p. 65, 11—26. — Васильевский, пос. съч., с. 103.

[78] Златарски, История, I 2, с. 645 и бел. 1.

[79] Във връзка с пелопонезските славяни вж. полезната статия на Б. Фержанчић, О упаду Склависиjана на Пелопонез за време Романа Лакапина. Зборник радова XLIV. Византолошки институт III. 1955, сс. 37—48. — У Кекавмен (op. c., p. 39, 14) е споменато личното име Йоан Май (във винителен падеж: Μάϊον). Васильевский, Советы, сс. 52, 119, като го предава в написа Мадий, заявява, че само по себе си то звучи „более по армянски". Цанкова, пос. съч., с. 596, прибързано го обявява за славянско и „характерно за славяните, които живеят по бреговете на Адриатическо море". Към споменатото у Кекавмен (op. c., p. 71, 31—32) славянско име Славота (Σθλαβωτᾶς) вж. някои успоредици на подобни славянски имена (с окончание ота) у мене: Известия на Института за българска история, I—II. 1951, с. 212 бел. 2. Ако Димитрий Полемархий е от български произход (ср. Златарски, пос. съч., сс. 681, 718), ясно е, че Кекавмен (op. c., p. 29, 2—3) ни е предал само гръцкия превод на името му. Най-сетне споменуването у Кекавмен (op. c., p. 51, 20—23 § 122) за действие, обозначено с глагола φαρσογραφεῖν по никакъв начин не може да се тълкува като указание за „писане на фарсове" (ср. Цанкова, пос. съч., с. 612 и бел. 3). Глаголът φαρσογραφεῖν=φαλσογραφεῖν; към това ср. Du Cange, Glossarium gr., s. v. φάλσον, φαλσία, φαλσεύειν, φαλσευτής... Cp. Beck, Vademecum, p. 94. — Dujčev: Byz. Zeischr., L. 1957, p. 251.

I. DUJČEV

QUELQUES NOTES SUR KÉKAUMÉNOS

Résumé

Les œuvres du Kékauménos constituent sans doute une source historique de toute première importance pour l'étude de l'histoire des territoires de la Macédoine du Sud-Ouest au cours du XIe siècle. Bien qu'étudiée déjà à plusieurs reprises, ces textes offrent toujours quelques problèmes qui doivent être éclaircis. Tel est, par exemple, le terme χονσάριοι qui a fait l'objet d'une étude approfondie du prof. Henri Grégoire, publiée récemment. On peut y ajouter cependant quelques observations en ce qui concerne les formes slaves de ce terme. L'auteur a étudié, en outre, les mots čelnik et bogat, ainsi que les noms propres Ljutovoj et Berivoj, que l'on trouve dans le texte de Kékauménos. A propos du nom Kasianos, mentionné par l'écrivain byzantin, il faut respecter la lecture du manuscrit, au lieu de la corriger en Basianos, comme le prof. H. Grégoire a proposé dernièrement. En citant le noms de Kasianos et Héron, Kékauménos avait en vue, très probablement, les épîtres de St. Ignatius d'Antioche, où ces noms sont mentionnés plusieurs fois. Quant au nom de Mésopotaminos, il faut y voir une nouvelle indication de Syméon Mésopotemitès, dont les œuvres ont été traduites, au moins en partie, en slave dès le Moyen Age. Enfin, une indication peu claire d'une lettre anonyme dans le cod. Patmiensis 706, où l'on parle d'une révolte dans la région d'Ezéros, doit être interprétée sur la base des informations fournies par Kékauménos relatives aux actions militaires du roi Samuel contre les Byzantins dans les environs de Larissa en 976—979.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

СИМА М. ЋИРКОВИЋ

О НАЈСТАРИЈИМ ТУРСКИМ ЗЛАТНИЦИМА

Пословна књига (libro dei conti) млетачког трговца Ђакома Бадоера, настала у Цариграду 1436—1440, оцењена је као „веома богати рудник обавештења за све што се тиче трговине и привредног живота Византије у њеним последњим данима" (T. Bertelè). Поред драгоцених података за Византију, Бадоерова књига пружа и веома значајне вести о суседним државама. Њени подаци су поред осталог покренули и проблем најстаријих турских златника.

Веома заслужни немачки оријенталиста Ф. Бабингер је у своме великом делу о Мехмеду II утврдио да је султан освајач први пут исковао златнике са турским натписом и својим именом 1477/78 год. Они су били и по тежини и по саставу једнаки млетачким дукатима. Упознат са Бадоеровом књигом, коју је проучавао са тачке гледишта турске проблематике, Бабингер је открио да се проблем јавља у далеко сложенијем облику. У Бадоеровој књизи (1436—1440, дакле још у време султана Мурата II) помињу се „ducati d'oro turchi" који су у промету имали мању вредност од млетачких или тачније два млетачка дуката вредела су колико три турска.[1] Време појаве најстаријих турских златника померено је за више деценија уназад у време султана Мурата II, а поред тога појавио се проблем о вредности, привредном значају, облику ових турских дуката итд. Тим проблемом се у више махова позабавио Ф. Бабингер.[2]

Како читаво ово питање поред непосредног значаја за турску привредну историју има интереса и за историју Византије, јер су турски златници употребљавани као средство плаћања и у Византији, изнећу на овом месту неколико досада незапажених података о најстаријим турским златницима.

[1] F. Babinger, Reliquienschacher am Osmanenhof im XV. Jahrhundert. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Goldprägung unter Mehmed II., dem Eroberer, Bayer. Akad. d. Wissensch. Philos.-hist. Klasse, Sitzungsber. 2, München 1956,43.

[2] Поред већ наведене расправе још и F. Babinger, Zur Frage der osmanischen Goldprägungen unter Murad II. und Mehmed II., Südostforschungen XV (1956) 550—553. Затим, F. Babinger, Das Rätsel um die Goldbeute von Byzanz (1453), Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 107 (1957) 539—550. Остала ми је нажалост неприступачна Бабингерова италијанска расправа о истом проблему: Contraffazioni ottomane dello zecchino veneziano nel XV secolo, Annali del l'Istituto Italiano di Numismatica III (1956).

У својој првој расправи о овом проблему Ф. Бабингер је поред турских дуката из Бадоерове књиге открио у једној повељи молдавског кнеза Стефана Великог из 1460 године помен златы тѫрскых.[3] Он је, том приликом, скренуо пажњу на широко распрострањену праксу имитирања венецијанског дуката на Леванту. Већ одавно је уочена појава да се још у раном Средњем веку новац који ужива велико поверење у промету имитира на свим странама. Као некад византиски, имитиран је крајем XIV и у XV веку венецијански златни дукат. Мамелуци у Египту, туркменски господари у Анадолији, феудалци са Лезбоса и Хиоса и господари Ахаје ковали су златнике једнаке по свом спољашњем изгледу са венецијанским дукатима.

У спису Јакопа de Promontorio de Campis о турској држави и приходима султановим, који је доцније посебно издао, Бабингер је нашао директне доказе да је султан Мехмед II, пре но што је почео да кује своје златнике, ковао венецијанске дукате. У споменутом спису се наводе султанови приходи од ковнице која је ковала „ducati d'oro in stampa veneziana."[4] На основу тога Бабингер је утврдио да су османски Турци такође имитирали венецијански дукат па је и турске дукате из Бадоерове књиге и молдавске повеље уврстио у ову групу. У следећим расправама Бабингер је додао још неколико даљих података. Крајем 1425 се у Фиренци спомињу „fiorini turchi cioè ducati."[5] Затим се јављају и „fiorini di Constantinopoli", за које мисли да су ђеновљанске имитације дуката из Пере и Галате. Осим тога један недатовани рукопис XV века из архива у Арецу каже изричито да турски дукати „anno stampa di Vinesgia, bisogna praticha a conoscerli, sono pegio l'uno soldi uno a fiorino."[6] Поред тога скренуо је пажњу на једну веома важну ђеновљанску одлуку којом се забрањује „expendere in civitate Janue seu districtu florenos aliquos turcos, Mitileni aut alios quosvis stampatos hujusmodi stampa."[7]

Из овог прегледа се већ види да о турском ковању венецијанских дуката немамо ближих података, нарочито хронолошких; сигурно је само да је то ковање почело пре 1475, тј. пре настанка списа Јакопа de Promontorio, односно пре 1460, ако се под турским златницима из већ поменуте молдавске повеље, сигурно подразумевају имитације венецијанског дуката. Једно писмо из Цариграда из децембра 1456, већ одавно објављено али досад незапажено, даје нам, међутим, тачно време почетка Мехмедовог ковања венецијанских дуката. У том писму се поред вести о деспотовим посланицима и турским ратним припремама каже: „questo Signore (Мехмед II) ha principato a far stampare ducati venitiani in grande quantita parendogli con questa stampa dar piu favor ala sua volunta et tute cose fa contra lo honore de sancta croce".[8]

[3] F. Babinger, Reliquienschacher 38—45.
[4] Нав. дело 45.
[5] F. Babinger, Zur Frage 552.
[6] F. Babinger, zur Frage 553.
[7] F. Babinger, Das Rätsel 546 n. 1.
[8] В. Макушев, Историјски споменици Јужних Словена и околних народа II, Београд 1882, 91.

Протекло је прилично времена док се ови дукати нису осетили у оптицају. Једино се са њиховом појавом може довести у везу једна одлука дубровачког Већа Умољених чији садржај наводим у целини. 5 фебруара 1459 је у Већу Умољених стављен предлог: „de dando libertatem domino Rectori cum suo Minori Consilio mittendi ad Bassam Romanie illos ducatos auri de illa stampa sive de illo cuneo prout inventi sunt per ipsum dominum Rectorem a numero sex infra inclusive“.[9] У одлуци се не каже изричито о каквим се дукатима ради, али пошто се Дубровник због д у к а т а обраћа т у р с к и м в л а с т и м а а повод је нека нарочита „stampa“ или „cuneus“ може се скоро са потпуном сигурношћу тврдити да се ради о венецијанским дукатима имитираним од стране Турака.

Поред ових несумњиво имитираних венецијанских дуката имамо и неколико података о турским дукатима из времена Мурата II. Једна рачунска белешка са Сардиније из 1434 помиње турске дукате и одређује њихов однос према „романским“ односно, по свој прилици, венецијанским. Турски дукат има овде вредност од 0,85 венецијанског, док је у Бадоеровој књизи, неколико година доцније, тај однос још неповољнији; тамо турски дукат вреди само 0,66 венецијанског.[10] Следећи податак нам не говори ништа о вредности турског златника али нам показује да је имао веома скромну улогу у оптицају. Када се деспот Ђурађ Бранковић, после турског освајања Србије и сукоба у Угарској склонио у Дубровник 1440 године, оставчо је у овоме граду један део своје имовине. Између осталог било је и 50 000 златника међу којима су брижљиво пописани венецијански, угарски и турски дукати. Та сума је спонтано нестала у Србији и за процену распрострањености појединих врста новца има исти значај као каква закопана остава. У деспотовом покладу је било сѹма ҂ Н (50000) а ѡд них к бнетачцех мг хилиаде и е цать нг дѹкат (43 553) и ѹгарьсцехь ҂ ѕрлд дѹкат (6134) и тѹрьсцехь тгі (313).[11] Изражено у процентима било је венецијанских 87,106%, угарских 12,268% а турских свега 0,626%.

Неколико година доцније спомињу се у Дубровнику још једном турски дукати. Новембра 1446 одлучило је Мало Веће, да чиновници, који врше исплату посаде галија „debeant expendere illos ducatos turchescos quos habent pro illo precio quo potuerint et pro laziis eorum ducatorum habeant libertatem supplendi et expendendi usque perperos decem de denariis nostri communis.[12] И овај податак показује да су турски дукати били мање вредни од венецијанских. Нажалост немамо довољно елемената да видимо у којој мери. Мала свота од свега 10 перпера

---

[9] Consilium Rogatorum 16 f. 14'. 5 II 1459.

[10] N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l' histoire des Croisades au XV siècle II, Paris 1899, 36—37. 7. juna 1434 „Item reebi per XXIII ducats turchs comptast a raho de I llibra, XIV sols per ducat, e per les restants IIII llibras me livra II ducats d'or romans, comptats a raho de II llibras per peça“. 20 jula 1434 „En CLXXVII ducats d'or turchs comptats a raho de XXXIV sols alf (onsins) per ducat.“ Однос је 40:34.

[11] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма II, Ср. Карловци 1934, 22.

[12] Consilium Minus 11 f. 52 5 XI 1446.

предвиђена за накнаду разлике може значити или да је разлика била мала, или још пре да се радило о веома малој своти турских дуката. Интересантно је запазити да две године раније Дубровчани називају имитације венецијанских дуката са острва Хиоса „ducati de stampa Chii" и да ови имају исту вредност као венецијански.[13]

После свега што је досада изнето, намеће се питање може ли се са сигурношћу сматрати да се код златника који су у промету обележавани као турски дукати, ради увек о турским имитацијама венецијанског дуката. Сигурно је то само за време Мехмеда Освајача кад се, као што извори изричито кажу, вршило ковање златника са свим спољашним обележјима венецијанског дуката, па и то од 1456 надаље. Немамо никаквог сигурног доказа да су и турски златници из доба Мурата II имитација венецијанског дуката. Немамо, с друге стране, ни сигурног доказа да је султан Мурат II ковао свој златни новац. Њихово обележавање у промету именом турских дуката или турских фјорина као да пре говори да се ради о правом турском новцу. Било би веома важно утврдити датум настанка рукописа од Guido d'Antonio Nanni Camaiani, који је открио Ф. Бабингер, пошто једино он каже да турски дукати „anno stampa di Vinesgia". Ако он потиче из прве половине XV века, питање би било решено. Ако је пак из времена после 1456, било би још вероватније да се ради о Муратовим турским златницима јер је релација према правом дукату знатно друкчија.[14] Дотле или до појаве нових извора питање остаје отворено.

[13] Consilium Minus 10 f. 101 30 I 1445.

[14] F. Babinger, Zur Frage 553. Податак нам каже да је турски дукат слабији за један солд од правог; прави однос не можемо израчунати јер не знамо на какав се солд мисли. У сваком случају разлика је мала, 5 или чак 2,5%, што се не може упоредити са односом дуката из Муратовог времена.

SIMA ĆIRKOVIĆ

SUR LES PLUS ANCIENNES PIÈCES D'OR TURQUES

Résumé

En s'appuyant sur les résultats du remarquable orientaliste allemand F. Babinger, publiés dans plusieurs études traitant la question du commencement de la frappe des monnaies chez les Turcs ottomans, l'auteur nous renseigne sur quelques nouvelles données historiques touchant ce problème. Une parmi elles nous montre que la frappe des pièces d'or, identiques par la physionomie avec celles des Vénitiens, a été commencée de la part du sultan Mahomet II, en 1456. Une information de 1459, provenant des archives de Dubrovnik, sert de preuve de l'apparition dans la circulation de ces imitations turques des pièces d'or venitiennes. Les autres données historiques sont relatives aux pièces d'or de l' époque du sultan Mourad II. L'auteur n'est pas d'accord avec l'opinion de F. Babinger, selon laquelle elles devraient représenter des imitations des pièces d'or vénitiennes.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX Institut d'Études Byzantines, № 5

ИВАН ПОПОВИЋ

ХРИШЋАНСКА ГРЧКА ОНОМАСТИКА У ХРВАТА

Још у своје време је велики чешки балканолог К. Јиречек показао, у студији „Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer"[1], да се у јадранској зони Југославије, која је данас католичка, у средњем веку раширио култ читавог низа оријенталских светаца, и то посредством византиског православља. Отуда и читав низ далматинских светаца, нарочито градских патрона, носи имена која не потичу са латинског Запада, већ са грчког Истока, као напр. св. Трипун у Котору, св. Влахо у Дубровнику, св. Стошија (Анастасија) у Задру итд.

Већ сама ова констатација поставља аутоматски и један лингвистички проблем: питање да ли су, заједно са византиским православним култом, данашњим католичким Југословенима дошла од Грка и имена тих светаца. Тојест, другим речима, да ли је култ Јужним Словенима и на западу Балкана стварно дошао директно са Истока или је он прво прошао кроз романску католичку реторту, за шта је и на источном Јадрану, дакако, било довољно услова.

Покојни хрватски научник П. Скок, у једној мањој расправи под називом „Sur l'élément grec de l'ancien dalmate", која је изишла не много пре његове смрти[2], узима да претресе баш то питање: јесу ли византиски утицаји продрли Јужним Словенима на Јадрану непосредно, или пак путем романског посредства. И закључак његове кратке анализе је: да се, у крупним цртама узев, о неком непосредном утицају Византинаца на југословенске приморце не може говорити, пошто се у низу случајева може доказати лингвистички траг романског посредства.

Овакав закључак уваженога научника, међутим, у извесној мери изненађује, и то и у методолошком погледу — пошто већ и a priori није вероватно да је вишевековна владавина Византије у Далмацији и Италији протекла без икаквих непосредних лингвистичких (и других) утицаја на Словене, који су већ били присутни — а такође и у погледу конкретног материјала, будући да се баш Скоку лично и његовом ригорозном методу дугује откриће неких непосредних грецизама на нашем Јадрану; задовољићу се тиме да поменем дубровачка имена

[1] Stzb. der kais. Akad d. Wiss. in Wien, Phil. — hist. Cl., Bd. CXXXI/Abh. XI.
[2] Revue de linguistique romane (Lyon—Paris) XIX, 227—230.

Srđ = Σέργιος и *Vláho* = Βλάσιος, за која је Скок доказао да искључују романско посредство[3].

Због тога сам и сматрао за потребу да извршим један краћи систематски преглед лингвистичког материјала грчког порекла у оним српскохрватским крајевима који припадају католичкој сфери: да би се видело може ли се ипак рачунати у јачој мери и са директним средњегрчким resp. новогрчким лингвистичким утицајем, без посредства балканскороманских дијалеката. Наравно, по својем интензитету у католичким српскохрватским крајевима — грчки утицај се ни изблиза не може мерити са латинским и романским. То је, мислим, потпуно јасно. Али да ни грчки утицај на Хрвате никако није за потцењивање и да је знатно већи него што би се на први поглед могло држати — то, верујем, јасно излази из мојег берлинског реферата, одржаног априла 1957, под називом „Zum Spracheinfluss der orthodoxen Griechen auf jugoslavische Katholiken"[4].

У томе реферату сам целокупни материјал те врсте дао у кратком прегледу, не улазећи у појединости. Али приликом скупљања грађе и обраде реферата пала ми је у очи једна изванредно важна чињеница: да се, наиме, међу најчешћим личним именима црквеног порекла такође и код католичких Хрвата, исто као и код православних Срба, Македонаца, Бугара и Руса, налази читав низ грчких имена, и то таквих која су примљена непосредно, без учешћа римске цркве. Ја сам на то тада и указао; али је сада потребно да се изврши и подробна етимолошка анализа, која, колико ми је познато, досад још нигде није извршена систематски.

Чињеница је, као што се види, веома важна, утолико пре што се у томе случају Хрвати обично разликују од Словенаца, а слажу са православним Словенима. А то, разуме се, показује да је у доба формирања хришћанске цивилизације код Јужних Словена — византиско православље имало водећу улогу, за којом је римска црква очигледно заостајала. Тек касније, после повлачења Византинаца са Јадрана и после црквеног раскола, — код Хрвата се учвршћује утицај латинске цркве и медијевални латински језик; али црквену номенклатуру, ономастику овај латински утицај већ није могао захватити у пуној мери, пошто су баш она најраширенија хришћанска (нарочито мушка) лична имена и код Хрвата, као и код Срба, Бугара, Руса, већ постојала, и то у своме новогрчком (а не латинском) руху.

Разматрање овог материјала ми је показало још нешто: да се, осим оних имена која се дугују грчком утицају у Далмацији, на тлу непосредне византиске владавине, и која се често на приморје и ограничавају, као поменуто *Srđ* и *Vlaho*[5], — јављају овде и таква имена која

[3] Les origines de Raguse. Etyde de toponymie et de linguistique historique, Slavia X, 486.

[4] Реферат ће изићи у зборнику материјала изнетог на скупу Konferenz über Fragen der neugriechischen Literatur у берлинској Академији наука (15—19. IV. 1957).

[5] Већ у Далмацији и Хрватском Приморју, с једне стране, и у Босни, с друге, налазимо ово име само у латинском, „западном", облику: уп. напр. на Хвару *Blaž*

су ушла и у хрватске крајеве на северу, где непосредне грчке власти зацело није никада ни било. А та последња баш и јесу од изванредног значаја, утолико пре што су то најчешће најпопуларнија, најјаче распрострањена имена у најширим народним слојевима. На њима се углавном овде сада и задржавам.

Прво ћу узети имена *Иван* и *Јован*, која су, наравно, источњачког, јеврејског порекла *(Johanan)*; име је у европске земље продрло посредством грчкога Ἰωάννης resp. латинскога *Jo(h)annes.*

Уопште узев, варијанта *Иван* се сматра као хрватска, бугарска и руска (рус. *Ивáн,* украј. *Івáн),* а варијанта *Јóван* као „српска". Међутим је потребно, пре него што искажемо суд о њиховом настанку, да се задржимо на њиховој географији и хронологији, као и на још неким облицима, што ће нам помоћи и у етимолошкој анализи.

Руске земље. Од XIV века се јавља *Ивáн* (укр. *Іван),* често, до XVI в., са графијом **иваннъ**, по угледу на Ἰωάννης. У црквеним текстовима се јавља и **иоанъ**[6]. Друге варијанте на источнословенском терену нису познате; име *Иван* је, као што је познато, јако раширено код Руса, сасвим популарно и потпуно народско (уп. назив *Иван Иваныч* за медведа, као табу).

Бугарска. Књижевно бугарски је, наравно, *Ивáн*. Уп. и из разних крајева Бугарске у народним говорима тај исти тип, напр: у Самоковском на југоисток од Софије[7], у родопским говорима на југу *Ивáн*[8], на југоистоку, на турској граници такође; уп. име „рода" *Ивáнуфци*[9]. И топономастика Бугарске бележи исти ономастик: уп. на северу *Ивáново,* област Русе, *Ивáнов преслап,* област Оряхово, на северозападу прелаз *Ивáнова пътека,* обл. Луковит[10]. Међутим Бугарима није непознат ни тип *Јован;* бар на западу је он сасвим нормалан и, изгледа, искључив у народној употреби. У топономастичкој студији области Ломско, на северозападу Бугарске, И. Дуриданов констатује само тип *Јован*; примера типа *Иван* тамо нема: уп. *Йóвина бапка* — „ниска местност, заета од ниви", које аутор изводи од л. им. *Йово, Йова*[11], затим *Йóцови шумáци* — „висока местност, заета от ниви", *Йóцово бранище* — „висока местност, заета от гора", што аутор изводи од л.

(M. Hraste, Antroponomija i toponimija općine Hvarske, Hrv. dijalekt. zborn. I, 333), на острву Суску топоним *Blãžovo bãrdo* (J. Hamm, M. Hraste, P. Guberina, Govor otoka Suska, HDZ, 85); у Босни *Блаж, Блажан, Блажац, Блажић* (J. Zovko, Narodna imena — Bosna i Hercegovina, Rad Jugosl. akad. XXVI, 152).

[6] M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch I, 468.

[7] Ст. Стойков, П. Ванкова, Г. Георгиев, Ж. Желев, А. Кирянов, Р. Новачкова, Й. Пенчев, Говорът на с. Говедарци, Самоковско, Известия на Института за български език IV, 276.

[8] Ст. Кабасанов, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско, иста Извест. IV, 37, 38.

[9] Г. Христов, Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско, иста Извест. IV, 194.

[10] В. Миковъ, Произход и значение на имената на нашитѣ градове, села, рѣки, планини и мѣста (София 1943), 128, 134.

[11] И. Дуриданов, Местните названия от Ломско (София 1952), 50, 151.

им. *Йо́цо*[12] (уп. срп. *Јо́ца* од *Јо̀ван*); свакако и *Йо́лова чешма́* — „чешма в село" и *Йо́ловото* — „висока местност, заета от бранище", што аутор своди на л. им. *Йоло*[13] (уп. срп. *Јо̀ле* од *Јо̀ван*). На северозападу, близу југословенске границе, у Белослатинском се налазе имена *Ева́н, Ева́нчо* и жен. *Ева́нка*, која К. Попов не своди на уобичајено буг. *Иван*, већ на *Йова́н* (пошто говор иначе не познаје прелаз *і* у *е*), са променом *јо* у *је, е*[14], дакле би и то била потврда за тип *Јован* на западу Бугарске, утолико пре што у истом крају постоји и *Йо́нчо*[15]. Уколико се тип *Јован* налази и даље на исток у бугарским крајевима, тешко ми је рећи, јер немам потребног материјала. Истина, Јиречек бележи на ушћу Камчије у Црно Море — дакле на крајњем истоку — топоним који „Турци" зову *Дервиш Јован* (= буг. *Оряхово)*[16]; али се код Микова у поменутој књизи не налази ниједан једини пример ове врсте. — Најзад, познато је старобуг. име иоанница (као топоним у јуж. Бугарској, у грч. транскрипцији 'Ιωαννίτζων)[17], тојест исто као и ст. рус. иоанъ — напоредно са народним *Иван*.

Срйске земље. Књижевни језик има *Јо̀ван*, које се јавља од XII века, како констатује велики загребачки речник[18]; не знам само како треба схватити старе графије на које се он позива. И источна Србија, која се наслања на западну Бугарску, има, како изгледа, само тип *Јован*. Уп. *Јован, Јова́новъц, Јованка, Јованча* — али и *сйега Јо́дна*[19]. Мени је из Војводине познато као народско само *Јо̀ван, Јо́ва, Јо́ца*.

Међутим се несумњиво јавља и код Срба, као народски тип, и тип *Иван*.

Ту је на првом месту материјал из Црне Горе. Потврду имамо од XV в. из околине Скадра (у једном талијанском тексту): *Ivan Sudia*[20], тј. *Иван судија*, што, дабоме, није никакав „бугаризам"[20a]; уп. такође и име *Ивана* Црнојевића, црногорског властодршца; па и данас такође, напр. у Пиперима *Ивд* [sic; вероватно је *И*- дуго][21]. И на Косову и у Метохији, који и иначе имају пуно свежих веза са Црном Гором, бележи се напр. у Дечанској хрисовуљи иванышь, па из При-

---

[12] op. cit., 77, 78, 152, 153.

[13] op. cit., 28, 77, 145, 154.

[14] Говорът на с. Габаре, Белослатинско, Извест. на Инст. за бълг. ез. IV, 119.

[15] ibid.

[16] Das christl. Element..., 81.

[17] Миков, op. cit., 47.

[18] Rječnik Jugoslavenske akademije IV, 668.

[19] А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије (Београд 1905), 60, 312, 315, 336, 454.

[20] А. М. Селищев, Славянское население в Албании (София 1931), 55.

[20a] Како сам недавно показао, потпуно је погрешно схватање да је у северној Албанији икада било Бугара; тамошњи Словени су били искључиво Срби. В. мој чланак: К вопросу о происхождении славян северной Албании, Славянская филология I (Москва 1958), 195— 05.

[21] М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, Јужнослов. филол. XIII, 61.

зрена од XIV века іванько[22], у XVIII веку іванъ, а у једном тексту и чудно ивекъ : писа ивкѡ пол проскомидїѥ севе за здравле нищѥ р[ече] ꙋс[опшему] ѡтцꙋ ивекꙋ[23].

Преглед топономастике Србије показује да је у овој области, где је тип *Јован* данас владајући (а можда и искључив), некада владао баш тип *Иван*. Уп. у околини Београда села *Иванча*, *Иванчева Жезница*[24], *Иванов Пошок*, у рудничком крају *Иване* f. pl.[25], *Ивановци*[26], у Љигу такође *Ивановци*[27], око Чачка *Ивановачки Пошок*, *Ивановци*[28], рушевину *Ивања* крај Цера у шабачком крају[29], *Ивановићи* у ужичкој области[30], *Иванковац*, *Иванковачки Прњавор* код Светозарева[31], *Ивање* у Топлици[32] и, у истом крају, село и рушевине *Иванова Кула*[33], затим *Ивање* код Лебана у јуж. Србији[34], *Иванова Ливада* код Пирота на југословенско-бугарској граници[35], такође и *Ивање* у Санџаку[36], *Иваново* и *Иванда* у Банату[37] (ако је старо) и др. Исто налазимо, уосталом, и у Македонији, напр. *Ивањевце* код Битоља, *Иванчишше* код Кичева[38] и сл.

Понегде има колебања између једног и другог типа. П. Будмани истиче да се код Срба разликује *Јовањдан*, празник св. Јована 24 јануара (по старом календару), и *Ивањдан*, празник св. Јована 24 јуна[39]. Врло је занимљиво оно што у овом погледу вели Вук: „*Йван*... у кршћана [тј. католика] (као и у Руса) *Иван* значи *Јован*... У хришћана [тј. православних] *Иван* и *Јован* два су различна имена, као и *Ивана* и *Јована*... У Тршићу су биле у једнога човјека ... двије кћери *Ивана* и *Јована*...“[40]. И у Црној Гори се, напоредо са поменутим *Иван*, јавља и *Јовân*, жен. име *Јôва*, *Јôка*, и сл., често и у истом месту[41]. Исто тако и на Косову: поред поменутога *Иван* (и *Ивек* [?!]), јавља се

---

[22] RJA IV, 101.

[23] Гл. Елезовић, Речник косовско-метохиксог дијалекта I (Београд 1932), 217.

[24] RJA IV, 100, 102.

[25] RJA IV, 101.

[26] RJA IV, 102.

[27] J. М. Овадија, Именик места Краљевине Југославије (Београд 1935), 125.

[28] RJA IV, 102.

[29] ibid.

[30] ibid.

[31] Имен. места, 125.

[32] Jireček, Das christl. Elem..., 41.

[33] RJA IV, 102.

[34] Имен. места, 125.

[35] RJA IV, 102.

[36] Имен. места, 125.

[37] Имен. места, 125 и RJA IV, 100.

[38] Имен. места, 125.

[39] RJA IV, 99.

[40] Срп. рјечник, sub Иван.

[41] Уп. Стевановић, op. cit., 61, 63; Б. Милетић, Црмнички говор, Срп. дијал. зб. IX, 305.

и *Јова̂н*, *Јо̂ва*, у XVIII в. **ıωвањ**, **иωван**; такође *Јо̏вица*, топоним *Јо̏ва̏н Ла̏з* и сл.[42]. И у Боци Которској се бележи женско име *Јо̏вана*[43].

Босна и Херцеговина. У овом погледу немају за нас интереса, јер се, услед националне и верске мешавине, тамо јављају оба типа, уз напомену J. Зовка — уосталом помало застарелу — : „Мало је необично чути код ришћана у нашијем крајевима име Иван, него то име понајвише замјењује Јован. Само у Гацку сам дознао, да и ришћанин има као и кршћанин име Иван“[44].

Хрватске земље. RJA изричито тврди да се код католика налази само *Ivan;* никад Јован[45], што се слаже са мојим материјалом: тј. нисам нашао никаквих супротних примера. Навешћу ипак нещто примера, да бих разграничио тı.п *Јован* од других могућих (романских, с једне, и словеначких, с друге стране). Око Дубровника *Ivo*, *Ivuša*, *Ivić*, *Ivušak*, *Ivule*[46], на Хвару *Ivȏn*[47], на Дугом Отоку *Ivȗn*[48], на Суску *Ivån*, *Jivȁ̃n*, *Jivȁn*, през. *Jivȁ̃nčić*, *Jivānỳna*[49], у Истри *Jivȁn*, *J̏ivo*, *Jȋve*, *J̏ivka*, *J̑iko*, *J̑ikola*, през. *Jivanȋš*[50] итд., дакле у свим приморским крајевима.

Мора се поменути, међутим, да се у приморју јавља и познато дубровачко *Đívo* resp. *Džívo*[51], затим и *Zvâne* (у презименима), напр. на Хвару[52], па женско име *Zanēta* „Ivana“, напр. на Суску[53], а затим и друге сличне варијанте.

Из целог материјала се види да треба рачунати са једним некада јединственим појасом на којем је био раширен тип *Иван*; то је случај са целим источнословенским тереном и са јужнословенским тереном од Јадрана до Црног Мора, искључујући одатле, међутим, Словенце. Касније се у јужнословенском центру (Србија и Војводина, западна Бугарска) раширио тип, очигледно рецентнији, *Јован*, док је на западу Балкана (Хрвати) и на истоку (већина Бугара) остао старији тип ***Иван***, као и код Руса.

Обично се и *Иван* и *Јован* своди на грчку варијанту ’Ιωάννης (фонет. *joánis)*. Ја мислим да је то свођење свакако тачно, иако се мора рећи да стари тип ***Иван*** није тако лако објаснити као што би се могло чинити на први поглед. Јер чисто формално — ако се *Иван* може свести

[42] Елезовић, op. cit., 263.

[43] RJA IV, 668.

[44] Уп. J. Zovko, Rad. J. Ak. XXVI, 154, 155.

[45] RJA IV, 99 i 668.

[46] P. B. Bijelić, Narodna imena (Konavli u Dalmaciji), Rad J. Ak. XXX, 242.

[47] Hraste, Antroponim. i toponim. opć. Hvarske, HDZb I, 333.

[48] B. Finka, Izvještaj o ispitivanju govora na Dugom otoku, Ljetopis Jug. ak. LXII, 384.

[49] Hamm, Hraste, Guberina, Govor otoka Suska, HDZb I, 77, 84, 100, 147.

[50] J. Ribarić, Razmještaj južnoslov. dijalekata na poluotoku Istri, Срп. дијал. зб. IX, 154.

[51] RJA IV, 105.

[52] Hraste, HDZb I, 342.

[53] Hamm, Hraste, Guberina, HDZb I, 183.

на Ἰωάννης (тј. *joán-is)*, могло би се исто тако и на лат. *Johannes* или, уствари, *Joan(n)-es* (дакле опет *joán-)*, пошто је *-h-* у вулгарнолатинском давно испало, о чему сведочи тал. *Giovanni*, шп. *Juan*, франц. *Jean* итд. Латински језик као извор овде ипак не долази у обзир из географских разлога, јер се из моје анализе види да је тип *Иван* карактеристичан за православне словенске земље плус једино још — од католика — за Хрвате. Напротив, на латинско *Joannes* се своди очигледно словеначко *Janez* и западнословенско (чеш., пољ. итд.) *Jan*, нарочито кад се *Jan* упореди са немачким народским и холандским *Jan*, а и са талијанским *Gian-* (обично у изведеницама), жен. *Gianna*, *Giannina* итд.

Питање је, међутим, како се догодило да се из једног истог језика, из грчког, добило од Ἰωάννης једном *Иван*, а другипут *Јован*. Ту баш и лежи тешкоћа, на којој се досад, колико знам, нико није заустављао. Истина, Будмани узима овако: *Иван* би било настало од грчког облика „dok je grč. ι još glasilo posve kao vokal, te je od Joan prešlo na Ivan; kasnije je postao oblik Jovan ... tijem što se grč. ι izgovaralo kao *j*.“[54]. Међутим ја не видим у грчком језику основа за такав различит третман нити се може узимати да је Ἰωάννης могло бити изговарано друкчије него *ịoánis*, без обзира на то о којој је епоси реч; и *Ѝван* и *Јо̀ван* < *Ива̑н*, *Јова̑н* указују, уосталом, на увек исти грчки изговор. Него је разлика на — словенској страни. Новији облик, *Јован*, настао је од Ἰωανν-ης просто развијањем новога *-w-*, *-v-* у хијату*; али је проблем старијега *Иван*. Овде су, по мом мишљењу, могућа два објашњења. Или се -ω-, налазећи се између *ị-* и *-а-* консонантизовало у *-w-*, у време кад је јужнослов. и ист. слов. *-v-* још било билабијално (уствари *-w-*): *Іоанъ* (какав се облик и јавља у споменицима; уп. напред) је могло дати * *Іụанъ*,* *Іwанъ* > *Иван*. Или је, пак, дошло до редукције ненаглашенога *-о-* > * *-ъ-*: тј. * *Іъанъ*, па тек онда до развитка *-ụ-* у хијату: * *Іъụанъ*, и даље до прелаза * *ịъ* у * *ịь*, као и иначе у словенским језицима. На тај начин долазимо до облика **Јьванъ*. Даље би се **јь-*, као и увек на почетку речи у источнословенском и јужнословенском, вокализовало у **і-*; уп. српскохрв. *ѝгла*, словенач. *ígla*, рус. *игла́* од **jьgъla* (према чеш. *jehla*, пољ. дијал. *jegla*, луж. *jĕhla*, полаб. *jagla)* итд[55]. Западнословенских потврда, на којима бисмо ово могли проверити, нажалост овде немамо (јер тамо долази западни тип *Jan*).

Приморски облик *Zvâne (Žvâne)* је, наравно, инфилтриран из романског; Храсте га своди на млетачко *Zuane* (=тоск. *Giovanni*)[56]; али би то могао бити и балканскороамански домаћи облик од *Joanne(s)*. Уп. у далматском примере: *Žan*, *Žvan* и (по нар. етимологији) *Živan* за ово име[57]. Сусачко *Zanẽta* је, наравно, талијанско *Gianetta*, са мле-

[54] RJA IV, 99.

* Наравно, у талијанскоме *Giovanni* од *Joannes* не може се појава *-v-* између вокала објашњавати на исти начин, пошто таквих појава у романском нема (можда према *giovane* „млад“ по нар. етимологији?).

[55] A. Meillet, Le slave commun² (Paris 1934), 81.

[56] HDZb I, 342.

[57] C. Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I, Denkschr. der kais. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Cl. XLVIII, Abh. III, стр. 86.

тачким изговором *ǵ-* за *gi-*. Али ти облици, како се види, нису продрли даље у копно, где — код католика — влада тип *Ivan*. Није ми сасвим јасно дубровачко *Đivo*; могуће да је овај облик настао укрштањем општераширенога *Ivan*, *Ivo* са талијанским *Giovanni*; доказа за то, међутим, нема.

Морамо се, напослетку, задржати и на облицима *Јан* и *Јанко*. Како вели Будмани, тип *Јан* се јавља од XIII века, али ретко; у сваком случају, изгледа, спорадично, истина, и у хрватским и у српским крајевима. Он га своди на „'Ιωάννης или *Joannes*", и то узимајући сажимање *oa* > *ā*, као у чешком и пољском *Jan*[58]. У сваком случају, овај спорадични облик је морао доћи са запада, већ с обзиром на географију: зап. *Jan*, *Janez* = *Joannes;* јер грчко 'Ιωάννης је, како се види, дало сасвим други резултат: *Иван* | *Јован*, тојест без сажимања *oa* > *ā*. Што се тиче имена *Jâнко*, за које Будмани вели да је раширено „osobito po sjevernijem krajevima", изводећи га од наведенога *Јан*, може се рећи да је та веза тачна. Будмани, међутим, додаје да притом „ne treba misliti na madž. *Jankó*", иако примећује да се баш *Hunyadi János* најчешће тако назива у нашој народној традицији[59]. Ја баш мислим да зато и треба мислити на везу *Јанко* са мађ. *János*, које се, с обзиром на своје почетно *Jan-*, очигледно везује за словеначки и западнословенски ареал и за немачки терен, те је, према томе, потекло из латинског извора.

Као што се види, дакле, и поред извесних отступања у корист других типова, 'Ιωάννης је српскохрватским католицима, Хрватима, дошло у свом источном, грчком, руху, а не у латинском. То је тип *Ivan*, који је књижевно- и општехрватски, одакле се делимично шири и Словенцима у ново време. Овде се, дакле, Хрвати слажу са православним, а не са католичким, Словенима, и тип *Ivan* указује на делатност византиских попова и калуђера и у хрватским крајевима.

Узимам сада други ономастик, чија је судбина била слична као и у претходног. То је 'Ιωσήφ = лат. *Iosephus*.

Географија је овде ипак нешто друкчија него у случају *Иван* | *Јован*.

Код Руса имамо *Йосиф*, а такође и народско *Осип*.

Из бугарског језика ми је познато само *Йосиф*.

Из српских крајева се, још од првих споменика, па све до данас, јавља иосифь, *Jòсиф*[60]; уп. напр. на Косову *Jòсиф* и adj. *Jòсифљев*[61]. Али Константин Филозоф пише и иосипь[62].

У хрватским крајевима има шаренила. Књижевнохрватски облик је *Jòsip*. То је веома раширен тип, који се јавља од XVI века, код старих приморских, босанских и славонских (дакле многих католичких)

[58] RJA IV, 450.

[59] RJA IV, 453. О тој традицији в. расправу *Л. Хадровича* (Hadrovics), Ungarische Helden in den Dramen von Junije Palmotić, Archivum Europae Centro — Orientalis (Budapest) IV, 518, 519.

[60] RJA IV, 568.

[61] Елезовић, Речн. кос.-мет. дијал. I, 264.

[62] RJA IV, 659.

писаца[63]. Уп. у Славонији данас нормално *Josip*[64]. Уп. у топономастици *Josip-dol* изнад Ријеке, у Хрватској и Славонији *Josipovac*[65]. Иста је варијанта позната данас и у Босни и Херцеговини[66], у Лици[67]. Из Истре и разних далматинских говора се бележи, још од старих писаца, облик који потсећа на руски: *Osȉp* (gen. *Osȉpa*)[68]. Ја лично сам у јужној Истри забележио, даље, и *Sȉp*, са редукованим и *o*-.

Даље се јавља и варијанта *Osib*, са звучним *-b*. Бележи се данас из средње Далмације: *Osȉb*[69]; позната је и низу старих далматинских и дубровачких писаца; уп. acc. *Osiba*, voc. *Osibe*, instr. *Osibom*, придев *Osibov*[70].

У старим текстовима из католичких крајева, ретко (од XVI до XVIII века), јавља се и *Josep*[71].

Међутим се јавља и варијанта са *-z-*. Она је карактеристична пре свега за hypocoristica, и чак би се могло рећи да је и према *Josip*, са *-s-*, обичнији hyp. са *-z-*. Уп. *Jȏзо* чак у Боци[72], *Јозо* у Дубровнику[73], *Јозо, Јозан, Јозица, Јозика, Јозуљ* у Босни[74]; из једне народне песме више из источнијих крајева констатује се и *Јосо*, а такође и из средње Далмације *Jóso*[75], које законито стоји према *Josip*. У Истри се јавља *Jȏže*[76], као и у словеначком.

Много је ређи — бар данас — пуни облик са звучним сугласником; али се ипак јавља. Напр. у Босни *Јозип*[77], у Славонији у Сичама voc. *Jozȉpe* — према нормалноме номинативу *Josip*[78]; у прошлости се од XVI века у приморских писаца много јавља *Jozef* (у Дубровнику изговор и *Јозеф*[79]. За варијанту **Jožef*, познату словеначком језику, код Хрвата у литератури нема потврда[80].

Напослетку, у Далмацији се среће надимак *Беро*[81], који се своди на исто име; у Босни се среће hypoc. *Јоћа*[82].

[63] ibid.

[64] Stj. Ivšić, Današńi posavski govor I, Rad J. Ak. CXCVI, 178.

[65] RJA IV, 659.

[66] J. Zovko, Rad J. Ak. XXVI, 155.

[67] R. Grujić, Plemenski rječnik ličko-krbavske županije, Rad XXI, 304.

[68] RJA IX, 197; HDZb I, 100.

[69] Hraste, HDZb I, 333.

[70] RJA IX, 191.

[71] RJA IV, 658.

[72] В. Томановић, Акценат у говору села Лепетана, Јужносл. филол. XIV, 77.

[73] RJA IV, 671.

[74] J. Zovko, Rad. J. Ak. XXVI, 155.

[75] RJA IV. 659; B. Finka, Izvještaj o prikupljanju narodnih pomorskih naziva i izraza na obalnom području od Zadra do Obrovca, Ljetopis Jug. ak. LXII, 390.

[76] RJA IV, 671; J. Ribarić, Срп. дијал. зб. IX, 102.

[77] Zovko, op. cit., 155.

[78] Ivšić, Rad CXCVI, 178.

[79] RJA IV, 671.

[80] ibid.

[81] Hamm, Hraste, Guberina, HDZb I, 150.

[82] Zovko, Rad XXVI, 155.

Имамо да учинимо овде две констатације. Прво, типови са *-p-* се налазе с једне стране код Хрвата *(Josip, Osip)*, а с друге стране код Руса *(Осип)*; Срби и Бугари знају углавном само за *Јосиф, Йосиф*, тип познат и Русима; али се у старосрпском наилази и на пример **иосипь**, бар код Константина Филозофа. Друго, типови са звучним *-z- (-ž-)* за првобитно *-s-* налазе се само код Хрвата *(Jozef*, а нарочито *Jozo)*, не рачунајући и Словенце (и западне Словене, који, међутим, немају варијанту са *f > p)*. Што се тиче прелаза *p > b*, он се, како видимо, налази у хрватским крајевима *(Osib)*; с других страна се не бележи.

Сад можемо прећи на етимолошку страну. Своде ли се словенски типови на грчко Ἰωσήφ или на латинско *Josephus?* Обично се узима да грчко порекло срп., буг., рус. *Јосиф, Йосиф*, хрв. *Josip*, рус. *Осип* гарантује *-i-* за *-η-*. То је врло вероватно; али то треба доказати, треба подупрети још и другим аргументима, јер би се могло десити да је и лат. *Josephus* дало *Јосиф, Јосип*, уз не тако тешко замисливу промену *e* у *i*. Па шта се може навести у прилог баш грчког порекла?

Прво географија. Хрватске и руске прилике, са променом φ > *p*, указују на старину, јер се процес промене *f > p* вршио у већини словенских језика само у средњем веку[83]. То би значило да су хрватски и руски облик настали из истог, и то грчког, извора. Срби и Бугари, истина, нису сачували тип са *-p-* (сем примера **иосипь** у старосрпском); али је то последица измењених фонолошких прилика и све новог и новог свежег грчког утицаја, који је реституисао оригинално *-ф* (као и у руском *Йосиф)*[84], до чега код Хрвата, верски изолованих од Грка, више није могло доћи (уп. и рус. народско *Осип*). Код Словенаца *(Jozef, Jožef)*, Чеха *(Josef*, hyp. *Joža, Jóža, Jožka, Jozífek)*[85], Пољака (*Józef* и сл.) — облика на *-p* нема; код њих се овај ономастик везује, очигледно, за сасвим другу традицију, дошао је, тојест, из црквеног латинског, као, уосталом, и мађарско *József* и немачко *Joseph*.

Друго у корист грчког порекла хрватског, српског, бугарског и руског облика: очувано безвучно *-s-*: *Josip, Јосиф, Осип* итд. И овај разлог сам по себи не би био довољан, јер балканскоромански дијалекти такође чувају *-s-*, не мењају га у звучно *-ṣ-*, бар у принципу. Међутим за романско *y- (i̯-)* би се у далматинскороманском очекивало *ž-* (а не *j-*; уп. напред *Žvàne < Joannes)*. Зато овде балк. ром. порекло није могуће узимати. Ако бисмо руски, бугарски и српски облик и онај хрватски са *-s-* хтели изводити из латинског, онда бисмо се, због тога *j-*, морали обратити црквеном латинском (уп. чешки, пољ. *Jan = Joannes)*; али тада би било и *s > z* (уп. пољ. *Józef* итд.), а вероватно и очувано *e*, немењање његово у *i*.

---

[83] I. Popović, Zur Substitution des fremden *f* im Serbokroatischen, ZSPh XXIV, 32 и след.

[84] Нешто слично се запажа у вези са новим утицајем који је такође струјао из Цариграда у турско време: Срби чувају архаичније стање, Бугари имају подмлађене варијанте (в. A. Schmaus, Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslavischen Sprachen, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft VI, 104—123).

[85] F. Trávníček, Slovník jazyka českého[4] (Praha 1952), 605—606.

Најзад, треће, географија иста као и код типа *Иван* | *Јован*. Већина католика — Запад, православни — Исток; Хрвати се и овде слажу са православним Истоком, а не са католичким Западом.

То важи, наравно, за хрватски тип *Josip* и за рећи һурос. *Joso*; али то, дабоме, не важи за һурос. *Jozo* и за рећи тип *Jozip*. Шта то значи? То значи да се грчки тип раширио и код Хрвата из грчке православне цркве, али да га је, и то у новије време, почео — нарочито у интимнијој употреби — потискивати „западни" тип, не успевши да потисне званични облик *Josip*, бар не у већој мери.

Тип *Osib*, са *-b*, претставља извесну тешкоћу; али се и он своди на грчки (а не латински) тип, и због *-i-* за *-η-*, али и због *-b*, које се мора сводити на раније *-p*. Зашто се овде *-p* изменило у *-b* (а оно је реално; уп. напред примере из косих падежа: *Osiba*, *Osibe* итд.), није лако рећи. Можда у неким чакавским говорима где постоји прелаз звучних у безвучне на апсолутном крају? Или треба рачунати са познијим утицајем далматинског романског изговора?[86]

Тип *Бепо* се, наравно, своди на тал. *Beppo*, һурос. од *Giuseppe**; али он је само од локалног значаја; на мешавину са овим типом потсећа и босанско *Јоӣа (Јозо + Беӣо?)*.

И овде, дакле, имамо посла са византиским именом и код Хрвата.

Узимамо даље име ’Ιακώβ (’Ιάκωβος) = лат. *Iacobus*.

Руси, Бугари и Срби имају *Яков*, *Jàкōв*.

Код Хрвата је ситуација следећа: и код њих преовлађује тип *Jakov*, који налазимо у великом броју потврђен и код старих далматинских писаца[87]. И из данашњих говора са разних страна Хрватске се такође може навести. Напр.: у Конавлима *Jakovo*[88], на Хвару *Jâkov*[89], на Суску *Jāković*, *Jakofčīć* (надимак)[90], у Истри *Jȁkov*, *Jakovīna*[91]. Тако и у Босни *Јаков*, *Јаковица*[92]. Међутим се и варијанта *Jȁkob* јавља од првих споменика, од XIII в.; налазимо је код мноштва приморских старих писаца, затим код старих славонских писаца; па данас у Дубровнику[93] и у Боци[94].

---

[86] P. Skok, Dolazak Slovena na Mediteran (Split 1934), 201.

* Из грчкога ’Ιωσήφ се добило лат. *Josephus;* али се у народним позајмицама у вулг. лат. грчко φ (тј. *ph)* мењало у *p* (уп. A. Meillet, Esquisse d'une histoire de la langue latine[3], Paris 1933, стр. 90—91). Тако се и у романском могло добити *-p* за *-ph* (уп. *Giuseppe*, са очигледно секундарном геминацијом); али географија овога ономастика у словенским језицима, као и други наведени моменти — искључују романски утицај у слов. облицима са *-p* (уп. словеначке, чешке, пољске варијанте), сем у локалноме готово узетом *Бепо* из талијанског.

[87] RJA IV, 437.

[88] P. B. Bijelić, Narodna imena (Konavli u Dalmaciji), Rad XXX, 242.

[89] Hraste, HDZb I, 333.

[90] Hamm, Hraste, Guberina, HDZb I, 147.

[91] Ribarić, СДЗб IX, 60.

[92] Zovko, Rad XXVI, 154.

[93] RJA IV, 432

[94] Томановић, Јужносл. филол. XIV, 75.

Етимолошки — ситуација је јасна. Хрв. *Jakov,* срп. *Јаков,* буг. рус. *Яков* се своди на грчко 'Ιακώβ, о чему сведочи и β > *v* и географија; хрватска варијанта *Jakob* је дошла са Запада, премда је и она врло стара; ипак се народни облик у многим хрватским крајевима чини *Jakov,* са *-v-*. Дакле случај исти као са *Иван* и *Јосий* (и са још неким именима; уп. ниже). Потребна је само једна напомена: *-b-* је могло дати *-v-* и у романским језицима; али Талијани овде имају облик *Giacomo,* са *b* > *m,* који за наше питање не долази у обзир; црквени латински језик, међутим, чува *-b-*; најзад, далматински романски би морао променити *y-* у *ǧ-*. Тако нема сумње у грчко порекло и хрватскога *Jakov*.

Врло слично стоји вероватно ствар и са именом Μιχαήλ, пошто и овде налазимо код Хрвата облик који се своди на грчки, а не на латински. Овде рускоме *Михаил* (*Михаила*), бугарскоме *Михáл, Михáльо (Михалко, Михалчо* и сл.), српскоме *Мѝхаило, Мѝхајло* и сл. одговарају такође хрватски облици са *-h-* (а не *-k-*) за *-χ-* и са *-i-* за *-η-*. Из данашњих говора уп. например *Mihovil* на Хвару[95], надимак *Miχŭlicova* на Суску[96], из околине Дубровника *Mihajica* (поред *Mikule*)[97] и др. Уп. такође из Дубровника име гробља *Na Mihajlu,* на Лопуду топоним *Sutmìhō* (на *Sutmìhājlu*)[98] и др. Разуме се, и у Босни: *Миховил, Михајло, Михаљ, Миха*[99], у Боци *Михо*[100].

Примерима ове врсте треба додати и оне штокавске случајеве са *-j-* за *-x-*, јер се *-j-* не може наћи на месту *-k-*, већ само на месту *-x-*. Уп. не само напр. у Црној Гори *Мијаиле*[101], већ и у Босни *Мујо, Мујаӣ, Мујајло, Михаљ*[102] и сл.

Из споменика већ од XIII века потврђују се различити облици са *-x-* из хрватских крајева. Уп. *Mihail* код приморских и славонских писаца, *Mihajlo, Mihailo* код примораца, *Mihajao* такође код старих приморaца, *Михал* [*Mihal'?*] у једном глагољском тексту, *Mihalić* као презиме на западу територије, *Mihaļ* код старих приморских писаца[103]. Слични типови се јављају код Хрвата кајкаваца, судећи по примерима као *Mihalce,* презим. *Mihaliček, Mihalinec, Mihalković, Mihalović*[104].

На романске облике се ни хрватски облици, као ни српски, бугарски и руски, не могу сводити, већ због *-h-* за *-χ-*, насупрот чему стоји напр. талијанско *Michele* [mikéle], са *-k-* за *-χ-*. Међутим би проблем био у томе што су се у српскохрватске облике могли умешати и немачки односно мађарски, који такође садрже *-χ-*: уп. *Michel,* мађ. *Mihály,* што се, дакако, своди не на народскороманске облике (као тал.

---

[95] Hraste, HDZb I, 333.

[96] Hamm, Hraste, Guberina, HDZb I, 147.

[97] P. B. Bijelić, Rad XXX, 242.

[98] Skok, Les origines de Raguse, Slavia X, 489.

[99] Zovko, Rad XXVI, 156.

[100] Томановић, Јужносл. филол. XIV, 77.

[101] Стевановић, Јужносл. филол. XIII, 61.

[102] Zovko, Rad XXVI, 156.

[103] RJA VI, 646, 647, 648.

[104] RJA VI, 647.

Michele, фр. *Michel*, шп. *Miguel* и сл.), већ на црквенолатинске, који -χ- (граф. *-ch-)* садрже. Могло би се доћи на помисао да се они југословен. облици који, поред *-х-*, садрже и *-i-* за -η- своде на Μιχαήλ (тј. срп. тип *Михаило*, *Михајло* и сл., хрв. тип *Mihovil)*, а типови *Михал* и *Михаљ* евентуално на неки западни супстрат (напр. мађ. *Mihály)*. Међутим ни то не мора бити тачно, јер се и код Бугара управо налази *Михáл, Михáлко, Михáлчо*; *Михáльо*, које Ст. Младенов очигледно с правом своди баш на Μιχαήλ „по н.-гръц. изговоръ, съ *и* вм. *ē* > η"[105], а тако исто михаль (gen. михалы) се налази и у старосрпском језику, напр. у Дечанској хрисовуљи[106]. Из тога би излазило да се и хрватски облици *Mihalj, Mihal* (а и мађарско *Mihály)* могу сводити без сметњи такође на грчко Μιχαήλ. Тешкоћа се повећава и тиме што овде и Словенци и Западни Словени имају облике са *-ch-* [-χ-]: уп. напр. чешки нар. *Michal, Míchal*[107], који се не своде на новогрчке облике, већ, као што је поменуто, на средњевек. латинске варијанте. Поврх тога треба напоменути и то: да се срп. *Михајло*, михаль, буг. *Михальо, Михал*, рус. *Михаил* — своде на релативно ново узајмљено Μιχαήλ, са неизмењеним *α = а*, док у хрватскоме *Mihovil* (које је несумњиво новогрч. порекла; уп. *i*=η) имамо промену *α* у *о*, што значи да је узајмљено засебно од „православних" облика, раније. Због тога што је зајмљење вршено у разна времена, а можда и на разним географским тачкама, — и немамо неког поузданог ослонца за закључивање о овом ономастику. Ипак се са сигурношћу може рећи једно: облик *Mihovil*, који је и данас јако раширен, позајмили су Хрвати непосредно од Грка, и то, због *α = о*, сигурно у средњем веку[108] (касније епохе већ и из историских разлога не долазе у обзир). У коликој су се мери овде (случајеви *Mihal, Mihalj)* умешали и облици који се своде на латински — то не можемо рећи.

Важно је и име Δημήτριος = лат. *Demetrius*.

И овде православни Словени имају, судећи по *η = i*, новогрчки облик: рус. *Димитрий, Дмитрий; Митя* и сл., буг. *Димитър*; *Мúто, Мúтко, Мúтьо*, срп. *Димитрије, Дмитар, Гмитар, Митар, Мúћа* итд.

Са њима се слажу овде опет и Хрвати, који такође познају сличне облике.

Веома је значајна чињеница, коју сам нагласио у својем реферату у Немачкој, да један хрватски краљ из народне династије (тј. пре но што се фиксирала у Хрватској власт мађарске краљевине), Звонимир, има грчки надимак *Dimitrija*[109], исто онако као што у то време и српски владари носе грчки надимак *Стефан*. У старим хрватским текстовима је варијанта *Dimitar* (која одговара краљевоме имену и слаже се са

---

[105] Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ (София 1941), 299.

[106] RJA VI, 647—648.

[107] Trávníček, Slovník jazyka českého, 914.

[108] В. код мене, Грчко-српске лингвистичке студије III, Зборник Визант. инст. III, 130 и след.

[109] Уп. P. Skok, Dolazak Slovena na Mediteran (Split 1934), 151.

срп., буг. и руским свечаним обликом), истина, ретка, мада не и непозната, а, како изгледа, и *Dimitrij, Dimitrije*[110]. Али је зато познато и *Dmitar*, и код приморских писаца, а такође и презиме *Dmȉtrović*[111]. Напротив, *Demetrij, Demetrija* се у старим хрватским текстовима јавља само изузетно (у XVIII веку)[112], вероватно под утицајем рационализма и класичног образовања. У хрватским говорима нашег времена се јавља — као и у српским — *Mitar*: уп. у истарским песмама „junak *Mȉtre*"[113].

Врло је важно истаћи овом приликом и топоним *Мȉтровица* у Срему, који се, наравно, своди на име патрона св. Димитрија. Истина, Срем је по мојем чврстом убеђењу био од V века па надаље српска земља по својем етничком саставу[114], али је власт у њему у средњем веку била мађарска и католичка. Па ипак се, упркос службеноме мађарском *Szava Szent Demeter*, овај град по Константину Философу (дакле XIV в.) зове дмитровьцє, што је несумњиво народски облик, а талијански путописац XVI века Маркантонио Пигафета бележи „*Mitroz* over *Mitrovizza* in Rasciano...", а и у XVIII веку је то *Mitrovitz*[115]. Међутим што је најважније, и на једном латинском натпису из Митровице се налази облик који претставља, рекло би се, ако не чист грчки облик, а оно бар комбиновану варијанту: „s(igillum) Sofronie aba(tis) de s(ancto) *Demit(ri)*[116], што показује да је, поред књишкога латинскога *Demetrius*, постојао у овој католичкој држави и традиционални народски облик **Dimitrios*.

Сад што се тиче етимолошке стране. Обично се сматра да су облици са $\eta = e$ са латинског запада, а облици са $\eta = i$ непосредно из грчког. У прилог овом схватању нема других лингвистичких момената; али и овде имамо географски моменат: Хрвати се слажу са православним Словенима; а такође и чињеницу да се судбина имена *Dimitar, Dmitar* код Хрвата поклапа углавном са судбином неких других хришћанских имена (*Ivan, Josip, Jakov, Mihovil*; уп. и ниже).

Мора се поменути још једна ствар. Овај црквени ономастик је зајмљен у више махова; једном се редуковало $\eta = i$ (хрв. *Dmitar*, срп. *Дмиӣар, Миӣар, Миӣа*, буг. *Мито* итд., рус. *Митя, Дмитрий*)[117]; другипут се $\eta = i$ одржало (срп. *Димиӣрије*, буг. *Димитри*, рус. *Димитрий*; код Хрвата нема много сигурних потврда, али су ипак познате). Хрвати су — што је најважније — баш у погледу старијег, редукованог, облика ишли овде заједно са православним земљама. То је опет несумњиво непосредан грцизам код Хрвата.

---

[110] RJA II, 399—400.

[111] RJA II, 473.

[112] RJA II, 336.

[113] Ribarić, SDZb IX, 61.

[114] В. моје расправе Stand und Aufgaben der Erforschung der Vojvodina-Mundarten, Die Welt der Slaven I, 154—156, 157; Zur Urgeschichte der Serben in Pannonien — Eine Dialektuntersuchung, ZSPh XXVII (у штампи).

[115] Jireček, Die christl. Elemente..., 96.

[116] op. cit., 97.

[117] Уп. код мене, Грч.-срп. лингв. студ. III, 126.

Узимам даље име Ἠλίας = *Elias*.

Рус. *Илья*, буг. *Илия*, *Илин-ден*, срп. *Илија*.

Код Хрвата се јавља исти облик, очигледно у јакој мери. *Ilija* се налази у извесној мери код старих писаца из приморја и Славоније[118], у Дубровнику имамо топониме *Ilijina Glavica* „Mons Heliae, S. Elias de Tumba“, на Шипану *Sutìlija* (изговор и *Sutùlija*)[119], у Славонији ово име гласи *Ilȉja*, постоји и презиме (катол.) *Ȉlīć*; празник се зове *Iliñe* или *Ilȉje*[120]. У Босни *Илијаш*, у Загребу презиме *Ilijašević*, у Босни (катол.) *Ilijašić*, у једном старом тексту из XV в. *Štifanu Iiijiću*[121]. Дакако и у Босни данас *Илија*, *Илан*, *Иле*, *Илкан*[122] итд.

Доказ непосредног грчког порекла би било словенско *i-* за *η-*; уз то се, као и у другим случајевима, придружује географија; али се можда умешало и *Eliaš* са Запада (са мађ. *š-?*). Међутим и у тим последњим случајевима је преовладало почетно *И-*, што би говорило о јакој грчкој традицији. И овде бисмо имали византиски утицај на Хрвате.

Немачки слависта Ј. Шиц у ову групу имена убацује и име *Кòмнен* (данас застарело), које се своди на Κομνηνός. Овде, истина, у неким облицима стоји за *η* срп. *е* и *је* (*Комљен* и сл.); али аутор то сматра хиперекавизмом resp. хиперјекавизмом, полазећи од „икавског“ облика, који је такође потврђен, и то из старине: уп. из XV в. *knezь Pavko Komlinovićь*, ст. „срп“. *Комлинь* (више пута)[123]. Географске прилике, међутим, овде нису исте као у предњим случајевима; овде би се могло мислити на Далмацију као исходну тачку византиског утицаја. То је теориски могуће, али ја се на томе не могу даље овом приликом задржавати.

Остала би ми још два важна ономастика, који, међутим, изискују посебну дискусију, због тога што у њима прилике нису баш просте. То су Στέφανος и Γεώργιος и њихови рефлекси код православних Словена и код Хрвата. Не могући мимоићи ова важна имена, ја ћу овде и њих продискутовати.

Да узмем прво Στέφανος.

Руски *Степан*, украј. такође *Степан*[124].

Бугарски *Стéфан*, *Стéфанчо*, *Стéфко*, *Стéфчо*, жен. *Стефанѝя*, *Стефáна*, *Стефáнка*, *Стéфка* итс.[125]. Уп. и у дијалектима *Стéфън*[126].

---

[118] RJA III, 791.

[119] Skok, Les origines de Raguse, Slavia X, 489.

[120] Ivšić, Rad CXCVI, 186, 207.

[121] RJA III, 791, 792.

[122] Zovko, Rad XXVI, 154.

[123] J. Schütz, ΚΟΜΝΗΝΟΣ im serbokroatischen Namenschatz, Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik I, 24—26.

[124] М. А. Жовтобрюх у колект. књизи Історична граматика української мови (Київ 1957), 167.

[125] Ст. Младенов, Етимол. и правоп. речникъ, 608.

[126] Г. Христов, Говорът на с. Нова Надежда, Хасковско, Извест. на Инст. за българ. език IV, 179.

Код Срба наилазимо на разне варијанте. У XIII в. **стѣфань**; **стефань**; у Србији и Војводини данас *Сшѐва̑н, Сше́ва;* код јекаваца *Сшје̏йа̄н, Шће̏йа̄н*[127], код Срба на Косову се у спом順ицима (напр. XVIII в.) јавља **степан, степановић**, и, вероватно црногорско, **ćѣпанъ** (XVIII в.) — напоредо са данашњим *Сше̏фан, Сше̏фа* и *Сше̏ва*[128].

Код Хрвата: књиж. *Stjȅpān*; у говорима *Stȋpān*[129]; уп. и *Štipanь*. Сасвим ново, из текстова ми непознато, је кајкавско *Štef*.

Нема сумње да се рус. *Степан* и буг. *Стефан* своди одмах на Στέφανος Нема никаквог разлога не сводити и старосрпско **стефань** и срп. дијал. *Сшейан*, исто као и новије *Сшеван*, такође непосредно на Στέφανος, како се то обично и чини[130] и како је вероватно с обзиром на чињеницу да су име **стефань** носили српски владари који су претендовали на то да замене грчке василеусе.

Ствар се међутим компликује тиме што се у старосрпском јавља и **стѣфань**, са -**ѣ**- за грч. -ε-, којему одговара и црног., бос. *Сшјейан, Шћейан*, а исто тако и хрватско *Stipan*. Како да схватимо ове облике са -*ѣ*-? Ја сам, мислим с правом, одбацио ранија схватања да се српскохрв. -*ѣ*- своди на некакво „дуго ε"; дуго η је у новогрчком, пак, дало *i*; а квантитета у византиско време грчки језик није имао. Зато сам помишљао на к в а л и т е т, на грчко ε затвореније од словенскога *e*, и то у време кад је *ѣ* (затв. *ẹ*) још постојало у српскохрватском[131]. Што се сличан облик, са **ѣ*, не налази и код Бугара, то није чудо: у бугарском језику је *ѣ* било врло широко, и није се никако могло идентификовати са ε *(e)*. Али је већ мало чудније — што се у источнословенском налази само *e* за -ε-, а не и -*ѣ*-: уп. не само вел. рус. *Степан*, него и украјин. *Степан* (а не **Стiпан*!). Међутим је руско *ѣ*, баш као и српскохрватско, било у старим епохама (а делом је и данас) затворено *e (ẹ)*[132]. Како то да се и код Руса није јавило *ѣ?*

Ето због чега сада помишљам на нешто друго у српскохрватском: на евентуалну романску (далматску) дифтонгизацију *e* > *ie*. То би онда морало значити да српскохрватско *Сшѣйан* није примано само непосредно од Грка, већ и посредством католика у приморју: на тај би се начин објашњавало бар икавско *Stipan* и јекавско *Сшјейан, Шћейан*; док би србијанско **стѣфань**, *Сшеван*, дијал. (Косово) *Сшейан* могло бити и непосредно из грчког. Чињеница да је у латинском, бар у цркви, познат изговор *Stefanus* (граф. *Stephanus)*, а такође и у талијанском *Stefano*, па у немачком *Stephan* [štefan] не би била сметња за постављање једнога **Stěpanъ*, било из *Stefan(o)* било, пак, из вулг.-лат. **Stepanus*, на које, истина, не указује талијанско *Stefano*, немачко *Stephan*, али указује например шпанско *Esteban* (са интервокалским -*p*- > -*b*-).

---

[127] И. П о п о в и ћ, Грчко-српске лингвист. студије III, 135 и след.

[128] Гл. Е л е з о в и ћ, Речн. кос. мет. дијал. I, 269, 270, 280.

[129] код мене, op. cit., 135.

[130] M. V a s m e r, Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen (Berlin 1944), 26.

[131] op. cit. 136, 137.

[132] уп. напр. П. Я. Ч е р н ы х, Историческая грамматика русского языка² (Москва 1954), 123.

Ипак је тешко олако одбацити овде помисао на хрватско—српско—бугарско—руску везу, и због аналогије других имена (уп. напред) и због чињенице да је у све ове словенске језике Στέφανος ушло давно *(f > p)*, очигледно са почетком христијанизације, можда у исто време. Истина, у Срба је *-p-* од *-f-* у овом имену ретко (иако не и непознато; уп. напред); али то је очигледно отуд што је стєфанъ било краљевско име; „док су владали српским земљама Немањићи", примећује етнолог Т. Вукановић, „нико није у Срба смео носити лично име *Стефан*", тојест постојала је у Србији у погледу овог имена нека врста табуа[133]. Тако се име очувало у својем књишком облику, са *-f-*, кроз цео средњи век. Тек касније, у турско време, почело се ширити ово име и на обичне грађане[134]. То је, међутим, управо време кад је српскохрватски језик напустио закон промене $f > p$, заменивши га законом о $f > v$. Тако је у Србији (отуд и у Војводини, делом у Црној Гори)[135] Στέφανος пало под удар новога закона, и тако се појавило *Стеван* (уместо *Степан*). Богумилска Босна, која није могла имати неких скрупула према краљевском величанству рашких владара, није овде знала ни за тај табу[136]; зато се у Босни јавља *Шћепан, Стипан*, баш као и код Хрвата.

Што се Бугара тиче, код њих се евентуално **Stepan* није одржало; али овога пута не из политичких, већ просто из лингвистичких разлога; с једне стране су Бугари били највише под све новим и новим утицајем из Цариграда и Солуна, а с друге су они, насупрот Србима, у својем фонолошком систему развили ново *ф*[137], које је омогућило да се облик *Стефан* рашири у народној употреби и фиксира.

Осим тога, као што сам већ раније показао, не би стєфанъ, са *-ѣ-*, било једини пример замене грчкога *-ε-* српскохрватским *-ѣ-*, јер се иста појава налази и у још неким случајевима[138], тако да ни у *Stipan, Шћепан* романско посредство није баш неминовно, без обзира на сведочанство рускога *Степан* (са *ε = е*).

Због тога би се могло закључити — и поред ових напомена које сам морао изнети — да је грчко поречло хрватскота *Stipan* ипак врло вероватно, утолико пре што је у ст. српскоме стѣфанъ тешко видети романски утицај.

Најзад — Γεώργιος. Српскоме шток. *Ђу̏рађ, Ђу̏рђе, Ђо̏рђе* и сл. одговара у хрватским крајевима, као што је познато, облик *Ју̏raj*. П. Ђорђић је узео да се *Juraj* „своди на *Ђурађ* у којем *ђ* прелази у *j* по правилима чакавског или кајкавског говора. Зато и имамо у ген. јд. *Јурја* као *Ђурђа*, а не *Јураја*..."[139]. Тако сам исто и ја мислио да се може гледати на однос ових двају облика[140]. Јер и иначе има

[133] Лична имена код Срба, Гласн. Етнографског музеја у Београду XV, 69.
[134] loc. cit.
[135] I. Popović, Zur Substitution des fremden *f* im Serbokr., ZSPh XXIV.
[136] T. Vukanović, loc. cit.
[137] I. Popović, Zur Substitution des fremden *f* im Skr., 42—43.
[138] И. Поповић, Грчко-српске лингв. студ. III, 135—137.
[139] О имену *Ђорђе*, Наш језик III (Београд 1935), 210.
[140] Грчко-срп. лингв. студ. III, 150.

случајева овакве супституције чакавскога (resp. кајкав.) *j* за шток. *đ*. Уп. напр. чакав. *majârski* „маџарски" од штокавског *мађарски*, које се своди на изворно *magyar*[141]. У Славонији Стј. Ившић констатује топоним *Đúrići* који се јавља и као *Júrići*, а исто тако и *Đûd* поред *Jûd* за маџарски топоним (име познатог ходочашћа) *Gyüd*[142]. Међутим је маџарски материјал овде непоуздан, јер у маџарским западним дијалектима постоји гласовни процес прелаза *gy* > *j*: уп. *jó* > *gyó*, *jön* > *gyün* и сл., који је — да би ситуација била још компликованија — захватио и неке јужнословенске дијалекте у близини[143]. Међутим, упркос свему томе, кајкавско-чакавска супституција *Juraj* за *Ђурађ* би била сама по себи сасвим могућа. Али има нешто друго што чини ствар компликованијом: то су типови које налазимо код Словенаца и у севернословенским језицима. Словеначки гласи ово име *Jurij*, чешки *Jiří* (од **Juřij)*, руски *Юрий*, пољски *Jerzy* (из чешког), а словачки чак и *Juraj*, поред *Juro*, *Jurík*, *Jur* (и *Ďuro*, *Ďurko*, *Dzuro)*[144].

Што се тиче словеначког и севернословенских облика, за њих се обично узима Запад као извор. Ф. Рамовш изводи словеначко *Jurij*, преко **D'urd'ь*, од *Georgius*[145]; и J. Холуб — Ф. Копечни своде очигледно идентично чешко *Jiří* (ст.-чеш. *Juří)* такође на *Georgius*, само посредством словенскога **Jurьjь* (црков. слов. стварно потврђено *Jurьjь)*[146]. Питање је, међутим, стања у руском језику. Тамо се, наравно, налази свечано име *Гебргий*; али у народним говорима стоји не само поменуто *Ю́рий*, већ такође и *Ю́рей*, а онда и ст.-рус. єгорєи, данас *Егбрий*, *Егбр*[147]. Осим тога се у руском језику налазе и разни други облици: ст.-рус. гєгорєи, гєгоргии, ювгоргии[148], са чиме уп. и топоним *Юрьев*, који се јавља и као юргєвъ, гюргєвъ, гѹргєвъ[149]. Наравно се рус. *Гебргий* своди непосредно на грчки облик[150]; али руско *Ю́рий* се очигледно не може одвајати од словенач. *Jurij*, чеш. *Jiří*, а руско *Ю́рей* од словачкога *Juraj*. Што се тиче иницијалнога *j*- у овоме севернословенском имену, оно се очигледно дугује црквенолат. изговору *dy*- као *y*-, а не некој кајкавској промени **d'* > *j*, како је држао Рамовш (уп. горе), премда би у руском језику про-

[141] H. Sköld, Zur Chronologie der štokavischen Akzentverschiebung. — Der Akzent der ungarischen Lehnwörter, Lunds Univers. Årsskrift, N. F. Avd. I, Bd. 18, Nr 3.

[142] Stj. Ivšić, Današńi posavski govor I, Rad CXCVI, 202.

[143] O. Ásbóth, A *j* > *gy* változás a hazai szlovének nyelvében és a dunántúli magyar nyelvjárásokban (Budapest 1908).

[144] K. i M. Kálal, Slovenský slovník z literatúry aj nárečí (v Banskej Bystrici 1923), 223.

[145] Slavia I, 28.

[146] J. Holub — F. Kopečný, Etymologický slovník jazyka českého (v Praze 1952), 154.

[147] B. Unbegaun, Les noms des villes russes, RES XVI, 70; M. Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch I, 265, 391.

[148] Vasmer, op. cit., 391.

[149] Unbegaun, loc. cit.

[150] Vasmer, op. cit., 265.

мена $g > j$ могла бити и гласовна, дијалекатска: уп. у многим јужноруским говорима примере као *ји́нкий = гибкий, маји́ла = могила, јимна́з'ја = гимназия, јен'ера́л = генерал* и сл.[151] Но ово последње у случају примера *Юрий, Юрей* ипак није вероватно, јер се овде руски облици географски везују за западнословенски терен и даље за словеначки, тако да је *Юрей, Юрий* очигледно пољским посредством дошло из средњелатинског језика. Оценити тип *Егорий, Егор* — није лако; Фасмер помишља на Γεώργιος, измењено под утицајем имена *Григорий* од Γρηγόριος[152]. Ја сам склон да верујем у контаминације свечанога *Георгий* < Γεώργιος и *Юрий* < *Georgius*, и то контаминације на разне начине.

Сада се враћамо на хрватски терен, водећи, међутим, рачуна о стању и у другим словенским језицима, Без обзира на *Ђу̑рађ (Ђу̑рђа)*, с „непостојаним" *-a-*, *Juraj* код Хрвата се потпуно може поредити са *Juraj* код Словака, ако узмемо, за Холубом — Копечним, као исходну тачку старије *Jurьjь* или сл. Као што је познато, замена полугласника са *a* у словачком се јавља, мада услови нису ни данас још довољно разјашњени[153]. Хрватскоме и словачкоме облику не би одговарало непосредно чешко *Jiří*, руско *Юрий*; али би тачно одговарало руско *Юрей*. Ја бих, само, радије пошао од **Jurjь*, па чеш. *Jiří*, словенач *Jurij*, рус. *Юрий* изводио из тога, са *-jь > -j* и даље са вокализацијом у *-i, -ī, -ij* и схватањем облика придевски (уп. чешки *Jiřího, Jiřímu* итд.); напротив би рус. *Юрей*, словач. и хрв. *Juraj* било настало из *Jurьj(ь)*, са развијеним секундарним полугласником, уз напомену да је у руском могло бити и других разлога за постанак облика *Юрей**.

Са те чисто етимолошке стране би хрв. *Juraj* пре требало везивати са севернословенским и словеначким облицима, иако непосредне везе између хрв. *Juraj* и словенач. *Jurij* заиста нема. Из те перспективе би, дакле, *Juraj* ипак требало, онда, одвојити од непосредно из грчкога примљеног *Ђурађ*.

Да видимо само још географију разних типова на Балкану. Већ је и Ђорђић указао на чињеницу да се, под утицајем књижевног језика, тип *Đurađ (Đúro* и сл.) шири и у хрватским крајевима, премда назив свеца остаје увек само *Juraj*. У крају око католичког Дубровника се говори *Đuro, Đurica, Đukica, Đuko, Đurman*[154]. У дубровачкој ономастици имамо *Súdurac / Suđurađ* (са накалемљеним суфиксом *-ac)*; јавља се и графија *Suđuradž*[155]; у латинском тексту се пише *Sutiuragh:* „aqua de Sutiuragh"[156]. На Шипану се говори *Sudurac*, али

---

[151] W Kuraszkiewicz, Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych (Warszawa 1954), 63.

[152] Russ. etym. Wb. I, 391.

[153] За те услове уп. нарочито V. Šmilauer, Slovenské střídnice jerové a změna e, ě > a, o (Praha 1930), одељак 9. Jerové hlásky v střední slovenštině, 56-62.

* У руском постоји књишки изговор типа *си́ний* према народноме *си́неи*, па је то могло послужити као образац.

[154] P. B. Bijelić, Narodna imena (Konavli u Dalmaciji), Rad XXX, 242.

[155] Skok, Les origines de Raguse, Slavia X, 486.

[156] Jireček, Die christl. Elemente..., 24.

је генитив *Suđurda*[157], код Дубровника постоје и села *Đurovići, Đurinići*[158]. У Славонији такође постоји топоним *Đurđánci*[159], пустара *Đuringaj*[160], у кајкавској Хрватској [какав је изговор?] уп. топониме *Đurinovec, Đurđekovec, Đurđevac*[161]. Уп. и у Monumenta croatica у XVI в. презиме *Đurkanić*[162]. Ипак се, међутим, мора напоменути да из хрватских крајева изван Дубровника нема старих потврда са **Đurađ*, **Đuro*, **Đurđe*[163], а уосталом и дубровачкоме *Suđurađ* већ на Хвару одговара *Sućurje / Sućuraj*, а код Сплита *Sućurac*[164], што се вероватно све своди на *Juraj*, а не на *Ђурађ*. На тај начин ипак изгледа да тип *Ђурађ* и сл. није извршио неку јаку пенетрацију на чакавски и на кајкавски терен, и да, дакле, нема сигурних доказа за Ђорђићеву и моју претпоставку о томе да је *Juraj* настало супституцијом од штокавскога облика. Треба још напоменути да ово име у далматинском романском гласи **Žorž*, тј. као у француском језику; уп. жорє, дат. жорєтꙋ и — очигледио контаминирано - презиме из Дубровника жꙋрговиќ, жꙋрьговикю[165], тако да се при извођењу хрватскога *Juraj* не може полазити од балканскороманског облика.

Како је, међутим, у словеначком језику познат облик *Jurij*, а код Хрвата *Juraj*, са „непостојаним" *-a-*, то би се ипак евентуално могла допустити претпоставка (без обзира на прилике у словачком и руском језику) — да је *Juraj* настало контаминацијом између **Jurij*, примљеног са запада, и *Ђурађ*, узајмљеног непосредно од Грка (посредством Срба, наравно). Извесног ослонца за ово би давала већ поменута чињеница да се у Дубровнику *Juraj* не употребљава, већ — као и код Срба — *Đurađ*. Али неку поузданост овде, нажалост, не можемо постићи.

За Γεώργιος се, дакле, може рећи да је ушло Србима и Дубровчанима непосредно, док је за Хрвате то већ несигурно, иако не и сасвим немогуће; и Руси су овде, напоредо са непосредним грчким обликом, као што смо видели, примили и латински облик.

Сасвим кратко ћу се још зауставити на имену Παῦλος — *Paulus* код Хрвата. Скок узима, због *-v-*, да је хрватско *Pȁvao, Supȁvô* и сл. — из новогрчког[166]; уп. и чакавски *Pȃval*[167], на Суску такође *Pȃval* (gen. *Pȃvla*)[168], што се, истина, добро слаже са буг., рус. *Павел* < Παῦλος[169],

[157] Skok, Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I (Zagreb 1951), 238.

[158] RJA III, 16, 17.

[159] Ivšić, Rad CXCVI, 163.

[160] RJA III, 16.

[161] RJA III, 13—16.

[162] RJA III, 16.

[163] Уп. RJA III, 13—17.

[164] Jireček, Die christl. Elemente..., 25; Skok, Slavia X, 486, нап. 8.

[165] Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. I, Први део (Београд — Сремски Карловци 1929), 109, 113, 127.

[166] Les origines de Raguse, Slavia X, 489.

[167] Hraste, HDZb I, 333.

[168] Hamm, Hraste, Guberina, HDZb I, 100.

[169] Уп. и у ист. Србији *Пăвол*, са вокализацијом ъ > *о* (Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, 82).

а и са српским *Пâвле*; али — морам додати — такође и са словеначким, чешким *Pavel*. Свугде, дакле, треба поћи од **Pavlъ*; али баш словеначки и чешки показују да грчки језик као извор није вероватан, управо — да је он вероватан само код православаца. Ствар је у томе што би и Παῦλος и лат. *Paulus* морало дати у словенским језицима исти резултат, прелаз у *-av-*, због тога што словенски фонолошки систем не зна за дифтонге (уп. рус. *автомобил, автомат*; срп. народски *ȁвто* или *ȁфто* „аутомобил" и сл.). Према томе овде новогрчка промена αυ у *av* не игра никакву улогу за словенски систем, и због тога немамо никаквих поузданих доказа да је *Pavao* непосредно грчког порекла, иако то лингвистички (а ни културноисториски; уп. друга имена) није искључено.

Ја сам досада скупио толико материјала; можда ће се убудуће овоме прикључити и нови примери.

Из изложенога — и уз дата ограничења — види се јасно велики значај грчке цркве за христијанизацију и цивилизацију код Хрвата. Могло би се чак рећи да је, судећи по овоме, значај Византинаца за хрватску културу и већи него што се то обично узима. Јер из моје анализе се види да је римска црква заменила грчку у хрватским земљама тек онда када су Хрвати већ увелико били хришћани и кад су већ поодавно били усвојили европску медитеранску цивилизацију.

IVAN POPOVIĆ

DIE CHRISTLICHE GRIECHISCHE ONOMASTIK BEI DEN KROATEN

Zusammenfassung

In meinem Referat an der Berliner neugräzistischen Tagung 1957 (im Druck) habe ich die neugriechischen Elemente im Wortschatz der katholischen serbokroatisch sprechenden Bevölkerung, d. h. der Kroaten, behandelt. Bei dieser Gelegenheit habe ich erwähnt, dass es auch christliche Personennamen gibt, die zu den Kroaten nicht vom Westen, aus der katholischen Kirche, sondern vom Osten, aus der griechischen Kirche, gekommen sind, was nach der Lautgestalt der betreffenden PNN aufzudecken ist.

Diesmal habe ich eine Reihe der häufigsten kroat. christl. Männernamen analysiert; die Analyse hat gezeigt, dass sie ins Kroatische hauptsächlich direkt aus dem Griech. entlehnt wurden, ohne lateinische Vermittlung, dass also auch bei den Kroaten — im Gegensatz zu den Slovenen — diese christl. Nomenklatur schon in jener Epoche ausgebildet wurde, als noch die byzantinische, nicht die römische Kirche auch auf dem Westbalkan die Übermacht besass; als römische Geistlichen später in kroatischen Ländern den griech. Einfluss beseitigten, konnten sie diese Personennamen nicht mehr durch entsprechende lateinische ersetzen, weil sie schon im Volke stark Fuss gefasst hatten; nur seltener konnte sich — neben einer griech. Form oder auch ohne eine solche — eine lateinische verbreiten (z. B. *Josip* direkt aus Ἰωσήφ, daneben aber die Koseform *Jozo* aus *Josephus* u. ähnl.).

Es hat sich also gezeigt, dass in mehreren Fällen die Kroaten einst mit den Serben, Bulgaren und Ostslaven übereinstimmten, während die Slovenen mit den Westslaven zusammengingen. Erst später erscheint eine kroatisch-slovenische Übereinstimmung, manchmal jedoch auf Kosten des Lateinischen (z. B. sloven. *Janez* aus *Johannes* : kroat., aserb., bulg., russ. *Ivan* aus Ἰωάννης; heute aber auch schon sloven. *Ivan*, das aus dem Skr. entlehnt ist und letzten Endes auf Ἰωάννης zurückgeht).

Die Analyse hat ebenfalls gezeigt, dass auch dort, wo heute zwischen dem kroatischen Areal mit einer griech. Form und dem Areal der orthodoxen Slaven mit derselben Form keine Berührung besteht, einst die Kontinuität ununterbrochen war. So z. B. *Ivan* = Ἰωάννης heute einerseits kroatisch (daraus auch slovenisch), anderseits bulgarisch und ostslavisch, während in der Mitte das serbische Gebiet steht, wo eine andere, neuere Form *Jovan* (übrigens ebenfalls aus Ἰωάννης entstanden) die gewöhnliche ist. Doch hat die Untersuchung feststellen können, dass einst auch bei den Serben die altertümlichere Variante bekannt und nach dem Zeugnis zahlreicher Ortsnamen in den serbischen Ländern (*Ivanča, Ivanov Potok, Ivanovci, Ivańa, Ivańe* usw. usw.) wohl die einzige war; erst später erscheint die neue Variante *Jovan*, so dass das kroatische Gebiet mit der Form *Ivan* erst sekundär von dem übrigen slavischen *Ivan*-Gebiet getrennt wurde.

Es wurden folgende PNN analysiert:

1) Ἰωάννης. Daraus russ. *Ivan*, ukr. *Ivan*, bulg. *Ivan*, serb. *Ivan* (vgl. oben), kroat. *Ivan*, seltener sloven. *Ivan*; serb. *Jovan*, auch bulg. seltener *Jovan*; beides unmittelbar aus Griech. Der ältere Typus *Ivan* kommt bei den orth. Serben am häufigsten in Montenegro vor. Lateinische und romanische Varianten nur im jugoslavischen Küstenlande, doch immer neben *Ivan* (z. B. *Žvane*, *Zvane* aus Dalm.-rom. oder Venezian.) und nicht so häufig.

2) Ἰωσήφ. Daraus russ., ukr. *Osip*, schriftruss. *Josif*, bulg. *Josif*, aserb. *Josip*, serb. *Josif*, kroat. *Josip*, daraus auch sloven. *Josip* (neben *Jožef* aus Deutsch oder Roman.); hier verbreitet sich aber, besonders in Koseformen, im Kroat. auch die westsl. Variante (mit -*z*-): *Jozo*. Doch *Josip* steht fest bei den Kroaten, also eine griech. Form. Die *p*-Varianten sind alt; die mit *f* sind rezenter und gelehrt.

3) Ἰακώβ (Ἰάκωβος). Daraus russ., bulg., serb. *Jakov*; doch auch kroat. *Jakov* überall; jedenfalls gibt es kroat. auch *Jakob* (auch sloven.), das westl. Herkunft ist.

4) Μιχαήλ. Daraus russ. *Mixail* usw., bulg. *Mixal* usw., serb. *Mihajlo* usw., aber auch kroat. *Mihovil*, die dazu, wegen *o* < *a*, noch älter als die russ., bulg., serb. ist. Aus dem Rom. konnte die kroat. Form nicht kommen (-*h*-, nicht -*k*-!); doch hier konnte ung. *Mihály*, dt. *Michel* auch mitspielen (vgl. čech. *Michal* u. ähnl.). Jedenfalls aber kroat. *Mihovil* unmittelbar aus Μιχαήλ (wegen -*ovi*- = -αη-).

5) Δημήτριος. Daraus russ. *Dmitrij*, volkstüml. *Mitja*, bulg. *Dimitъr*, *Mito*, serb. *Dimitrije*, *Dmitar*, *Gmitar*, *Mića*, kroat. *Dimitrij*, *Dimitar*. Altkroat. sind westl. Formen (*Demetrij*, *Demetrija* < *Demetrius*) selten, die griech. dagegen häufig. Erst später hat die westl. Variante bei den Kroaten etwas an Boden gewonnen; doch ist die griechische auch diesmal bis heute erhalten geblieben.

6) Ἠλίας. Daraus russ. *Il'ja*, bulg. *Ilija*, serb. *Ilija*, aber auch kroat. *Ilija*; im Westen Kroatiens jedoch auch *Eliaš* = lat. *Elias*, nich so häufig übrigens.

7) Κομνηνός. Nur serbokroatisch (heute veraltet): *Komlin*, *Komljen* usw., sowohl serb. als auch kroat.

8) Στέφανος. Daraus russ., ukr. *Stepan*, bulg. *Stefan* (eine jüngere Form), serb. *Stefan* (gelehrt), *Stevan*, aserb. *Stepan*; westlicher ist serb. *Stjepan*, *Šćepan*; kroat. *Stjepan*, *Stipan*. Die kroat. und die westserb. Formen *Stjepan*, *Šćepan*, *Stipan* wohl auch direkt aus Griech. (über *Stěpanъ* aus Στέφανος); man muss jedoch betonen, dass russ. *Stepan* (vgl. ukr. *Stepan*, nicht **Stipan*), bulg. *Stefan* ein -*e*-, skr. **Stěpanъ* ein -*ě*- aufweist, dass also die Varianten nicht identich sind, weshalb man auch an romanische Vermittlung im Falle des Skr. denken könnte (dalmatisch-rom. *e* > *ie*). Da aber auch aserb. *Stěfanъ* lautete, mit -*ě*-, so wäre direkte Entlehnung aus Ngr. doch wahrscheinlicher. — Nur im Westen Kroatiens *Štef* aus Dt.

9) Γεώργιος. Hier ist serb. *Đurađ* usw. direkt aus Griech. entlehnt; ähnl. Formen kommen bei den Katholiken selten vor (besonders im Osten: Dubrovnik; Slavonien); auch schriftkroat. *Đuro*. Dagegen gemeinkroat. *Juraj*

eher aus lat. *Georgius* als substituiert für *Đurađ* nach dem Verhältnis čakav. *j*: štokav. *đ*, da auch sloven., westslav. und sogar russisch der Name mit *j* lautet (russ. volkstüml. *Jurij* neben gelehrt. *Georgij*). Hier erfreute sich die griech. Variante bei den Kroaten nicht eines grösseren Erfolges (obschon auch bei den kajkavischen Kroaten ONN wie *Đurinovec*, *Đurđekovec*, *Đurđevac* bekannt sind, also in griech. Form).

10 Bei Παῦλος = lat. *Paulus* konnte dagegen nur konstatiert werden, dass die Entscheidung, trotz Skok, unmöglich ist, da kroat. *Pavao (-vla)* sowohl mit serb. *Pavle*, bulg., russ. *Pavel* < Παῦλος als auch mit sloven., čech. *Pavel* < *Paulus* bzw. dt. *Paul* vergleichbar ist. Sl. *-av-* musste m.E. nicht aus ngr. -αυ- [*-av-*] entstehen, da fremdes *-au-* (*Paulus* usw.) ebenfalls slav. *-av-* ergab (Diphthonge sind im Slav. unbekannt; vgl. russ. *avtomobil*, *avtomat* usw.).

Aus dem Gesagten ergibt sich, dass die Bedeutung der griech. Kirche für die Christianisierung und Zivilisierung auch bei den Kroaten gross war. Man könnte sogar sagen, dass diese Bedeutung bisher etwas unterschätzt wurde. Denn aus der vorliegenden Analyse scheint klar hervorzugehen, dass die römische Kirche in den kroat. Ländern die griechische erst dann ersetzte, als die Kroaten schon lange Christen und mit der europäischen Mittelmeerkultur bekannt waren.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

ИВАН ПОПОВИЋ

ПИТАЊЕ ХРОНОЛОГИЈЕ ГРЧКИХ ПОЗАЈМИЦА У ИСТОЧНОСЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Има већ неколико деценија откако су средњегрчке и новогрчке позајмице у руском и украјинском језику етимолошки испитане[1]; али је тек недавно, бар колико је мени познато, постављено питање њихове хронологије, тојест питање првих додира источнословенских Анта са Византинцима — онако како се они огледају у језичком материјалу. Овај проблем, који је, у својој изванредно занимљивој расправи, покренуо покојни совјетски слависта Л. П. Јакубински[2], мени и даје повода да се позабавим том хронологијом.

Извршивши анализу архаичнијих грчких елемената староруског језика (одатле су они делом сачувани у савременом руском и украјинском), Јакубински изводи закључак: с неким грецизмима „восточные славяне познакомились... в очень древнюю эпоху, повидимому, ещё до нашей эры, в непосредственных сношениях с греками. Эти заимствования проходили ещё в общеславянскую эпоху, когда восточные славяне не отделялись ещё от других славян"[3].

Као што се види, Л. П. Јакубински овде долази до једног далекосежног и — да одмах то поменем — по мом мишљењу неодрживог закључка, који је у супротности са лингвистичким чињеницама познатим нам досада.

Прелазим сада на материјал који по Јакубинском показује ту дубоку старину руско-грчких односа, и покушаћу да дам његову анализу онако како ја сматрам да се мора схватити.

Први и, рекло би се, најјачи његов аргумент су они староруски, руски и украјински случајеви где се за грчко κ испред палатала јавља руско *ч*. То би било: ЛИ *Чурила* < Κυρίλλος, ГИ *Чупро* (и одатле патрон. *Чупров*) < Κύπρος, ст. рус. чюръ „господин" < κύρις (κύριος) и, најзад, *Ничипор*, украј. *Ничипір* од Νικηφόρος. У познијим грчким елементима руског језика, дакако, за κ стоји само *к* (*кит* = κῆτος итд.)[4].

---

[1] М. Фасмеръ, Греко-славянскія этюды III. Сборникъ Отд. русс. яз. и словесн. Имп. акад. наукъ, Ст. Петербургъ, LXXXVI/II.

[2] Л. П. Якубинский, История древнерусского языка (Москва 1953), одељак Греческие слова в древнерусском языке, 331 и сл.

[3] op. cit., 332.

[4] op. cit., 332.

У случају *Ничипор, Ничипір* = Νικηφόρος бисмо, по Јакубинском, имали κι > *či* исто онако као што је и индоевр. *ki* дало слов. *či* (напр. *čitati* и др.), плус архаичну промену φ > *p*; у осталим случајевима јотовање *кји* (од κυ, тј. *kü*), такође по прасловенским законима. А како је изговор υ > *i* утврђен већ за јелинистичку епоху (до II-I в. пре наше ере), то би и ове позајмице указивале на толику старину[5].

Пре свега, процес промене υ (*ü*, *ü*) > *i* није ни издалека тако стар: изговор *ü* је био познат још у X в. н. е., тј у средњем веку, како тачно истиче П. С. Кузњецов[6], тако да овде нема говора о јелинистичкој епоси, иако се — због словенског *у* за υ — мора узети прилично стара епоха, она у којој је византиска κοινή још изговарала υ као *ü* (а не *i*)[7]. Међутим, како Кузњецов такође с правом подвлачи[8], υ се никада и није изговарало као *i̯u*, него као *ü*, тако да овде не може бити речи о неком прасловенском јотовању. Уосталом, промену κ > *ч* имамо и у *Ничипор*, где *ч* долази не испред грчког *ü*, него испред исконског *i*. Очигледно је, дакле, да овде немамо пред собом неки још прасловенски процес, већ руску (словенску) супституцију грчкога палаталнога κ, које се изговарало (и још се и данас изговара) као умекшано *к'*. Словенски језици нису у својим старим епохама још имали *к* у тој фонолошкој позицији, управо зато што се **ke*, **ki*, **kь*, **kį* у прасловенско време изменило било у *če*, *či*, *čь*, *č*[9]; а руски језик је, као што је познато, стекао ново *ки* (*ги*, *хи*), *ке* (*ге*, *хе*) тек у историско време, не пре XII века, када се *кы* (*гы*, *хы*) изменило у *ки* (*ги*, *хи*), а *цѣ* (*зѣ*, *сѣ*) у неким морфолошким категоријама заменило аналошким *кѣ* (*гѣ*, *хѣ*)[10]. Зато су Руси у раним епохама средњег века морали супституисати — пре формирања домаћега *к'* — грчко *к'* неком другом фонемом, а та је могла, разуме се, бити једино *ч*; руско је *ч*, уосталом, и данас палатално и блиско мекоме *к'*. И Срби су овде вршили супституцију: за грчко *к'* у српском језику стоји *ћ*: *Ћирило* =Κυρίλλος, *ћерàмида* = κεραμίδα, *ћѐлија* = κελλίον итд.[11] Према томе је руско *ч* за грчко κ' супституција слична оној коју Руси и данас врше при изговору српских речи, замењујући српско *ћ* својим *ч* (напр. *Чуприя* за *Ћуприја*, *Йованович* за *Јовановић* итд.).

Поставља се једно питање: зашто се оваква супституција грчкога *к'* не налази и код Бугара? Бугари немају *ћ*; значи да би требало и

[5] ibid.

[6] „примечание" у истој књизи, стр. 366.

[7] И старосрпски је у неким случајевима још замењивао υ са *у*, тојест Срби су још чули грчко *ü*, као *ӳднаӈӯр* = πανаγύρι, *крусдвуль* (ст. χρѹ-) = χρυσόβουλλον (И. Поповић, Проблем хронологије визант. и новогрч. позајм. у српском јез., Зборн. Виз. инст. III, 138).

[8] „примеч.", стр. 366.

[9] О новој категорији „мекоће" у слов. језицима уп. F. Mareš, Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty, Slavia XXV, 480 и сл.

[10] Уп. напр. П. Я. Черных, Историческая грамматика русского языка (Москва 1954), 139.

[11] Уп. код мене, Проблем хронолгије, стр. 142—143.

код њих, исто као и код Руса, очекивати *ч* за *κ* пред палаталом; а то се не догађа. Зашто? Просто због тога што су Бугари остали до данас у живом додиру са Грцима, тако да је било довољно прилике за фонетско подн а в љ а њ е, за замену евентуалнога **ч* < *κ* са *к*, исто онако, уосталом, као што старијем, народском рускоме *Чурила* = Κυρίλλος одговара новије *Кирилл* или српскоме старијем *Маħѐдóнија* = Μακεδονία — новије *Макѐдóнија* и сл. У старим епохама на источном Балкану — македонски јужни дијалекти, који су ушли у састав старословенског језика, нису још познавали[12] **к'*, и зато су грчки палатал *κ* (и γ) бележили специјалним знаком *Ћ* (у ћирилици), подвлачећи тиме туђ карактер те фонеме, исто онако као што су и φ бележили са ѱ, иако у свом фонолошком систему још нису познавали лабиодентал *ф*. Касније су Бугари развили палатално *к'* у својем систему, делом самостално: према односу „мек" сугласник — „тврд" сугласник[12a], а делом под македонским утицајем: уп. књ. буг. и данас *четейки, играейки, ходейки, гледайки* итд., са македонским *к'* (= срп. *ћ*) уместо очекиванога законитога *шт* (очуваног у адјективираном партиципу: *нóсещ, говорещ* итд.)[13]. Тако се *ч* за *к'* у бугарском — ако га је раније у народном изговору и било — није одржало: буг. само *Кирил*, насупрот српскоме *Ћирило*, рус. *Чурила* (поред срп. ученог *Кирило*, рус. књ. *Кирилл*).

Тако, мислим, треба схватити руско *ч* за грчко *κ*; оно је средњевековно, али не мора ни у којем случају бити старије од појаве писмености код Руса. Ситуација — иста као и на Балкану (уп. срп. *ћ* за *κ*).

Што се тиче промене φ> *п* у *Ничипор, Ничипір*, у в е л и к о р у с к о м (бар у већини дијалеката) би тај процес заиста указивао на старину[14]; али, као што сам показао у своје време, то не важи за у к р а ј и н с к и језик, пошто украјински н а р о д н и говори и данас замењују туђе *f* са *п*, јер *ф* у њиховом фонолошком систему ни данас не постоји: уп. *трáпити* од нове (немачке) позајмице *treffen*[15]. А старо „украј." *Ничипоръ* је могло дати и руско *Ничипор*. Али је *ч* ипак овде доказ средњевековне старине, само — не онолико дубоке како узима Јакубински.

Прелазим на његов даљи материјал.

вишня од **вишьня* = βυσσινιά. По њему овде старину показује ст. рус. *ь* за грч. ι[16]. То је сасвим тачно; али је *i* > *ь* процес који се вршио и п о с л е првих словенско-грчких додира. За српскохрватски језик сам то показао раније[17].

---

[12] Остајем при томе уобичајеном схватању упркос извођењима Н. Д у р н о в о а, Byzantinoslavica I, 56—58 и Н. Т р у б е ц к о г, ZSPh XIII, 88—97; о томе детаљно другом приликом.

[12a] Up. S t. S t o j k o v, Palatální souhlásky ve spisovné bulharštině, Slavia XIX/1-2, стр. 76 и сл. и од истог аутора Unele probleme referitoare la consoanele palatale din limba bulgară literară, Studii şi cercet. lingv. (Bucureşti) V/1—2, стр. 45 и след.

[13] Колективно дело Български език (София 1955), 237, 244.

[14] I. P o p o v i ć, Zur Substitution des fremden *f* im Serbokroatischen, ZSPh XXIV, 32 и след.

[15] ZSPh XXIV, 43.

[16] op. cit., 333.

[17] Проблем хронологије, стр. 124—126.

Затим имамо примере где се јавља руско „полногласие“, група *-оро-* за туђе *ar*, *or* пред сугласником: ст. рус. **скорода** „сорт чеснока“ од ср. грч. σκόρδον (али ст. грч. σκόροδον), ст. рус. **скоропия**, **скоропии** „скорпион“ од σκορπίος, затим и ст. рус. **мороморъ** „мрамор“ од μάρμαρος[18]. Ни овде се старина не може оспоравати; али се и овде мора утврдити: да су Јужни Словени знали за њу после свога доласка на Балкан; познато је да процес у првим старословенским текстовима још није био завршен[19]. У случају *скоропия*, *скоропии* могло је, уосталом, доћи и до регресије према ст. сл. **скрапии** = σκορπίος (по односу *город*: **градъ**); и у случају **мороморъ** је могло бити то исто, утолико пре што је у савременом руском књижевном језику стварно и преовладао облик *мрамор*, узајмљен — како истиче Јакубински — из старословенског[20]. Уп., поред тога, такође и српско *мрамор*, са метатезом млађом од доласка Срба на Балкан[21].

Даље се могу навести извесни руски примери са *о* за грчко α: *огурец* < ἄγουρος[22], *полати* „чердак, полок в бане“ < παλάτα (новије је *палати*), *кровать* < κραββάτιον, украј. *скомниця* (поред *скамниця*) „*скамья*“, *фонарь* = φανάριον[23], *оладья* < ἀλάδι. За *фонарь* Јакубински вели да мора бити познија позајмица, због очуванога *ф*- (немењања његовог у *п*); али је овде могло бити и подмлађивања[24], тако да пример не мора бити млађи од осталих. Најстарији би био случај са *кровать*, јер би се сводио на старогрчки облик κραββάτιον, пошто се већ у јелинистичкој епоси јавља млађи облик κρεββάτι, на који се *кровать* не може сводити. Овде се може рећи да тај усамљени пример не значи много, јер су средњевековни говори — за разлику од κοινή — очигледно још могли чувати архаичнији облик. Уп. баш на Црном Мору, у н. грчком понтском говору очувано напр. вок. ἄδεφλε, од ἄδελφε без преласка λ у ρ пред сугласником[25]. У сваком случају, овај би пример био недовољан за тако далекосежне закључке. — Што се, пак, тиче промене α у *о*, она је зацело стара, средњевековна нарочито под акцентом; али ни у којем случају не мора бити старија од VI века итд., иако је делом несумњиво старија од руске писмености (под акцентом)[26].

Пример *парус*, који се обично изводио од φάρος, и који би, својим *п* за φ, указивао на извесну старину (уп. напред) — уопште не спада овамо, како је убедљиво доказао Х. Боасен, пошто *парус* нема никакве везе са φάρος, већ је балтиског порекла (*burjes*, *buras*; уп. ст.

---

[18] Якубинский, op. cit., 333.

[19] код мене, Проблем хронологије, 122—123.

[20] loc. cit.

[21] Проблем хронологије, 123.

[22] Якубинский, op. cit., 333.

[23] op. cit., 334.

[24] уп. код мене, ZSPh XXIV, 45—47.

[25] A. Thumb, Handbuch der neugriechischen Volkssprache[2] (Straßburg 1910), 21.

[26] код мене, Проблем хронологије, 130 и сл.

рус. облик *пъри* истога значења), при чему су између Балта и Словена посредовали западни Финци[27].

Случај *уксус* за ὄξος, који би, својим народским *-у-* за туђе *-о-*, указивао на старину и притом на северногрчко сужавање вокала[28] — не значи ни толико колико претходни примери, пошто се туђе *о*, и под акцентом и ван њега, мења често у свим словенским језицима у *у* и у најновијим позајмицама (уп. срп. народно *дȍкт̄ур* и сл.) — услед различите природе словенскога и туђега *о*.

Затим — *кубара* „род судна" од грч. κουμβάρα [је ли реч стварно грчког порекла?], са рус. *-у-* од **-ǫ-* за туђе *-um-*; не би било касније од X века[29]. Анализа је потпуно тачна, такође и закључак. Али позајмица не мора бити старија од X века, или бар не много старија[30], тако да ни овај пример не сведочи о „прасловенској" старини.

Напослетку, овамо би ишло и рус. *терем* од τέρεμνον, за које Јакубински претпоставља да је прво дало **теремьнъ*, које је било схваћено као придев, од чега је, декомпозицијом, начињено *терем*[31]. Овде треба рећи, међутим, да постоји и јужнословенсло *trěmъ* > сх. *т̄рêм*, јекав. *т̄рйјем*, и да би онда требало поћи од „општеслов." **termъ*, из којег би били схватљиви и јужнословенски облик с метатезом и руски с „полногласием". Али је **termъ* немогуће свести на τέρεμνον; од τέρεμνον бих ја, гласовно, очекивао једино **terьnъ* (рус. *терен*, срп. *т̄еран*)[32] — а тога нема. Због тога ће ваљати или одбацити извођење словенске речи од τέρεμνον или, пак, допустити једну познију фазу, када ја традиционално слов. *tert* већ гласило *terət*, какав случај уопште допушта Ф. Мареш: уп. *korḷь* < *korəḷь* < *Cárŏlus*[33]; али је то већ епоха кад Словени више нису живели у прасловенској заједници, већ су се почели расељавати. Тако се ни овај случај, ни код Руса ни код Јужних Словена, не може сматрати као „прасловенски", него је новији, уколико је реч уопште грчког порекла.

Толико — о тим примерима код Јакубинског. Како се из моје анализе види, немамо никаквог разлога сматрати грчке позајмице у руском језику старијима од грчких позајмица у српском језику; нешто старије и од једних и од других су свакако једино македонске и бугарске[34] — али ни оне се не односе никако на епоху пре распада прасловенског језика, већ су их Словени примили у новој домовини. Другим речима, на основу ове анализе би излазило да су Источни Словени дошли у непосредан додир са Грцима приближно у исто време кад и Јужни Словени, тј. тек у византиској епоси, што је а

---

[27] H. Boissin, RES XX, 150—154.

[28] Якубинский, 334—335.

[29] op. cit., 335.

[30] За Балкан в. код мене, Проблем хронологије, 120—122.

[31] Якубинский, 333—334.

[32] Уп. код мене, Проблем хронологије, 132, за *mn* као узрок отпадања назализације.

[33] Slavia XXV, 463.

[34] Проблем хронологије, стр. 122.

priori вероватно. О неким ранијим непосредним додирима источних дијалеката прасловенског језика (оних из којих ће се развити староруски језик) са превизантиским Грцима (рецимо црноморским трговцима) — не може се по мојем мишљењу говорити.

Као што сам већ поменуо, овакво резоновање се слаже и са неким другим, веома крупним чињеницама које је лингвистика већ успешно утврдила.

Прво, обале Црног Мора на којима данас лежи словенска Украјина и на којима су се, у остацима, и до данас одржала грчка насеља — у „прасловенско“ време нису биле још насељене Словенима: на њима су живела иранска племена, од којих су остали бројни трагови у украјинској и јужноруској топономастици, на север до области Орела, међу којима и хидрон. *Δάναπρις* = **Дънѣпрь**, Πόρατα = *Прут*, *Δάναστρις* = **Дънѣстръ** и др.; и сам антички назив Црног Мора Πόντος Εὔξεινος је по народној етимологији измењен од Πόντος Ἄξεινος, тј. дословно „црно море“, са иранским *ἄξειν-* „таман“ (уп. авест. *axšaēna* истога значења), како је то врло убедљиво показао Фасмер[35]. У областима у којима се касније формирало језгро кијевске Русије — такође су се очували топоними иранског порекла, као напр. у Полтавшчини *Ворскла* и *Хорол*[36]. Даље на север од Иранаца, у областима Смоленск, Калуга, Москва и Твер — живели су Балти, о чему сведоче примери као *Голяди* = *Galindai* у московској области, хидр. *Жукопа* = **žukapė* „Fischfluß“ у смоленској области, *Жиздра* : *žigždras* „шљунак“ у калушкој области итд.[37] Према томе су грчке црноморске колоније, ако су извесне везе са Словенима и имале, те везе одржавале само посредним путем, а не непосредно[38].

Друго, данас се сматра да прасловенских позајмица из грчког (превизантиског) језика готово и нема[39], а ако се поједини примери и налазе (напр. општесл. ***korabľь, korabь*** од καράβιον), они су вероватно примљени посредством других језика, иако сада не можемо више рећи — којих. Према томе ни из ове перспективе нема нимало

---

[35] M. Vasmer, Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven I. Die Iranier in Südrußland (Leipzig 1923). — Уп. од истог аутора и студију Die alten Bevölkerungsverhältnisse Russlands im Lichte der Sprachforschung (Berlin 1941).

[36] К. К. Цілуйко, Топонімика Полтавщини як джерело історії краю, у зборн. Полтавсько - київський діалект — основа української мови (Київ 1954), 141 (с литер.).

[37] M. Vasmer, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas I. Die Ostgrenze der baltischen Stämme, Stzb. der Preuß. Akad. d. Wiss., Ph. - hist. Kl. XXIV, 3 и след.

[38] О локализацији старе словенске постојбине на основу лингвистичке анализе в. нарочито: M. Vasmer, чланак Die Urheimat der Slawen, зборн. Der otsdeutsche Volksboden[2] (Breslau 1926), 118—143 и T. Lehr-Spławiński, O pochodzeniu i praojczyznie Słowian (Kraków 1946); Początki Słowian (Kraków 1946), 1—19; чланак Prasłowiańska wspólnota językowa у зборн. Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich (Warszawa 1954), 27 и сл. Уп. и V. Falkenhahn, Entstehung, Entwicklung und Ende der urslavischen Sprachgemeinschaft in polnischen Veröffentlichungen von T. Lehr-Spławiński, Zeitschr. für Slawistik (Berlin) I/2, стр. 49 и сл.

[39] Уп. St. Romansky, Slave commun et grec ancien, RES II, 47—55.

изгледа да су источни дијалекти прасловенског језика („проторуски") могли знати за непосредне додире са грчким говорима на црноморским обалама.

Мој закључак би, после свега реченог, био кратак: да се експанзија Словена према Црноме Мору и улазак у сферу источномедитеранског културног света одиграо отприлике у исто време када и покрет према западном Балтику, Јадрану и Егејском Мору, тојест не много пре христијанизације и појаве првог словенског писма. Први Грци који су извршили непосредан утицај на источнословенске Анте нису, дакле, могли бити антички Хелени, већ су то били православни Византинци.

ИВАН ПОПОВИЋ

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ГРЕЧЕСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ВОСТОЧНОСЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Статья является полемикой с советским славистом Л. П. Якубинским (История древнерусского языка, Москва 1953, гл. Греческие слова в древнерусском языке, стр. 331 сл.), утверждавшим, что в русском существует очень древний греческий пласт, вошедший в язык задолго до христианизации, так сказать еще в „праславянскую" эпоху. По мнению автора, однако, такое понимание несостоятельно, и самые древние грецизмы в восточнославянских языках должны в действительности быть гораздо моложе, т. е. они проникли в русский язык примерно в то же время, когда и сербы (и вероятно только немного раньше и болгаре) заимствовали свои самые древние грецизмы. Речь идет об эпохе христианизации или, может быть, о времени, непосредственно предшествующем ей.

Все языковые черты, которые Якубинский считал признаками очень глубокой древности, объяснимы, по мнению автора, и как более молодые явленияя: 1) Русс. *ч* для *κ* перед мягкими гласными (*Чурила* < Κυρίλλος, *Чупро* < Κύπρος, др. русс. *чур* < κύρις, κύριος), вопреки Якубинскому, не является прасл. палатализацией, а только субституцией *ч* для *к'* (равно как серб. *ћ* для того же *к'*); если похожая субституция в болгарском языке отсутствует, то это объясняется живыми связями, устранившими в течении времени возможные древние примеры такого рода. 2) Русс. *п* для φ (*Ничипор* <Νικηφώρος) вероятно древне (если не получено посредством украин. *Ничипір*; в укр. яз. и до сих пор известно *f* > *п*: ср. *трапити* < герм. *treffen*), но могло возникнуть и в истор. эпоху (ср. у автора, ZSPh XXIV). 3) Русс. **ь* для ι (*вишня*<**вишьня* < βυσσινιά) тоже древне, но тоже могло возникнуть в истор. эпоху (ср. у автора, Зборн. радова Виз. инст., Белград, III). 4) Русс. *-оро-* для *-αρ-*, *-ορ-* (*скорода* < σκόρ(ο)δον, *скоропия* < σκορπίος, др. *мороморъ* < μάρμαρος) тоже древне, но не должно быть древнее христианизации (у авт., в том же Зборн.). 5) Русс. *о* для α (особенно ударное; *полати* < παλάτα, *огурец* < ἄγουρος и т.д.) древне, но было известно и в истор. эпоху. 6) Русс. *у* для *о* (*уксус* < ὄξος) — субституция, появляющаяся и в наше время (ср. с. х. народ. *доктур* из *doctor*, герм. *Doktor*). 7) Русс. *у* < **ǫ* < ουμ (*кубара*, если из κουμβάρα) не должно было возникнуть раньше X века (у автора, Зборн.). 8) Русс. *терем*: τέρεμνον в этимолог. отношении ненадежно; ср. с.х. *трêм*, *тријем* „то же"; эвентуально посредством фазы ** terəm-*, в одну эпоху, в которой уже перестановка развивалась (подобно как в русс. *король*, с. х. *краљ* посред. **korəḷь* из *Cărŏlus*; ср. у Ф. Мареша, Slavia XXV, 463), значит в эпоху, когда праславянский язык уже не был реальностью.

Наш анализ находится в согласии с некоторыми другими фактами, именно с результатами ряда известных топонимических исследований (в первую очередь Фасмера и Лер-Сплавиньского), на основании которых мы между античными греками черноморского побережья и праславянами в их древних селениях должны принять существование двух иноязычных полос: на Юге иранские языки, дальше на Севере (Московская область и т.д.) — балтийские. Следовательно, если в прасл. время немного греч. заимствований и проникло в славянский (на пр. *korabļь* < καράβιον), то это случалось только косвенно и не является доказательством непосредственных славянско-греческих сношений.

На основании сказанного мы должны утверждать, что распространение славян из их древних селений в направлении к Черному морю и их знакомство с восточносредиземной сферой культуры развивалось приблизительно в ту же эпоху, в которой имели место движения других славянских племен к западной Балтике, Адриатическому и Эгейскому морю. Итак, первыми греками, влиявшими непосредственно на восточнослав. антов, были не античные эллины, а только православные византийцы.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ-СТОЈКОВИЋ

СКУЛПТУРА СРЕДЊЕВЕКОВНИХ ЦРКАВА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Од свих југословенских земаља Босна и Херцеговина су најсиромашније споменицима средњевековне монументалне уметности[1]. Та је појава досад тумачена немирним и несређеним приликама у овој области у току раних столећа Средњег века и тиме да је Босанска црква одбацивала подизање богомоља а у страху од идолатрије и црквену уметност уопште[2]. Међутим, бар што се тиче периода пре формирања Босанске цркве[3], нека нова открића показују да ће досадашња схватања у том погледу морати бити измењена.

Пре неколико година откопани остаци осмолисне цркве у Рогачићима, у централној Босни[4], која налази своје најближе паралеле у Далмацији, а припада вероватно XII веку, показују да је у погледу монументалне уметности — архитектуре и скулптуре, од које је у Рогачићима нађено више фрагмената — Босна у раним столећима Средњег века била у уметничком погледу мање изолована него што се то раније веровало. Овај споменик омогућује, наиме, да се боље документују извесне хипотезе о везама босанске уметности раног Средњег века са Приморјем, које су већ раније биле изнете у вези са неким другим споменицима[5].

Прилично јасан и одређен суд о општем карактеру средњевековне уметности у Босни и Херцеговини, у раним столећима Средњег века, који се на основу тих споменика може стећи, налази своје важне потврде и у неким споменицима скулптуре који су досад били датирани у једну старију епоху. Од тих споменика најважније су олтарске преграде у Зеници, Дабравини, Лепеници, Св. Срђу у Брези, а са којима је веома тесно повезана и скулптура цркве у Диковачи код Имотског.

Још 1892 год. откопани су у Зеници остаци једне грађевине у којој је Трухелка видео темеље једне двојне цркве тзв. basilica gemmi-

[1] Преглед тих споменика познатих до 1941 год. обухваћен је у Poviesti hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 617—628.

[2] D. Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstijanima, Jugosl. Akad. znanosti i umetnosti, Zagreb 1949, 17, 21, 24.

[3] ibid. 33.

[4] I. Čremošnik, Izveštaj o iskopinama u Rogačićima kod Blažuja, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву Н. С. 8 (1953) 303—315.

[5] Д. Сергејевскиј, Нови налази на Гламочком Пољу, Гласник Зем. музеја 45 (1933) 7—14.

nata[6]. У северној просторији ове цркве нађени су in situ темељи олтарске преграде, а у нартексу, који је заједнички за обе просторије, по Трухелки за обе „цркве"[7] откривени су остаци парапетних плоча и стубчића. Олтарну преграду је сачињавало по Трухелкином извештају, седам квадратних ступчића висине 80 см, који су затим прелазили у округле стубове и завршавали се богато и разноврсно украшеним капителима. Фасадне стране ступчића су декорисане са по две лисне лозе које излазе из веома стилизованог кантароса и међусобно се тако додирују да стварају срцолики орнамент. У горњем делу орнаментисаног поља, које је вероватно требало да истакне тај део ступчића као базу округлог стуба, исклесан је нешто друкчији орнамент (сл. 8). Капители (сл. 13, 17) имају веома издужен облик и декорисани су стилизованим листовима, волутама које формирају змије увијене у спирале, животињским протомама или целим фигурама птица које имају раширена крила. Између стубова су стајале плоче, чији фрагменти показују да се оне могу поделити у две групе. У прву групу спадају две веома рустично клесане плоче од којих је једна декорисана фигурама разних животиња распоређених око крста као централног мотива (сл. 2). С десне стране претстављена је људска фигура, коју Трухелка тумачи као Доброг пастира. На другој плочи ове групе централни мотив чини једна варијанта расцветалог крста, док је у левом углу претстављена нека животиња, вероватно лав (сл. 3).[8] И по димензијама које се не могу потпуно утврдити, и по декорацији, од ових плоча се разликује једна трећа од које је боље сачуван само доњи део (сл. 1). Она је уоквирена веома стилизованом лисном лозом, која се као карактеристичан мотив појављује и на олтарним преградама у Дабравини, Св. Срђу и Диковачи[9]. Средишна површина плоче подељена је на два дела, од којих је средина доњег испуњена малим ромбичним пољима, а ивица троугловима. Тим истим мотивом украшен је и појас који дели плочу на две зоне, а у оба дела су ромбови и троугли испуњени розетицама стилизованог љиљана. Горња половина плоче била је декорисана претставом неке животиње.

Упоредивши скулптовану декорацију олтарне преграде у Зеници са неким споменицима из Задра и Книна, Трухелка је дошао до закључка да је олтарска преграда у Зеници настала после краја IX века[10]. Помињући ову олтарску преграду сасвим узгредно Караман је приметио да су њени фрагменти „много ближи по стилу старокршћанској умјетности касне антике и бизантинској умјетности, него ли италској плетерној

---

[6] Ć. Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, Гласник Зем. музеја 4 (1892) 340—349; Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1 (1893) 273—282; Römische Quartalschrift für christl. Altertumskunde und für Kirchengeschichte 9 (1895) 210—223.

[7] Љ. Караман сумња да се у случају ове базилике ради о типу basilicae gemminatae. Уп. Peristil, Zbornik radova za povjest umjetnosti i arheologiju, Zagreb 1954, 184.

[8] Плоча је нађена у фрагментима и тако је реконструисана у лапидаријуму Земаљског музеја у Сарајеву.

[9] D. Sergejevski, Bazilika u Dabravini, Posebno izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu N. S. XI, 1956, 34.

[10] Röm. Quartalschrift 9 (1895) 221.

орнаментици“[11], што је вероватно навело Трухелку да промени своје раније изнето мишљење о времену настанка ове скулптуре и да је датира у V или VI век[12]. Начин на који је Караман формулисао своју оцену зеничке пластике прилично је непрецизан, јер аутор очигледно није имао у виду разлику у облику и декорацији између ранохришћанске и византиске пластике, која се никако не сме занемарити. Олтарске преграде имају до почетка VI века облик тзв. ниске преграде, а тек од друге четвртине овога столећа добијају облик двозоних преграда које се од ранијих разликују тиме што су на правоугаоне ступчиће постављени стубови са капителима носећи архитравну греду. У погледу украшавања доња зона ових преграда у почетку задржава свој старији облик, и он ће тек нешто касније претрпети прве важније промене. Према данас познатим споменицима изгледа да се та промена састојала пре свега у начину декорације ступчића олтарске преграде који замењују свој ранији геометриски декор вегетативним орнаментом. Најранију фазу ове промене илуструју ступчићи из Коњуха у Македонији, Доклеје у Црној Гори и Капључа у Салони[13]. Ти рани примерци показују да се ова промена управо састојала од преласка орнамента који је уоквиравао плоче на ступчиће који су плоче повезивали. Такав начин декорације олтарних преграда одржава се и даље у току Средњег века у Византији све до појаве дрвених иконостаса[14].

Из напред изложеног произилази да олтарна преграда откривена у зеничкој цркви не може никако бити старија од средине VI в. и да по општем изгледу она може, као што је наслутио Караман, наћи паралеле у скулптури византиских олтарних преграда[15]. Да би се ближе могло одредити време настанка зеничке олтарне преграде — због дуге употребе тог типа, морају се узети у обзир неки други елементи њене декорације, од којих су веома инструктивни капители. Тектоника њихових облика јасно говори о млађем времену постанка, а датовању

[11] Старинар, трећа сер. 3 (1924—1925) 57.

[12] Ć. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb, 1931, 126. Осим Карамaнове примедбе да предложи ово друго датовање скулптуре у Зеници на Трухелку је утицала и чињеница што се Зеница идентификује са касноримским градом Bistuae Novae, чији се неки епископи помињу у VI веку.

[13] И. Николајевић-Стојковић, Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори, Посебна издања Византолошког института Српске академије наука књ. 5, Београд 1957, 49, 89, сл. 143—151. Исту развојну фазу као ступчићи из Коњуха и Доклеје изгледа да илуструју фрагменти ступчића олтарних плоча из Потока и Шуице из Херцеговине, одн. Босне. Уп. Wiss. Mitteilungen 9(1904)228 сл. 103 и 104 и 271—272 сл. 143—146, док нешто старији облик претстављају ступчићи из Мајдана уп. Гласник зем. музеја 5(1893) 336, сл. 5.

[14] И. Николајевић-Стојковић, op. cit. сл. 173, 174. На неким плочама које потичу из млађег Средњег века декорација ступчића олтарних преграда се поново преноси на плоче. Уп. Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb, 1930, сл. 38; J. Стојановић-Максимовић, О средњевековној скулптури на Црногорском Приморју, Историски Гласник 3—4 (1951) сл. 2.

[15] Уп. декорацију олтарне преграде у охридској Св. Софији — Зборник радова Византолошког института Српске академије наука 4 (1956) 171 сл. 11, други ступчић с лева. Ступчићи који су изгледа припадали неком другом делу црквеног намештаја у Зеници (уп. Röm. Quartalschrift 9 (1895) Taf 1 сл. 1) имају орнаментацију сличну олтарној прегради из Нереза уп. Sem. Kondakovianum 6 (1933) Tab. X сл. 2 и 3.

у ранохришћански период нарочито се противе орнаменти који их украшавају. Животињске протоме и птице раширених крила често су декорисале капителе у V и VI веку, али ти капители претстављају у суштини једну варијанту коринтског капитела са којим примерци из Дабравине и Зенице немају ништа заједничко. Док су за капителе колонада и олтарних преграда ранохришћанског периода могли бити реконструисани скоро сви моменти развоја, јер су и тектоника и украшавање капитела били потчињени извесним законитостима, капители Средњег века се тешко могу сложити у системе, јер су њихови облици настали сасвим површним копирањем класичних узора па тако имају само привидну сличност са облицима антике. Због тога се капители аналогни примерцима из Зенице не могу сусрести у ранохришћанском периоду, док су напротив њихове паралеле у скулптури млађих средњевековних периода веома честе[16].

Облици капитела из Зенице указују дакле да се они, као и цела олтарска преграда не могу ставити у касноримски период, већ у одмакли Средњи век. Сем тога, датовању у ранохришћанско време противи се појава људског лика на плочама те олтарне преграде[17]. Претстава људског лика јавља се у скулптури у освиту романике појединачно, да би нешто касније била уведена у композиције илустративног карактера. Фигура Доброг Пастира по извесним стилским елементима и по начину обраде необично је блиска сличним претставама из далматинске уметности и настала је свакако у периоду неговања таквог стила у X или XI веку[18].

Против датирања ових скулптура у време пре X века сем иконографских и стилских карактеристика које су поменуте, говоре и општи историски услови у којима су се ови крајеви налазили после пропасти римске власти почетком VII века. Досад је више пута помишљано на могућност постојања енклава романског или романизованог илирског становништва у унутрашњости Далмације у којима је живот могао бити настављен неузнемираван од досељених Словена[19]. Међутим, ова хипотеза — за коју засад не налазимо у Босни никакве доказе — не може да објасни појаву и развој једне уметности каква је скулптура нађена у Зеници, Дабравини и другим местима. Пре свега на овом подручју нису постојале знатније занатске традиције као у Далмацији као што се види по споменицима ранохришћанског периода Босне из Мајдана, Турбета, Мошуња и других налазишта који показују сасвим стереотипне

[16] Уп. Вл. Петковић-Ђ. Бошковић, Манастир Дечани, Београд 1941, Табле 37, 40, 43, 44, 46, 47, 58, 60, 69.

[17] Занимљиво је забележити да је Трухелка у извештају о налазима скулптура у Зеници забележио налаз фрагмента плоче на којој је претстављена сцена турнира: два јахача са обореним копљима насрћу један на другога. Уп. Röm. Quartalschrift 9 (1895) 219. За претставу људског лика у скулптури уп. K. Prijatelj, Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, Starohrvatska prosvjeta III ser. 3 (1954) 65—91; Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti 111—113; Историски Гласник 3—4 (1951) 80, сл. 6. Предложеном датовању скулптура из Зенице не стоји на путу досад предлагана хронологија наушница које су нађене у гробовима насталим после рушења цркве. Уп. Истор. Гласник 3—4 (1950) 3—84; Peristil 1954, 188—199.

[18] Starohrvatska prosvjeta III ser. 3 (1954) 65—91.

[19] Sergejevski, Bazilika u Dabravini, 39, 46.

облике без икаквих клица за развој који би довео до пластике Зенице, Дабравине и сродних им споменика. С друге стране, претпостављене романске енклаве у Босни нису могле одржавати добре везе са градовима у Приморју да би одатле, или преко њих добијали уметничке потстицаје споља. И најзад, романско становништво, ако га је и било у унутрашњости Босне морало је живети скромно без, пре свега материјалних могућности за одржање неких културних традиција[20].

Повољнији услови за развој црквене уметности у овим крајевима могу се очекивати вероватно тек крајем IX и почетком X века када су словенска племена почела да се покрштавају. Важно је да се вести које о томе говоре, односе пре свега на она племена која су се налазила у ближем суседству Далмације одакле је мисионарска делатност продирала ка средишту Босне што значи да се никако не може веровати да је пре тог времена била извршена некаква обимнија христијанизација централних босанских области. Неретљани су били коначно покрштени тек око 880 год. а далматински Хрвати само нешто раније тј. почетком истог столећа. Из данас познатих извора није јасно коме је уопште припадала централна Босна у то време и не изгледа вероватно да је улазила у састав Панонске Хрватске Људевита Посавског који је или преко те земље, или баш у њу побегао Србима 822 год. тражећи помоћ[21]. У другој половини IX века, тј. око 860 год. граничила се Далматинска Хрватска са Бугарском негде на подручју североисточне Босне, али је даља судбина ових земаља, до њеног уласка у састав Часлављеве државе непозната. У сваком случају изгледа да услова ни за ширење хришћанства па ни за развој монументалне црквене уметности није тада било. Појава споменика те уметности у Зеници може се, ја верујем, довести у везу са политичким потчињавањем босанских земаља зетском владару и са тим условљеним потчињавањем босанске епископије барском архиепископу (1089)[22]. Ти догађаји остварили су услове за развој монументалне црквене уметности и у то време упућују покушаји датирања скулптура из Зенице на основу њихових иконографских и стилских карактеристика.

Скулптури олтарне преграде из Зенице по целокупном изгледу веома је блиска преграда откривена у базилици у Дабравини. На основу пронађених фрагмената потпуни изглед те преграде је реконструисао њен последњи испитивалац Д. Сергејевски, сматрајући да је она настала истовремено као и базилика — почетком VI века[23]. На тај начин он прихвата мишљење које је о хронологији ове скулптуре Трухелка заступао[24]. Уствари, Трухелка је најпре сматрао да је она као и скулптура

[20] Још у првој половини VI века црквене прилике у овим крајевима биле се веома рђаве. Свештенство епископије Бистуа обратило се писмено Салонитанском Синоду 530 г. наводећи тешкоће своје цркве, која је тако оптерећена дуговима да своје потребе једва може да подмири и због тога уопште не може да поможе сиротињу. Уп. Röm. Quartalschrift 9 (1895) 210.

[21] F. Šišić, Povjest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 362.

[22] Историја народа Југославије I, 1953, 517.

[23] Sergejevski, Bazilika u Dabravini 39, Tab. 14.

[24] Truhelka, Starokršćanska arheologija 126—129.

из Зенице настала после краја IX века, али је као и у оном првом случају то мишљење касније изменио[25]. Из анализе скулптуре у Зеници видели смо да се тако предложено датовање не може усвојити. У дабравинској олтарној прегради која се састоји од четири ступчића са стубовима над њима и капителима и две плоче које су стајале између ступчића понављају се делимично мотиви које смо сусрели у Зеници: капители са животињским протомама (сл. 14, 15), капители са птицама раширених крила испод углова абакуса (сл. 18), а орнамент ивице олтарне плоче друге групе из Зенице понавља се на архитраву над плочама у Дабравини. Фасадне стране ступчића и два стуба били су декорисани виновом лозом, док су друга два стуба била тордирана. Капители су имали у доњој зони животињске протоме овна и вола, а у горњој главе птица и волутице. Између животињских протома исклесане су мале допојасне људске фигуре или само људске главе или чак малене главе јелена. Плоче олтарне преграде из Дабравине издељене су на два поља. На једном од ових поља се налази стојећа фигура свеца који држи у левој руци књигу, а десном благосиља[26], а на другом је претстављен крст на чијим краковима стоје две птице. Испод кракова су два јагњета са нимбовима око глава, окренути према крсту. По реконструкцији Сергејевског фигуре светаца се налазе на једној плочи с леве стране а на другој с десне.

Као што се види, директне елементе по којима се олтарна преграда у Дабравини везује са скулптуром из Зенице, претставља поред неких чисто орнаменталних мотива и сличност капитела и појава људске фигуре на плочама олтарне преграде, која, као што је већ истакнуто илуструје појаву карактеристичну за једну епоху млађу од ранохришћанске. Занимљиво је најзад напоменути да и по својој основи црква у Дабравини налази своје паралеле у Корлату, цркви која потиче из Средњег века[27], и у цркви на чијим је рушевинама у Бијелом Пољу кнез Мирослав подигао цркву Петра и Павла. При радовима на конзервацији и рестаурацији ове цркве нађени су фрагменти скулптура који вероватно припадају тој старијој грађевини и карактеристични су за епоху ране романике[28].

Са пластиком из Зенице и Дабравине сасвим су сродни налази из Брезе са локалитета Св. Срђ. После случајног налаза неких фрагмената

[25] Röm. Quartalschrift 9 (1895) 215—223.

[26] У скулптури раноромаскког и романског периода мотив оранта или свеца који благосиља се доста често сусреће. Уп. Истор. гласник 3—4 (1951) 79, сл. 6. На фрагменту једне плоче, можда од олтарне преграде из Раковца у Срему, која је објављена као полукапител (Рад војвођанских музеја 1 (1952) 128—129) на стубу који се завршава јонским капителом претстављено је распеће између два лука који се такође ослањају на капител. Испод лукова су се налазиле фигуре светаца. С леве стране распећа сачувана је рука која благосиља, а с десне само делови отворене шаке.

[27] Уп. Forschungen in Salona III, Wien 1939, 123, сл. 140. Караман сматра да је црква у Корлату највероватније из старохришћанског времена и да је у њој касније само био обновљен унутрашњи камени намештај. Уп. Anali Historijskog instituta Jugosl. akademije znanosti u umjetn. u Dubrovniku 4—5 (1955—1956) 53.

[28] Овај податак ми је саопштио колега Радивоје Љубинковић на чему му се најлепше захваљујем.

скулптоване декорације на томе месту је започео откопавања 1913 г. В. Ћоровић[29]. Откривен је био западни део цркве, чији су зидови показивали два начинаградње. Старији су од притесаног камена, спојени чврстим малтером помешаним са опеком, док су млађи веома растресити, неравни и за њихову градњу су били употребљени неки скулптовани фрагменти. Као базилика у Зеници, и ова црква је у најмлађој фази служила као некропола, али се приликом подизања зидова млађе грађевине ипак на неким местима водило рачуна о гробовима који су свакако старији.

Осим одломака римских надгробних споменика на овоме локалитету су забележени налази скулптуре који су по мотивима идентични са неким деловима олтарне преграде из Зенице (сл. 7), па се може закључити да су одломци са Св. Срђа, такође делови неког септума. Још је Ћоровић указао на идентичност пластике из Дабравине и Св. Срђа, а објашњавајући је међусобном близином ова два локалитета помишљао је чак на могућност да су скулптуре Срђа биле, после рушења цркве пренете у Дабравину. На ову мисао је дошао углавном због тога што није могао веровати да су постојале две савремене цркве веома близу једна друге. Што се тиче времена настанка ових скулптура, Ћоровић се држао првобитног Трухелкиног мишљења у погледу хронологије скулптура из Зенице и Дабравине и датовао је пластику нађену на Срђу у IX—XI век.

Ископавања на локалитету Св. Срђ нису настављена, али су 1930 г. у Брези случајно откривени фрагменти стабала стубова, од којих један има урезане руне. То је дало повода за ископавања на том месту која су открила остатке једне зграде већих димензија у којој је препозната ранохришћанска црква[30]. Због руна урезаних на стубу, и још два знака руна од којих је један примећен на једном капителу, а други на једном фрагменту скулптуре, Чремошник је наклоњен да подизање и декорацију цркве припише Источним Готима, односно времену њихове превласти у Далмацији крајем V и почетком VI века[31]. Графити рунског футарка узрезани на стубу из Брезе били су повод многим дискусијама које су се углавном ослањале на морфологију руна и извесне изузетке у њиховом редоследу, а притом нису могли бити коришћени други резултати ископавања, јер се на њих у привременом извештају обратило најмање пажње. Питање графита руна не може се међутим решавати само на основу њихове морфологије, већ се оне морају посматрати у комплексу осталих епиграфа, као и другог археолошког материјала који је у цркви откривен. Осим руна нађени су и графити латинског алфабета и неки други словни и ликовни графити, па је сасвим могуће, како су Arntz и Zeiss претпоставили, да сви графити имају известан

---

[29] В. Ћоровић, Извештај о ископавањима у Брези 1913 године, Гласник Зем. музеја 25 (1913) 409—420.

[30] G. Cremošnik — D. Sergejevski, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis No 9 (1930) 1—8.

[31] Сергејевски с правом сумња да усамљени урези претстављају руне; ради се вероватно о остацима неког орнамента или случајним зарезима. Уп. Südostforschungen 8 (1943) 173.

магијски, профилактичан, односно апотропејски садржај[22]. Што се тиче стила два капитела које је Чремошник објавио и у чијој декорацији он види изразе готске естетике, морамо се од оваквог закључивања оградити, док се боље не упознамо са осталим скулптованим објектима из Брезе очекујући потпунији извештај о томе ископавању и евентуално извештај допунских ископавања са планом цркве и детаљном документацијом овог веома занимљивог налазишта.

Скулптованој декорацији олтарне преграде у Зеници, Дабравини и Св. Срђу у Брези стилски је веома сродна пластика која је откривена у Лепеници код Фојнице. На остацима базилике из које ова скулптура потиче могле су бити констатоване две грађевинске фазе: преуређење писцине за крштавање одраслих у писцину за крштавање деце и извесне архитектонске измене у простору јужног брода. В. Скарић, који је ову базилику ископао, сматрао је да обе фазе потичу из касне антике, па цркву, заједно са скулптованом декорацијом која је у њој нађена датује у V или VI век[23].

Из касноантичке епохе потичу можда спољашњи зидови цркве и баптистеријума, али скулптура, бар она коју је Скарић публиковао свакако је млађа од тог периода. Скарић помиње шест великих стубова чије је капителе, базе и стабла нашао у фрагментима. Он претпоставља да су два од тих стубова стајала као носиоци тријумфалног лука, док остале приписује септуму. Из објављеног плана се не може видети које су место у грађевини заузимали стубови, нити се на основу плана може закључити да је црква имала емпоре којима Скарић приписује кемпфере откривене у шуту. Ови кемпфери, којих је било више примерака (сл. 11), декорисани су са обе уже стране крстом, фигурама птица и животиња, мотивом винове лозе или розетама уплетеним у лозу која излази из веома стилизованог кантароса чија доња половина је својим изгледом идентична са чашама на стубовима олтарне преграде из Дабравине.

Унутрашњој декорацији базилике из Лепенице припадају остаци септума, чији су капители, базе и стабла стубова и фрагменти орнаментисаних плоча нађени приликом ископавања. Такође су нађени и фрагменти плоче мензе и ступчићи који су ову плочу носили. Скарић је претпостављао да је олтар био у облику ковчега и неке од плоча са рељефима приписује томе ковчегу. Међутим, ступчићи које он сматра за ступчиће септума и чија је висина 86 см, а изглед скоро идентичан са ступчићима мензе из Бораса (сл. 9), највероватније су носили плочу олтара. Олтарној прегради припадају капители којих има три врсте, а сви су украшени лисним орнаментом, волутама и розетама. Мада распоред украса ових капитела одговара неким касноантичким примерцима, ипак изглед акантуса и обрада волута указују на много млађе време њиховог настанка. Из Скарићевог описа је нејасан изглед стабала стубова који су носили

[22] H. Arntz und H. Zeiss, Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes, Leipzig 1939, 152.

[23] V. Skarić, Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien). Гласник Зем. музеја 44 (1932) 1—22.

ове капителчиће. Пречник стубова износи 18 см, а одмах испод капитела они су били хоризонтално профилисани. Исту профилацију је имала и база која се завршавала коцкастом плинтом. На цртежу који Скарић публикује види се да се уствари ради о делићу плинте, који је највероватније чинио само део доњег, четвртастог дела стуба олтарне преграде. Орнаментисане плоче септума декорисане су различитим животињским фигурама и птицама (сл. 6). Плоче су имале оквире од пластично истакнутих кружића који се међусобно пресецају. Веома су интересантни остаци орнаменталног рељефа, који су, по Скарићевој реконструкцији сачињавали оквир за неку фигуралну композицију. Пронађен је лук који почива на малим капителчићима два тордирана стуба. Пречник лука је 32 см, а ниша у интерколумнијуму је дубока 3 1/2 см. И над теменом лука су сачувани остаци неког рељефа док из интерколумнија потичу остаци рељефа женске главе и људске фигуре с крилима, па Скарић претпоставља да је ту била претстављена сцена Благовести. По димензијама, овај лук и претстава у њему одговарали би рељефним пољима са плутеја из цркве Св. Ловре у Задру на коме су приказани догађаји из Христовог живота[34].

Приликом ископавања у Лепеници откривени су и фрагменти латинског натписа, али његово читање није било могуће. Он је очигледно био постављен по горњој ивици једне од плоча олтарне преграде, на шта указују остаци двочлане траке која је испод натписа сачињавала фриз „осмица". Овај натпис је вероватно садржавао сигнатуру рељефа или је имао вотиван карактер.

Досад приказани споменици су из области централне Босне. Али и у цркви у Диковачи код Имотског, нешто више територијално удаљеној од тога краја има остатака скулптуре која са досад приказаном пластиком има неке заједничке карактеристике[35]. Осим тога што се на плочама у Диковачи појављује исти мотив који оивичава плоче у Зеници, Дабравини и Срђу (сл. 4, 5), овде се на плочама појављују као и у Лепеници, Зеници, Дабравини и Срђу[36] људске и животињске фигуре. Иако су плоче из Диковаче откривене у сасвим малим фрагментима, ипак се може са доста сигурности закључити да су на њима поред неких симболичних фигура биле претстављене и сцене лова. Тонковић, који је ову цркву откопао, датовао је скулптуру у IX—XI век, допуштајући да се још у XII веку може сусрести иста обрада камена. На основу декоративних одломака он је и цркву датовао у исто доба, претпостављајући да је она подигнута на месту неке цркве из времена пре досељавања Словена. Али иако овако датује цркву и скулптуру у

[34] I. Petricioli, Plutej s figuralnim kompozicijama iz zadarske crkve Sv. Lovre, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, Zadar 1955, 59—80.

[35] I. Tonković, Starokršćanska crkva pod gomilom „Dikovača" u Zmijavcim župe Podbabja Imotskoga, Bulletino di arch. e storia dalm. 22 (1899) 211—218, Tab. VIII—X.

[36] У лапидаријуму Земаљског музеја у Сарајеву налазе се фрагменти скулптура са људским ликом који потичу са налазишта Срђ у Брези, а које Ћоровић није објавио. По карактеристикама стила ти ликови су сасвим блиски претставама из Зенице и Дабравине.

Диковачи, наслов његовог извештаја је: Старокршћанска црква ... Вероватно због тога црква из Диковаче се појављује у компаративним таблама Dyggve-a као ранохришћанска паралела двобродној цркви Св. Петра у Задру[37]. И Караман је такође сматра за ранохришћански споменик, типичан за унутрашњост Далмације и Босне у старохришћанско доба[38]. Међутим из оног што је већ речено види се да се датовање Тонковића донето на основу карактеристика скулптуре не може занемарити због тога што пластика из Диковаче налази своје аналогије у споменицима који такође припадају X или XI веку. Из те су епохе изгледа и остаци олтарне преграде откривени у Клобуку код Љубушког. Ископавање цркве у којој су они нађени није дало поузданих елемената за датовање, па се о времену њеног грађења закључивало на основу остатака скулптуре[39]. Нешто боље сачувани четвртасти ступчићи и капители олтарне преграде, у поређењу са досад прегледаном скулптуром показују извесну архаичност, док су мотиви декорације сасвим упрошћени и не дозвољавају доношење неке одређене оцене. По сасвим плитко урезаним геометриским мотивима декорације на ступчићима и сасвим шематски украшеним капителима са којих потпуно отсуствују биљни орнаменти, скулптура из Клобука припада једној прелазној епоси између касноримског и ранороманс継ког периода. Да се она налази ипак ближе овој другој епоси показују остаци плоча олтарне преграде које су декорисане розетама и биљним орнаментом, сасвим слично као и неки споменици из Сиња, који су из XI века[40].

Приликом ископавања мале црквице код Видоштака у близини Стоца нађена је једна плоча са рељефом жене и детета у којој Трухелка препознаје фигуру Богородице са Христом[41]. Може се претпоставити да овај рељеф, за кога Трухелка каже да претставља византиски рад, припада групи сличних споменика из Далмације, дакле времену XI—XII века. Можда би овај налаз требало узети у обзир при датирању цркве у којој је нађен. На сличан начин би се могла ревидирати хронологија црквице из Бораса код Витине у којој је нађена база мензе и један ступчић (сл. 10) који сасвим личи на ступчић мензе из Лепенице[42].

[37] Forschugen in Salona III, 123 сл. 140.

[38] Anali Hist. inst. Jugosl. akad. znan. i umjetnosti u Dubrovniku 4—5 (1955—1956) 54.

[39] D. Sergejevski Starohrišćanska bazilika u Klobuku, Glasnik Zem. muzeja N. S. 9 (1954) 189—210.

[40] S. Gunjača, Starohrvatska crkva i kasnosrednjevekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrvatska Prosvjeta III ser. 4 (1955) 85—134, сл. 12 и 21.

[41] Ć. Trauhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, Glasnik zem. muzeja 4 (1892) 359—360; Wiss. Mitteilungen 1 (1893) 296; Römische Quartalschrift 9 (1895) 202—203; Гласник Зем. музеја 37 (1925) 85.

[42] Ћ. Трухелка, Римске ископине у Витини, Гласник Зем. музеја 5 (1893) 676—677, сл. 6. Ступчић из Бораса и онај из Лепенице имају аналогија са таквим ступчићем мензе из Дабравине. Уп. Bazilika u Dabravini Tab. XV, сл. 5. Касније је Трухелка тражио аналогије реконструисаном изгледу мензе ове црквице у мензи цркве у Клапавици. Међутим плоче основе мензе ових цркава се разликују по томе што она из Бораса има рупе за пет ступчића који носе горњу плочу, док она из Клапавице има само четири. Уп. Bull. di arch. e storia dalmata 30 (1907) Tav. XII.

Појединачно су у Босни и Херцеговини били откривени још неки објекти скулптуре, који по својим одликама припадају овде описаним споменицима X—XII века. Тако капител из Карауле, налазишта у близини Жупањца[43] (сл. 16) има своје паралеле у Зеници и Дабравини, импост из Стјепан Града[44] (сл. 12) је сасвим сличан таквим објектима из Лепенице, а можда се овим скулптурама може придружити и импост из Шипрага[45]. Исто тако у Мујџићима је откопан један капител чија декорација показује карактеристичне одлике скулптуре млађег периода[46], а одломци плоча из Цима и Жупањца имају за декорацију траку преплета и фигуре животиња и птица[47].

Из напред изложеног јасно се види да је број средњевековних цркава у Босни и Херцеговини, тачније споменика средњевековне скулптуре знатно већи него што се то обично верује. То досад није било примећено углавном из два разлога. Прво због тога што се веровало да због учења Босанске цркве против посебних богомоља није у средњевековној Босни и Херцеговини уопште постојала могућност развоја црквене архитектуре и уметности везане за њу. С друге стране датирање неких од ових споменика у ранохришћанску епоху учињено још у време кад нису биле познате карактеристике ранохришћанске односно средњевековне скулптуре, пружиле су, као што смо видели, несигурну основу да се по аналогији и остали споменици вежу за ту епоху. Овде је међутим показано да скулптура из Дабравине, Зенице, Лепенице итд. припада периоду од X до XII века, дакле времену пре организовања Босанске цркве, када је територија Босне у црквеном погледу спадала под јурисдикцију најпре барског, затим сплитског па дубровачког архиепископа. Та околност може најлакше да објасни везе са приморском уметношћу које се на овој скулптури манифестују[48]. За разумевање карактера ове уметности у Босни и Херцеговини важно је имати на уму да се те везе остварују у периоду када уметност у Приморју доживљава крупне промене на преласку скулптуре из стила плетера у период романике. Тад долазе до изражаја извесне појаве које при површнијем посматрању могу да оправдају донекле везивање босанске скулптуре за ранохришћанску епоху, међутим, антикизирајући мотиви који се у романици појављују претстављају само копирање античких узора и по томе се баш и најјасније одвајају од античких споменика.

По оваквим одликама, понављам, скулптура коју сам анализирала, јасно се одваја од ранохришћанске епохе. Посредно тај закључак има значај и за питање времена подизања грађевина у којима је та скулп-

---

[43] C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wiss. Mitteilungen 9 (1904) 207, сл. 61.

[44] Wiss. Mitteilungen 9 (1904) 273.

[45] Гласник Зем. музеја 4 (1892) 78 сл. 2.

[46] Гласник Зем. музеја 50 (1938) 55—56, сл. 4.

[47] Wiss. Mitteilungen 9 (1904) 208, сл. 65 и 274, сл. 150 и 151.

[48] О постојању природних уметничких веза Босне са Приморјем уп. сведочанство архиђакона Томе о мајсторима босанске средњевековне уметности. Thomas Archidiaconus Historia Salonitana, cap. XXIII, ed. Rački, M. S. H. S. M. XXVI, Scriptores III, Zagrabiae 1894, 80.

тура настала, јер не изгледа вероватно да је у тако великом броју цркава у Средњем веку дошло до појаве адаптације грађевина и то свих у једној епоси, као што је то понекад било претпостављено[49]. Изгледа много вероватније да су све ове, или бар већина ових цркава и сагра-ђене у време из кога потиче у њима нађена скулптура.

Не улазећи засад у ово питање ограничавам се само на то да скренем пажњу да за то постоје неке друге индиције, а пре свега велика сличност њихових планова са извесним споменицима Средњег века. Проблем времена њиховог настанка, који се после оног што је овде било речено сам намеће, важан је, међутим, не само за познавање архитектуре Средњег века у овој мало проученој области, већ и за црквену историју Босне уопште. Због тога се ово питање мора узети за предмет посебних испитивања чији се резултати засад могу само наслућивати. При тим испитивањима ће се, наиме, морати водити рачуна о живој активности неких монашких редова, чија се делатност изгледа с правом везује за многе појаве у савременој уметности суседне Далмације[50].

[49] Röm. Quartalschrift 9 (1895) 215.

[50] Anali Hist. inst. Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti u Dubrovniku 4—5 (1955—1956) 50.

IVANKA NIKOLAJEVIĆ-STOJKOVIĆ

THE SCULPTURE IN SOME CHURCHES IN BOSNIA AND HERCEGOVINA

Summary

The tombstones, the best-known sculptured monuments of Bosnia and Hercegovina, belong to the later Middle Ages. In the earlier part of this period, we find only isolated examples of sculpture; this absence of sculptured architectural decoration has been explained as the result of the hostile attitude of the heretical Bosnian church — the official religion in these regions after the end of the twelfth century — whose teaching forbade the building of places of worship and any kind of representational art. So it appeared that from the period of late antiquity — represented in Bosnia and Hercegovina by a limited number of monuments which have so far been considered quite original and unconnected with the monuments of other parts of Christendom — until the appearance of the tombstones, there were no representational monuments in this region. However the present writer does not accept as authoritative the assignation of certain sculptures, i.e. sculptured altar screens, to the early christian period, that is the fifth and sixth centuries; a further examination of these monuments suggests that one group can be clearly separated from the rest; the stylistic characteristics of this group show that it belongs to a considerably later period. This group is represented by the sculptured altar screens in the churches at Zenica, Dabravina, St Srdj at Breza, Dikovača and Lepenica. Apart from the last, all these churches were first attributed to the period after the ninth century. Later a variety of reasons suggested that these sculputures should be attributed to a much earlier period, so that some of them were assigned to the fifth and sixth centuries and the rest to the tenth century. There is no justification for attributing monuments so similiar to each other to such widely separated periods; the present writer, after examining the historical backround and making a new analysis of the monuments concludes that the group of sculptures found in places mentioned above originated in the period between the tenth and the twelfth century.

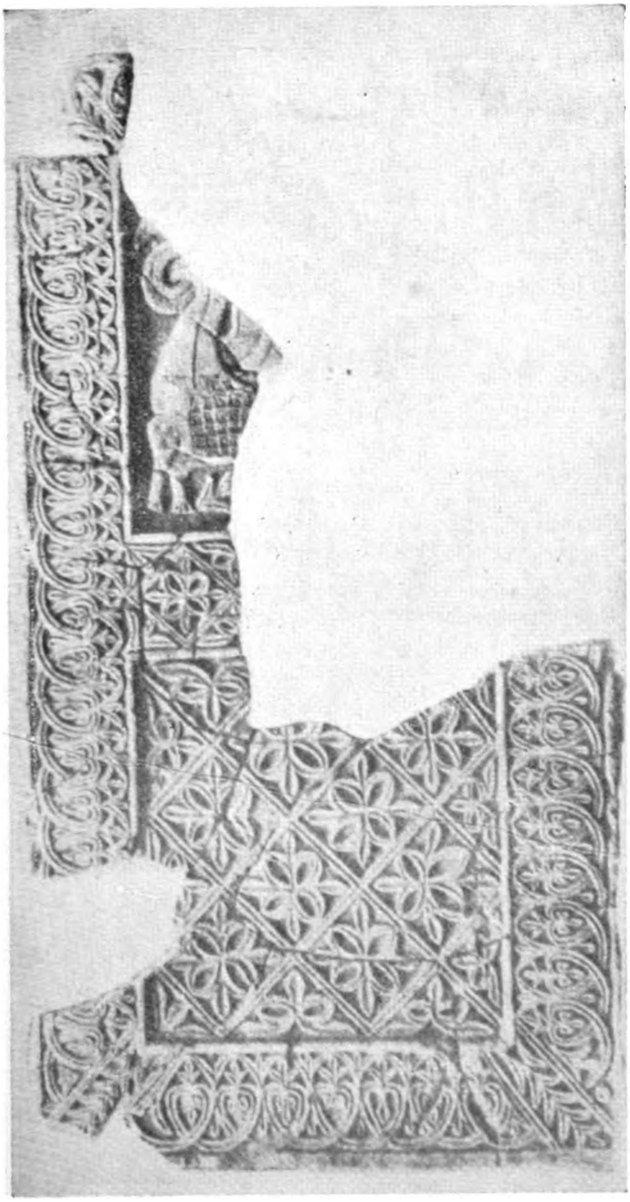

Сл. 1. — Плоча олтарне преграде из Зенице.
Fig. 1. — Parapet slab from Zenica.

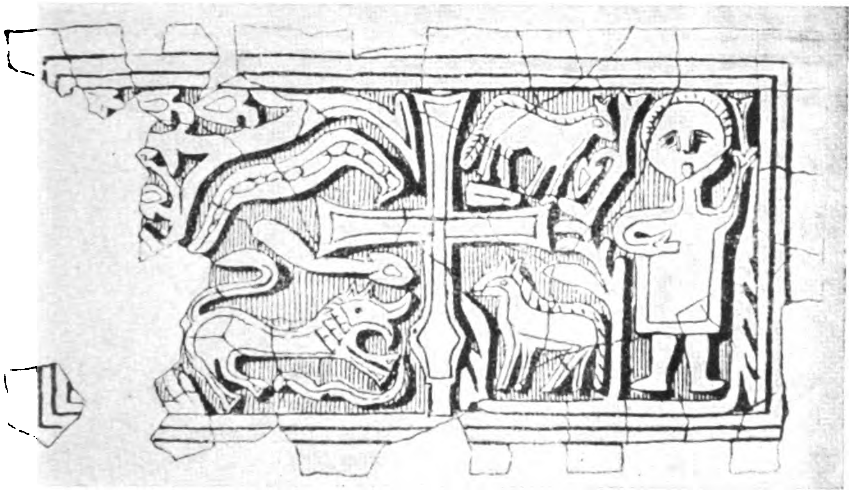

Сл. 2. — Плоча олтарне преграде из Зенице.
Fig. 2. — Parapet slab from Zenica.

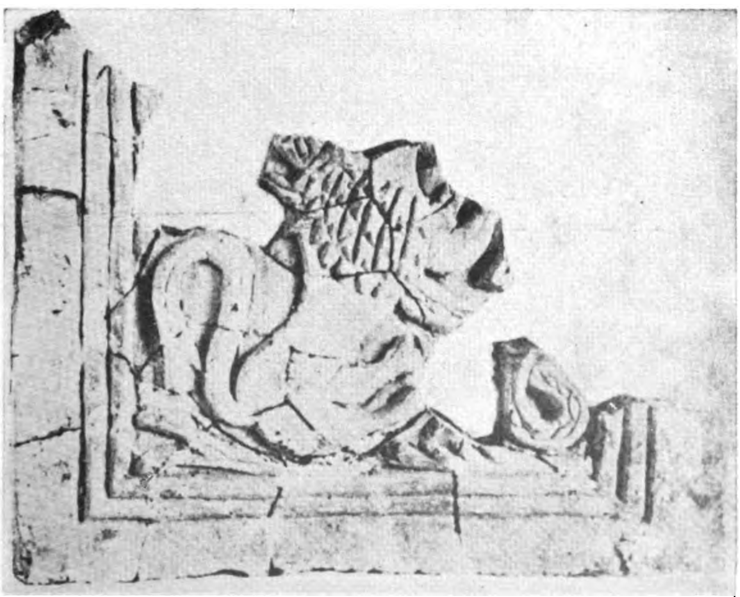

Сл. 3. — Плоча олтарне преграде из Зенице.
Fig. 3. — Parapet slab from Zenica.

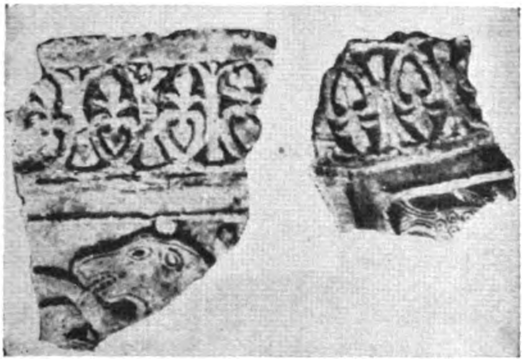

Сл. 4. — Фрагменти плоча олтарне преграде из Диковаче.
Fig. 4. — Fragments of parapet slabs from Dikovača.

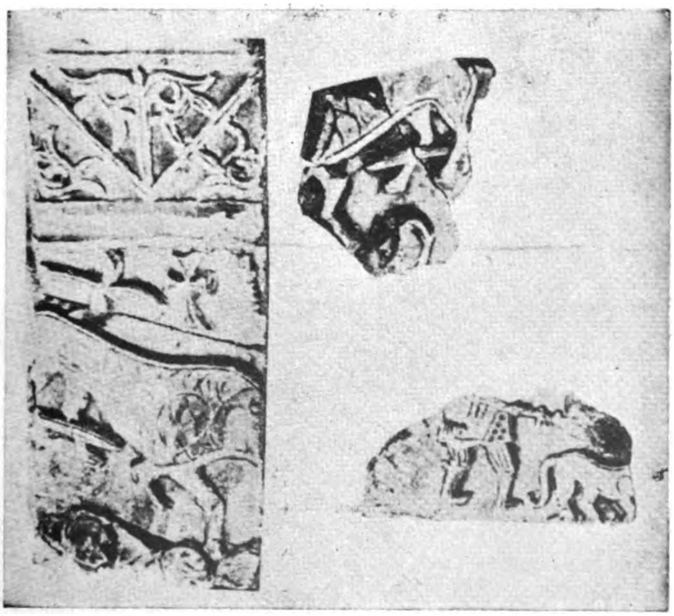

Сл. 5. — Фрагменти плоча олтарне преграде из Диковаче.
Fig. 5. — Fragments of parapet slabs from Dikovača.

Сл. 6. — Фрагменти плоче олтарне преграде из Лепенице.
Fig. 6. — Fragments of parapet slabs from Lepenica.

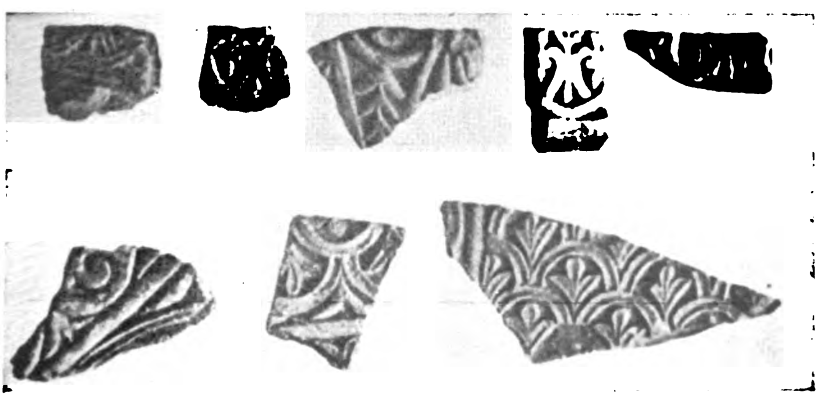

Сл. 7. — Фрагменти плоча олтарне преграде из Св. Срђа у Брези.
Fig. 7. — Fragments of parapet slabs from St. Srdj at Breza.

Сл. 8. — Ступчићи олтарне преграде из Зенице.

Fig. 8. — Chancel screen pilasters from Zenica.

Сл. 9. — Пиластер мензе из Лепенице.

Fig. 9. — Mensa pilaster from Lepenica.

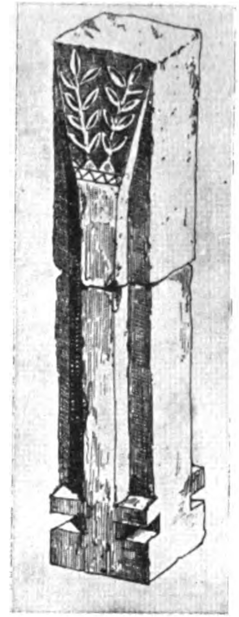

Сл. 10. — Пиластер мензе из Бораса.

Fig. 10. — Mensa pilaster from Borasi.

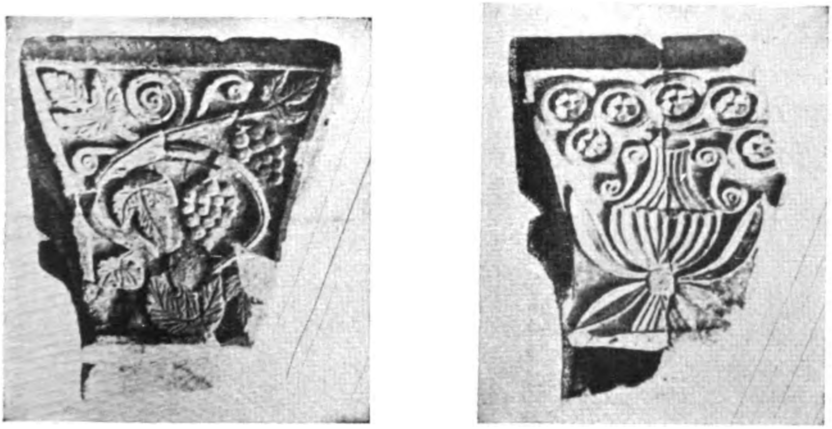

Сл. 11. — Импост капители из Лепенице.
Fig. 11. — Impost capitals from Lepenica.

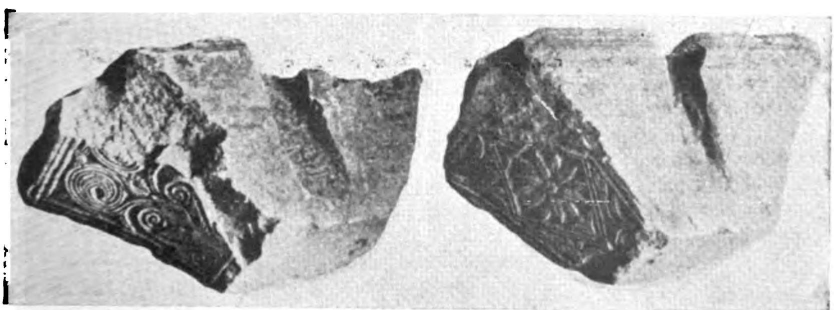

Сл. 12. — Импост капител из Стјепан Града.
Fig. 12. — Impost capital from Stjepan Grad.

Сл. 14. — Капител из Дабравине.
Fig. 14. — Capital from Dabravina.

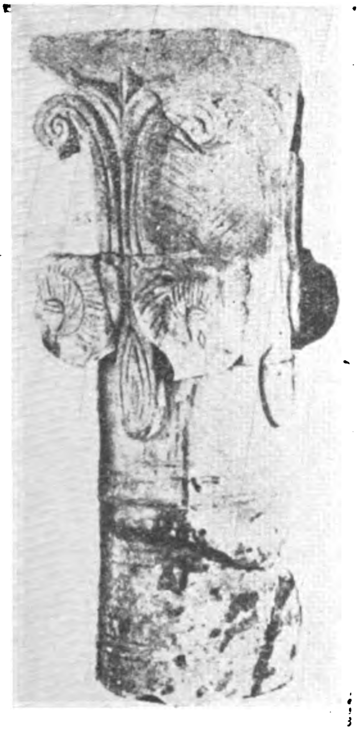

Сл. 13. — Капител из Зенице.
Fig. 13. — Capital from Zenica.

Сл. 15. — Капител из Дабравине.
Fig. 15. — Capital from Dabravina.

Сл. 17. — Капител из Зенице.
Fig. 17. — Capital from Zenica.

Сл. 16. — Капител из Карауле — Жупањца.
Fig. 16. — Capital from Karaula — Županjac.

Сл. 18. — Капител из Дабравине,
Fig. 18. — Capital from Dabravina.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

П. МИЉКОВИЋ - ПЕПЕК

ПОРЕКЛО ЈЕДНОГ СТИЛСКОГ ЕЛЕМЕНТА НА ФРЕСКАМА СВ. СОФИЈЕ У ОХРИДУ

Фреске цркве св. Софије у Охриду, које су последњих година дефинитивно очишћене[1], пружају драгоцени материјал за проучавање византиске уметности. Својим неуобичајеним иконографским репертоаром оне бацају нову светлост на византиску иконографију, а анализом њихових уметничких квалитета богато се употпуњују наша знања из домена византиске естетике. Међутим, ми смо данас још увек далеко од тога да поседујемо све податке и решимо све проблеме које нам пружа овај не само сликарски, већ и архитектонски споменик[2].

Обиман сликарски и иконографски материјал који нам дају фреске св. Софије у Охриду, поред важнијих, поставља и мноштво ситних проблема, који у себи носе значајне новости. Неке од ових новости су таквог карактера да омогућују чак и ревидирање већ постојећих мишљења у византолошкој науци. Један од овог мноштва проблема на коме ћемо се у овом чланку задржати јесте проблем уоквиривања фигура белом линијом. О овом проблему средњевековног сликарства није много писано. Њему је највећу пажњу досада посветио Н. Окуњев, и то у вези са стилском анализом фресака у Ариљу[3]. Он сматра да је уокви-

---

[1] Систематски конзерваторски радови започети су још 1950 г. под руководством Централног завода за заштиту споменика Н. Р. Македоније у сарадњи са Савезним институтом за заштиту споменика.

[2] Почев од XIX века наовамо о разним проблемима цркве св. Софије писали су: Арх. Антонин, Из Румелiи, С. Пб. 1886, стр. 63—66; Кондаковъ, Македония, 1906; Милюковъ, Изв. Русс. Арх. Инст. Конст., књ. IV; G. Millet, L'école grecque, p. 41; Ђурђе Бошковић, Основи средњевековне архитектуре, Београд 1947; Димче Коцо, Црквата св. Софија во Охрид, Годишен Зборник Филоз. фак., Скопје 1949; N. Okunev, Fragments de peintures de l'église Sainte-Sophie d'Ochrida, Mélanges Ch. Diehl II, Paris 1930; Н. Мавродинов, Старобългарската живопис, София 1945; R. Ljubinković, Sveta Sofija u Ohridu, Konzervatorski radovi na crkvi sv. Sofije u Ohridu, Beograd 1955; Dimče Koco, Nouvelles considérations sur l'église de Sainte-Sophie à Ohrid, Archaeologia Iugoslavica II, Beograd MCMLVI; Svetozar Radojčić, Freske Jugoslavije, UNESKO; Петар Миљковиќ-Пепек, Материјали за македонската средновековна уметност, Фреските во светилиштето на црквата св. Софија во Охрид, Зборник Археолошког музеја у Скопју књ. I, Скопје 1955.

[3] Н. Окуневъ, Арилье памятникъ сербскаго искусства XIII в., Seminarium Kondakovianum VIII, 1936, стр. 242, 243.

ривање фигура белом линијом искључива особина арилског сликарства и закључује да је овај елеменат, својствен античкој уметности са црнофигуралних ваза, био потпуно непознат византиском сликарству[4]. Додуше, Н. Окуњев наводи неколико примера овако употребљене беле линије у источном сликарству[5], али он ипак сматра да је „Способъ выдѣленія фигуръ на фонѣ съ помощью бѣлаго контура примѣнялся, повидимому, въ западной живописи XIII-го вѣка, такъ какъ имъ постоянно пользовался почти во всѣхъ своихъ произведеніяхъ Пьетро Каваллини[6]. Въ XIV-омъ столѣтіи намъ извѣстенъ случай употребленія бѣлаго контура въ росписи Успенской церкви села Волотова, около Новгорода[7]. Сюда этотъ пріемъ былъ занесенъ съ Запада, такъ какъ въ иныхъ росписяхъ русскихъ онъ не встрѣчается, а въ Волотовѣ западныя вліянія въ области стиля выражены вполнѣ ясно. Можно предполагать, что и въ Арильѣ этотъ пріемъ имѣетъ западное произхожденіе и проникъ сюда вмѣстѣ съ другими особенностями стиля, характерными для сербской живописи XIII-го ст. и происходящими изъ того же источника[8]".

Међутим, ако се позовемо на фреске св. Софије у Охриду, ми би са већом сигурношћу могли тврдити да уоквиривање фигура белом линијом није искључиво својство западне уметности, већ је оно било познато и византиском сликарству. На композицији Причешће апостола у св. Софији у Охриду[9] фигура Христа, која се налази испод циборијума, изузев десног доњег рукава, цела је уоквирена светлом линијом (сл. 1). Линија, угасите беле боје, око главе нијансира у светлоокерастом тону. Она уоквирује фигуру Христа in continuo, и то полазећи са десне руке, која је избачена у страну гестом благосиљања, па све до левог бедра, где је доњи део Христове фигуре пресечен трпезом. Око главе линија је дебља. Оваква употреба беле линије може се приметити на овој композицији и на анђелима у ђаконској служби. Међутим, треба истаћи да је она код анђела коришћена само делимице, односно за уоквиривање главе. Исти је поступак и код апостола Петра и Луке, који су десно од Христа. У односу на апостоле и ђаконе делимична употреба беле линије могла би се свакако оправдати тиме што стихари анђела и химатиони споменутих апостола имају светлу боју, тако да би употреба беле боје била излишна, јер се и онако фигуре

[4] Ibid., стр. 242

[5] Въ восточной живописи, среди каппадокійскихъ памятниковъ, изданныхъ о. Жерфаніономъ, только кресты въ Распятіяхъ имѣютъ часто белый контуръ (G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Paris 1925—1934. Pl. 100, 2; 169, 1—2; 199, 1) и лишъ въ одномъ случаѣ, въ росписи часовни св. Даніила, въ Геремэ, одна только фигура св. Василія Великаго имѣетъ почему-то бѣлый контуръ (ibid., pl. 39, 4), въ то время, какъ ни одна другая фигура той же росписи бѣлыхъ контуровъ не имѣетъ.

[6] По Окуњеву: A. Venturi, Storia dell'arte italiana V, Milano 1907, fig. 122, 127, 128, 131.

[7] По Окуњеву: Л. Мацулевичъ, Церковъ Успенія Богородицы въ Волотовѣ „Пам. древне-русскаго искусства" IV, С. Пб. 1912, 28.

[8] Н. Окуњев, op. cit., стр. 243.

[9] Петар Миљковић-Пепек, op. cit., стр. 44 (сх. I, бр. 33) Т. I.

одвајају од фона. Међутим, ово нису усамљени примери на фрескама у св. Софији. Ова светла линија употребљена је на главама групе фигура у композицији Литургиска служба св. Василија[10] и, у нешто јачој мери, на крилима свих десет анђела на своду, који чине иконографску целину са Богородицом и Христом у конхи олтарске апсиде[11]. У извлачењу светле линије која уоквирује крила анђела осећа се велика слобода руке уметника. Линија се понегде одваја од ивице крила тако да растојање између беле линије и ивице крила достиже чак и више од 1 см. Исти је случај и са крилима трију анђела на композицији Гостопримство Аврамово.

Ако бацимо летимичан поглед и на остало сликарство на територији Македоније, уверићемо се да фреске у св. Софији нису усамљен пример да се обилато користи уоквиривање фигура белом бојом. На фрескама у Богородици Мавриотиси у Костуру које, према С. Пеликанидису, потичу из XI—XII века[12], уочили смо овај елеменат и на арханђелима у конхи централне апсиде[13]. Овде, на арханђелу Гаврилу, светла линија уоквирује десну руку, да би се преко десног и левог рамена спустила до колена. На исти начин, и скоро у истој мери коришћена, ова линија уоквирује и фигуру анханђела Михаила, који се налази са леве стране Богородице.

Уоквиривање појединих фигура белом бојом, односно линијом, често је и на фрескама св. Богородице Перивлептос у Охриду[14]. Белом линијом уоквирене су фигуре св. Андреје (сл. 2), и св. Харитона (последња само делимично), обе у наосу, попрсја св. Вакха и св. Бонифација, на стубовима, и попрсје св. Јована Претече у конхи апсиде ђаконикона[15].

Н. Окуњев мисли да је функција ове беле линије у издвајању тамних фигура од тамног фона[16]. Али, ако је његово мишљење тачно, како одговорити на питање: због чега суседне фигуре, које су сликане на истом тамном фону и које би се белом линијом такође боље одвојиле од тамног фона, нису њоме уоквирене? Јер у споменутим црквама има и тамних фигура које нису уоквирене белом линијом. Зато нам изгледа да се може изнети и друга претпоставка, можда теолошког карактера. Она би се, ако узмемо у обзир св. Софију у Охриду, више односила на старије сликарство, јер је, као што изгледа, доцније овај елеменат изгубио теолошки значај и примио на неким фигурама, као што наводи и Н. Окуњев, више функцију естетског карактера[17].

---

[10] Ibid., стр. 47 (сх. I, бр. 36) сл. 8.

[11] Ibid., стр. 49 (сх. I, бр. 41) сл. 10.

[12] Σ. Πελεκανίδης, Καστορία I, Θεσσαλονίκη 1953, 17.

[13] Ibid., πιν. 64, α, β.

[14] Из 1295 г. по фреско натпису на улазним вратима за нартекс. И. Ивановъ, Български старини из Македония, София 1931, 38—39.

[15] Код осталог дела неочишћених фресака у овој цркви није се могао уочити овај поступак, али верујемо да ће се после чишћења наћи још која фигура уоквирена белом линијом.

[16] N. Okunev, op. cit. 243.

[17] Сматрам да је веома важно навести поступак уметника на неким мозаицима, где су поједине фигуре уоквирене једним до два реда обојених коцкица, чиме се

Као што се из изложеног види, на фрескама св. Софије у Охриду уоквиривање фигура белом линијом уметник није користио као случајни манир, особито не на фигури Христа у композицији Причешће апостола, где је бела линија која уоквирује главу чак и нешто дебља у односу на остали део беле линије код исте фигуре. И будући да с правом на овим фрескама можемо искључити било какав утицај са Запада, ми смо дубоко уверени да се на територији Македоније уоквиривање фигура белом линијом користило као елеменат својствен византиском сликарству и да оно није пренето са Запада у друге земље, као што мисли Н. Окуњев. Уосталом, и једна композиција Богородице са Христом из св. Софије у Охриду, где је Христос претстављен са прекрштеним голим ногама до колена, показала је да је погрешно приписивати западно порекло чак и оним иконографским елементима у византиској уметности који су јако распрострањени на Западу, а који су, услед пропасти многих споменика, врло ретки на територији Византије и оних земаља које са Византијом чине једну уметничку целину[18]. Зато сматрамо да је потребна велика опрезност у одређивању порекла неког елемента византиске уметности, без обзира да ли је он стилског или иконографског карактера.

наглашава периферна контура фигуре (в. В. Н. Лазарев, История Византийской Живописи II, Таб. 24, 34б, 38, 113а, 170, 171, 172, 174, 178, 182, 183 и др.). Ово би нас могло навести на помисао да белу линију на фрескама објаснимо и као стилску реминисценцију овог мозаичког поступка.

[18] Петар Миљковиќ-Пепек, op. cit. 56 (сх. I, бр. 45) сл. 14; Ibid., Една значајна композиција во црквата св. Софија во Охрид. Весник на музејско-конзерваторското друштво на НР Македонија III 2, Скопје 1955.

P. MILJKOVIĆ-PEPEK

L'ORIGINE D'UN ÉLÉMENT STYLISTIQUE SUR DES FRESQUES DE SAINTE SOPHIE A OHRID

Les fresques de l'église de Ste Sophie à Ohrid, qui, pendant les dernières années furent définitivement nettoyées, présentent un matériel précieux pour l'étude de l'art byzantin. Ce matériel pictural et iconographique énorme pose, à côté des problèmes considérables, aussi un grand nombre de petits problèmes qui portent en eux-mêmes des nouveautés importantes. L'un de ces problèmes traités par l'auteur est celui de la ligne blanche qui contourne les figures. On n'a pas beaucoup écrit sur ce problème de la peinture médiévale. C'est N. Okunev qui s'en occupa le plus jusqu'à présent, dans son analyse du style des fresques à Arilje. Okunev pensait que le contour des figures soulignées d' une ligne blanche est une particularité exclusive de la peinture d' Arilje, complètement inconnue dans la peinture byzantine. Okunev cite, il est vrai, quelques exemples rares de cet emploi de la ligne blanche dans la peinture orientale, mais il croit néanmoins que cette particularité soit une caractéristique de la peinture occidentale du XIIIe siècle et qu'elle soit passé, plus tard, grâce à quelque intermédiaire, dans les Balkans et en Russie.

Cependant, si nous nous référons aux fresques de Ste Sophie d'Ohrid, nous pourrions, comme le pense l'auteur, affirmer avec plus de certitude que le contour des figures avec la ligne blanche n'est pas une caractéristique exclusive de l'art occidental, mais qu'il était connu également dans la peinture byzantine. L'auteur cite quelques exemples constatés sur les fresques de Ste Sophie à Ohrid, dont le meilleur est la figure du Christ dans la composition „La Communion des apôtres". Sur le territoire de la Macédoine, cet élément a été également utilisé sur les fresques de la Vierge Mavriotissa à Castoria, datant du XIe—XIIe s. d'après S. Pélékanidès, et sur les fresques de l'église de la Vierge Perivlepte (aujourd'hui St. Clément) à Ohrid, de 1295, et à Protaton au Mont Athos. En citant plusieurs exemples dans ces églises du territoire de la Macédoine depuis le XIe s., l'auteur conclut que l'emploi de la ligne blanche pour le contour des figures n'est pas spécifique exclusivement pour l'art occidental, mais que la même ligne blanche était utilisée comme élément caractéristique également dans la peinture byzantine.

En ce qui concerne l'origine du style de cette ligne blanche, l'auteur considère que le procédé de l'exécution des figures sur quelques mosaïques, sur lesquelles on voit la figure entière entourée d'un ou de deux rangs de cubes (ce qui accentue le contour périphérique de la figure) est d'une grande importance. Il semble que cela pourrait nous amener à l'idée, conclut l'auteur, de pouvoir expliquer l'origine de la ligne blanche sur les fresques comme une réminiscence du style de ce procédé de mosaïque, avec la seule différence que la figure est accentuée sur les fresques à l'aide de la couleur. L'auteur pense aussi que le sens de la ligne blanche contournant la figure sur quelques fresques pourrait être interprétée en rapport avec quelques conceptions théologiques.

Сл. 1. — Фигура Христа из композиције Причешћа у св. Софији у Охриду.
Fig. 1. — Figure du Christ dans la composition „Communion des apôtres“ de Ste Sophie à Ohrid

Сл. 2. — Фигура св. Андреје из св. Климента у Охриду (1295 г.)
Fig. 2. — Figure du St. André de l'église de Saint-Clément à Ohrid

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

П. МИЉКОВИЋ-ПЕПЕК

ИКОНА УСПЕЊА БОГОРОДИЦЕ ИЗ ЦРКВЕ СВ. НИКОЛЕ — ГЕРАКОМИЈА У ОХРИДУ

У Охриду, у коме је сачуван велики број значајних икона, 1950 године нађена је у цркви св. Николе-Геракомија још једна стара икона са претставом Успења Богородице. Ова се икона сада налази у Археолошком музеју у Скопју (Инв. бр. 480).

Икона је рађена на дрвету преко гипсаног грунда[1] и има димензије 43,5 X 45 X 3 см.; оквир има 5 см. Сама композиција сликана је на равној површини. Као све композиције Успења, настале према апокрифима, и ова је рађена углавном по познатој иконографској шеми[2], без значајних новости. Иконографски детаљи не показују никаквих специфичности, — сви су детаљи ове иконе познати. У средини претстављена је Богородица на одру преко кога је пребачен чаршав цинобер боје. Богородица има испружене и прекрштене руке. Обучена је у плав хитон и љубичасто-мрк химатион. Око главе, која је уништена, има ореол. Иза одра стоји Христос у мандорли са символом Богородичине душе у рукама, са десне стране. Христос има светли окер хитон и зеленкаст химатион. Његова глава са златним ореолом окренута је Богородици. Мандорла око Христа увећана је златним зрацима са циљем да се нагласи, у сагласности са акоприфном причом[3], прамен светлости. Лево и десно од Христа налазе се по два анђела у античком оделу. Апостоли су распоређени око одра тако да их је са десне стране осам, са леве три и код Богородичине главе један. Овакав исти распоред, или са малим изменама, налазимо на многобројним композицијама Успења. Међутим, има Успења на којима се апостоли налазе на једној, а анђели на другој страни. По свему изгледа да су обе варијанте биле заступљене још од раног периода византиске уметности. Апостоле на једној, а анђеле на другој страни композиције имамо у црквама св. Кузмана и Дамјана (XI век)[4], Мавриотисе (XI—

[1] Фон ове иконе, као и ореоли, били су позлаћени, али је касније злато делимично уништено и пређено жутом бојом.

[2] Ludmila Wratislaw-Mitrović et N. Okunev, La Dormition de la sainte Vierge dans la peinture médiévale orthodoxe, Byzantinoslavica III 1 (1931), p. 135.

[3] Ibid., p. 143.

[4] Σ. Πελεκανίδης, Καστοριά I, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, Θεσσαλ. 1953, πιν. 14 β.

XII век)[5] и св. Николе (XIV век)[6] у Костуру, тако да се не може рећи да „нигде нема примера да су анђели заузели целу леву страну" осим на Успењу у Доњој Каменици — како тврде у својој едицији о Доњој Каменици М. Ћоровић и Р. Љубинковић[7].

На нашој икони апостол Петар, са кадионицом у десној руци, претстављен је на предњем плану леве групе, апостол Павле, у профилу[8], код Богородичиних ногу, а апостол Јован код Богородичине главе. За Јована је ово место било резервисано на најстаријим фрескама (напр. Qouchlouq и Qeledjlar-у, у Кападокији) где је он био претстављен као да очекује последње речи Богородичине[9]. У Полошком манастиру[10] пак на овом месту налази се Христос; он је нагнут над Богородицом, љубећи јој лице. Ова размештања фигура верујемо да се у извесној мери могу објаснити и личним концепцијама појединих наших зографа. На нашој икони апостоли су у ставовима који изражавају тугу због смрти Богородичине. Иза леве групе апостола налазе се две владике, нешто нагнути ка одру, са јеванђељима у рукама. Владике, обучени у фелоне и омофоре са црним крстовима, претстављају, изгледа, првог јерусалимског епископа Јована и св. Дионисија Ареопагита[11]. У другом плану иконе претстављене су две зграде везане међу собом полукружним зидом. Зграде одређују место радње, указујући на то да се догађај одиграо или у Богородичиној кући, у такозваној Соби из Сиона, која се налазила на сионском брегу у Јерусалиму или, према једној каснијој традицији коју првипут налазимо у делима јерусалимског патријарха Софронија, у кући где је била Тајна вечера и Силазак св. Духа на апостоле[12].

Међу иконографским детаљима које налазимо на овој икони за нас је од посебног интереса суд са жаром који је постављен на малом постољу испред одра[13]. У суду се види жар са пламеном, изнад кога

---

[5] Ibid., πιν. 74.

[6] Ibid., πιν. 159α. Сва три случаја у Костуру претстављају право Успење (Κοίμησις Θεοτόκου), а не Пренос тела Богородичина, као што је случај у Грачаници или Нагоричину.

[7] Мирјана Ћоровић-Љубинковић—Радивоје Љубинковић, Црква у Доњој Каменици, Старинар, књ. I, Београд 1950, стр. 62—63.

[8] Ова претстава апостола Павла, који се нагнуо да пољуби ноге Богородичине, слична је оној из композиција у св. Никити и Дечанима (Ludmila Wratislaw-Mitrović et Okunev, op. cit., пл. XIV 2, XI.).

[9] Ibid., p. 136.

[10] Ђорђе Мано-Зиси, Полошко, Старинар, III серија, књ. VI, Београд 1931, сл. 1.

[11] Ludmila Wratislaw-Mitrović et N. Okunev, op. cit., p. 139.

[12] Ibid., p. 136.

[13] Код најстаријих композиција Успења пред одром стоји постоље (Ibid., стр. 139) на које се поставља свећњак са запаљеном свећом, црвене папуче или овај суд са жаром. Свећњак са упаљеном свећом у вези је са апокрифном омилијом Јована Солунског, у којој се каже да је Богородица, пошто је дознала од анђела да ће умрети, сама спремила кадионицу и упалила свећу (Ibid., 141—42). Неоспорно је да и остале реквизите треба довести у везу са припремама Богородице да дочека смрт. Код Успења из Мавриотисе у Костуру на постољу налазимо суд за воду који,

се дим диже[14]. Овај детаљ налазимо у св. Клименту у Охриду, св. Никити, Протатону на Светој Гори[15] и у другим црквама[16], али није немогуће да је постојао и у још старијем живопису. Према моме досадашњем знању изгледа да се овај детаљ чешће сликао од краја XIII века, и то више на Балкану, односно у Македонији, него другде[17].

На основу иконографије ова икона би се тешко могла датирати, јер, као што смо видели, елементи карактеристични за одређене периоде не постоје, док се, истовремено, у детаљима појављују сличности. Ако бисмо, например, изводили неки закључак према броју анђела на композицијама, као што су поступили неки научници, нећемо доћи до жељеног резултата, јер се мишљење да је небеска војска — група анђела у пратњи Христа[18] — првипут претстављена на сопоћанском Успењу данас више не може одржати. У костурским црквама св. Анаргира (XI век) и Мавриотисе (XI—XII век)[19] и у св. Ђорђу у Курбинову (XI—XII век)[20] на композицији Успења Богородице имамо целу пратњу анђела. Исто тако, више се не може одржати ни тврђење да првипут на фресци Успења Богородице у Пскову (1156 г.)[21] налазимо са обе стране Христа анђеле обучене у императорске далматике, јер су већ анђели у поменутим црквама у Костуру и Курбинову, на композицији Успења Богородице, у царским далматикама.

Зато сматрамо да се наша икона може датирати само на основу стилских одлика и чињенице да је нађена у Охриду. И заиста, кад се

колико ми је познато, не налазимо другде на композицијама Успења (в. Σ. Πελεκανίδης, op. cit., πιν. 74). Објашњење овог детаља свакако треба тражити у некој другој апокрифној верзији, у којој се суд са водом помиње у вези са обичајем који се односи на покојнике. Ово наше мишљење поткрепљујемо чињеницом да су још у ранохришћанским гробовима насликани на зидовима свећњаци са упаљеним свећама и судови за воду, који су неоспорно у тесној вези са култом покојника (види Dr Богданъ Филовъ, Софииската църква св. София, София 1913, стр. 103, обр. 108, 112. Табл. XXI 2).

[14] Код неких Успења пламен или жар у суду су изостављени. (На ово упућују и Мирјана и Радивоје Љубинковић за Доњу Каменицу и цркву св. Николе у Палежу, op. cit., стр. 63). Верујем да се ова чињеница негде може објаснити и тиме што су уметници често преносили неке иконографске детаље за које и сами нису били сигурни шта тачно значе.

[15] У XIV веку налазимо га у Костуру, на фресци Успења у цркви св. Николе (види Σ. Πελεκανίδης op. cit., πιν. 159 α).

[16] У непосредној близини св. Климента (Перивлептос) у цркви цара Константина и Јелене у Охриду (1477), на Успењу Богородичином налазимо исти суд са жаром: в. Димче Коцо, Околу датирањето на црквата Константин и Елена во Охрид, Зборник на Фил. фак. I, Скопје 1954.

[17] На једној икони из XIV века у музеју Изобразитељног Искуства у Москви претстављен је и овај детаљ: в. В. Н. Лазарев, История византийской живописи, Москва 1947, таб. 306.

[18] Ludmila Wratislaw-Mitrović et N. Okunev, op. cit., p. 149.

[19] Види Σ. Πελεκανίδης, op. cit., πιν. 14 β, πιν. 74.

[20] Радивоје Љубинковић, Стара црква села Курбинова, Старинар III серија, књ. XV, Београд 1940 (1942). Наша стилска и иконографска анализа овог живописа, која узима у обзир и закључке Пелеканидиса о костурским црквама, довеле су нас до тога да живопис Курбинова ставимо у крај XI или почетак XII века. П. Миљковиќ-Пепек, Разгледи, бр. 21, Скопје 1953.

[21] Ludmila Wratislaw-Mitrović et N. Okunev, op. cit., p. 145.

изврши детаљна стилска анализа, може се, пре свега, констатовати да се ради о икони коју треба повезати са сликарством прве деценије XIV века, утолико пре што су одлике њеног стила блиске стилу икона зографа Еутихија и Михаила[22]. На нашој икони, као и на иконама поменутих зографа, лица су грађена на мрком болусу, са благим осветљеним деловима који се неприметно сливају једни у друге. Најосветљенији делови лица, као и неки делови руку, подвучени су светлим цртама. Делимично коришћење топлих тонова, којим се одликују иконе које приписујемо Михаилу (у доњем делу носа и делимице на челу и образима остављан је цинобер, који се нежно прелива)[23] — не налазимо на нашој икони. Својом општом уједначеношћу топлих тонова, без нарочитих колористичких диференцијација, она показује блискост са делима Еутихија. Овај поступак, специјални манир Еутихија, нарочито је видан на неким фрескама у св. Никити[24], где се на једној великој површини зида живопис одликује топлим љубичастим и тамно смеђим тоновима, повезаних једним општим акордом[25]. Доста је оправдана претпоставка да наша икона претставља целину са циклусом празничних икона које су израдили Еутихије и Михаило за цркву св. Богоридице Перивлепте у Охриду[26]. Разлику у њеној дужини према осталим иконама поменутих зографа изгледа да треба објаснити или тиме што је она заузимала централно место међу овим иконама или пак тиме, што би ово била једина сачувана икона једног посебног празничног циклуса посвећеног св. Богородици, чије су се димензије само делимично разликовале од првог циклуса. По нашем мишљењу, дакле, ова икона припада стваралачком кругу Еутихија и Михаила. Полазећи од чињенице да њихово дело претставља једну, често нераздвојну целину, а наша икона не показује основне карактеристике само једног од поменутих зографа, тешко ју је приписати искључиво једноме од њих. Међутим, наше садашње познавање дела ових двају зографа таквог је карактера да се намеће и питање постојања њихових сарадника. Узимајући у обзир иконографске и стилске промене које уочавамо у њиховом стваралаштву, неминовно се поставља питање о њиховим узроцима. Доиста целокупну делатност Еутихија и Михаила, са обилним еволутивним регистром цртежа и колорита и променљивим репертоаром иконографских мотива или детаља не треба разумети само као њихову стваралачку еволутивност којом испољавају своје уметничко трагање. У једној оваквој стилској и иконографској хетерогености сматрамо да је могуће открити и групу њихових сарадника, која је, узимајући у обзир рад у св. Никити, Нагоричину, а свакако и у другим црквама, изгледа била велика. Проф. С. Радојчић покушао је да докаже да је у св. Клименту у Охриду (Богородици Перивлепти) заједно са Еути-

[22] П. Миљковиќ-Пепек, Авторите на неколку охридски икони од XIII—XIV век, Еутихие или Михаило?, Гласник на муз. кон. друштво Н.Р.М., Скопје 1954.

[23] Ibid., стр. 34.

[24] Ibid., стр. 28.

[25] Ова изразита стилска одлика огледа се и на претстави једног свеца на југозападном стубу у Нагоричину, на коме се налази и потпис Еутихија.

[26] П. Миљковиќ-Пепек, op. cit., Т. I, II, III, IV.

хијем и Михаилом радио и трећи зограф — Астрапа (као главни мајстор), али је то за нас неубедљиво[27] и сматрамо да тек треба предузети прве кораке у правцу откривања сарадника Еутихија и Михаила. Групи сарадника Еутихија и Михаила досад се међутим није обраћала пажња. Зато и ми не можемо категорички тврдити да је наша икона дело зографа Еутихија и Михаила. Она се може са већом сигурношћу повезати са њиховом радионицом и датирати у прву половину XIV века.

[27] B. A. Xyngopoulos, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, p. 38—39.

P. MILJKOVIĆ-PEPEK

L'ICONE „LA DORMITION DE LA VIERGE" DE L'ÉGLISE ST. NICOLAS-GERAKOMI A OHRID

Résumé

Cette icone se trouve actuellement au Musée Archéologique de Skopje (№ 480, dimensions 43, 5×45×3 cm.). Bien qu'elle ne représente pas des particularités iconographiques, on peut toutefois la dater d'après son style. Se basant sur l'analyse stylistique, on constatera que cette icone a des traits communs avec les oeuvres des zoographes Eutiche et Michel. Mais comme on sait que l'oeuvre de ces deux zoographes est très vaste et qu'il ne faut pas y négliger également la part de leurs collaborateurs, on pourra attribuer l'icone avec plus de certitude à l'atelier d'Eutiche et de Michel et la dater dans la première moitié du XIVe siècle.

Икона Успења Богородице из цркве св. Николе - Геракомије у Охриду.
L'icone la Dormition de la Vierge de l'église St. Nicolas - Gerakomi à Ohrid.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

ЈОВАНКА МАКСИМОВИЋ

СТУДИЈЕ О СТУДЕНИЧКОЈ ПЛАСТИЦИ

У досадашњој научној литератури студеничка пластика није добила заслужену пажњу. Иако се давно уочио њен значај за касније српске грађевине и њихову скулптуралну декорацију, којима је два века служила као узор, скулптура студеничке Богородичине цркве није посебно студирана. У општим прегледима српске средњевековне архитектуре она је више узгред додиривана са ближим или даљим наговештајима њених сродности, и то више стилских сродности, са ломбардиском[1] или јужноиталијанском каменом црквеном декорацијом[2]. Монографија В. Петковића о манастиру Студеници[3] обухватила је само дескрипцију портала и прозора Богородичине цркве, без улажења у дубље иконографске или уметничке анализе. У својој књизи о Студеници M. L. Burian се бавила њеном архитектуром и скулптуром, тражећи спој јерменских, византиских и италијанских форми на грађевини и базирајући своја истраживања на таквој концепцији[4]. Ту је, поред описа, било покушаја иконографске и стилске анализе саме пластике и стилских паралела највише са споменицима јужне Италије. Међутим, метод формалне природе није дозволио решавање, па ни улажење у основне проблеме. Иако узгред, више пажње студеничкој пластици је посветио проф. Ђ. Бошковић у својој монографији о Дечанима[5]. Испитујући иконографију и стил богате дечанске скулптуре, проф. Бошковић је морао упоредо да се позабави и Богородичином црквом у Студеници, која је дечанским мајсторима служила као узор и са којом Дечани имају толико сличности. Иако је ова питања дотицао највише у напоменама, проф. Бошковић је решио или наговестио многе проблеме око камене декорације у Студеници. Но, и поред свега тога, изврсна студеничка скулптура до данас није у потпуности објашњена. Проблеми различите природе — иконографски, стилски, технички, аналогије и везе са другим уметностима, остали су углавном нејасни, непроучени или као још отворена питања.

[1] G. Millet, L' Ancien art serbe, Paris 1919.

[2] П. Покрышкин, Православная церковная архитектура XII—XIII стол. в нынешнем сербском королевстве, С. Петербург 1906.

[3] В. Петковић, Манастир Студеница, Београд 1924.

[4] M. L. Burian, Die Klosterkirche von Studenica, Zenlenroda 1934.

[5] Петковић—Бошковић, Манастир Дечани I, Београд 1941.

Нама се чини да је време прићи детаљнијем и дубљем испитивању овог значајног споменика, поготово сада, када извршени конзерваторски и рестаураторски радови дозвољавају сигурније кретање по материјалу. Ми ћемо се окренути неким проблемима пластике, те овај рад треба схватити као увод у опширнију обраду студеничке скулптуралне декорације и Студенице уопште.

I ИКОНОГРАФИЈА

Богородичина црква у Студеници подигнута је крајем XII века, у време када је култ Богородице јако раширен и потпуно осамостаљен у читавој Европи. Док је претходна епоха култ Богородице везивала више уз Христа и својим хладним и тешко приступачним теолошким симболизмом инсистирала на Богородици као средству искупљења и вечној мисли о богу, дотле се у другој половини XII века на Западу, под утицајем опште хуманизације религије мења и култ Богородице. Много живље учешће профаних елемената, развој и утицај трубадурске књижевности, чија је религиозна инспирација била концентрисана на Богородичин култ, створили су од „мајке божје" најсавршенију „donnu". Целокупни речник обожавања заљубљених трубадура са свом својом лириком и нежношћу транспоновао се у маријански култ. Мање теолошких спекулација, а више поетских и хуманијих места освежили су и популарисали култ. Посредством нових црквених редова он се ширио и бивао брзо и радо прихватан[6], о чему је религиозна уметност оставила много сведочанстава, од великих катедрала до ситне слоноваче и минијатура.

Вал нових тема допро је и на Балкан. У Далмацији је црква фаворизирала и подржавала оживљени Богородичин култ. У закључцима Сплитског сабора 1185 године стоји: „Instituimus etiam, ut officium beate virginis Marie in omnibus ecclesiis per nostram diocesim omni die cantetur.[7]".

Упоредо са тим подижу се или обнављају многобројне цркве посвећене Богородици. Св. Марија у Задру, позната од раније, постаје значајни црквени центар учвршћених веза са Италијом и Балканом[8], подиже се св. Марија на Мљету[9], почиње грађење катедралне цркве Sanctae Mariae Maioris у Дубровнику[10], нешто касније и Марије Колеђате у Котору[11], — да набројимо само најважније. Ове идеје продрле

[6] E. Mâle, L'art religieux du XII s. en France, Paris, 1922, 426—428. О култу Богородице најновије C. Cechelli, Mater Christi I—IV, Roma 1956.

[7] T. Smičiklas, Codex diplomaticus, II, Zagreb 1904, 189.

[8] Lj. Karaman, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952, 19.

[9] C. Fisković, Popravak benediktinske crkve na otoku Mljetu, Ljetopis Jug. Akad. znan. i umjet. 55, Zagreb 1949.

[10] М. Рајковић, Стара дубровачка катедрала, Научни прилози студената Филозофског факултета, Београд 1949.

[11] Овим се последњи бавио В. Кораћ, О монументалној архитектури средњевековног Котора, Споменик САН CV, Београд 1956, 151—157.

су са обале у унутрашњост Балканског полуострва, па је и Немања за време своје владавине подигао три цркве посвећене Богородоци: Богородичину цркву код Куршумлије[12], Богородичину цркву у Студеници, своју најзначајнију и најрепрезентативнију грађевину и цркву у Хиландару. Да је за овакве његове поступке заиста постојало одређено расположење, поред монументалних споменика, потврђују и историски извори. У савременим делима св. Саве, Стевана Првовенчаног, Доментијана, види се у којој је мери био развијен култ Богородице у средњевековној Србији, нарочито крајем XII и почетком XIII века. Тако у Савином Житију Симеона Немање Немања на самрти се овим речима обраћа сину: „Че́до мое̏, принеси ми прѣс(ве)тоую Б(огороди)цоу, таково бо имамь ѡбѣтова́ніе, ꙗко да прѣд' нѥю испоущоу д(оу)хь мои"[13]. У Немањином Житију које је написао Стеван Првовенчани нарочито се много говори о Богородици и цитирају Немањине речи захвалности „Пресветој Богородици Благодателници"[14]. Као и претходни Немањини биографи кад описују зидање манастира Студенице и Доментијан помиње његове молитве:". . . с Твојом помоћу сазидаћу храм у име пречисте и пренепорочне Твоје Матере и моје добротворке, и ту ћу ти извршити своје обете, које изрекоше усне моје"[15]. Хиландарски и Студенички типик, из времена Саве, говоре да су Богородичини празници изнад других: „Сви божаствени и Владични празници, као и пресвете Владичице Богородице Наставнице наше, нека се празнују изнад других, и то у пјенијима и у светлости и у вашем јелу. А празник Свето Ваведење које називамо свето над светим, нека се светло празнује од вас, светло и свечано, јер је празник над празницима и слава над славама" (Хиландарски типик)[16].

Омиљени и распрострањен Богородичин култ утицао је врло много на теме и иконографију црквених споменика архитектуре и њихове скулптуралне декорације, монументалног сликарства, минијатура и примењене уметности. Црквена уметност, до тада оријентисана својом тематиком ка Христу, развила је нове теме око Богородице, дајући јој посебну симболику и значај. Нарочито је оживљена стара тема Богородице са малим Христом, распрострањена још у ранохришћанској уметности. Претстава Богородице мајке XII века и каснијих времена развила се из фигуре Богородице владарке на престолу са малим Христом на крилу, познате од раних хришћанских апсидалних мозаика до романских статуа. Мотив Богородице са Христом дететом је релативно чест

[12] У најновије време овим спомеником бавио се Ђ. Стричевић, Рановизантиска црква код Куршумлије, Зборник радова Византолошког института САН 2, 1953, 179—198 и Средњевековна рестуарација рановизантиске цркве код Куршумлије, Зборник радова Виз. инст. САН 4, 1956, 199—211.

[13] В. Ћоровић, Списи св. Саве, СКН, Београд — Ср. Карловци 1928, 169.

[14] В. Ћоровић, Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчанога, Светосавски зборник, 2. Посебна издања СНА, Београд 1938.

[15] Доментиан, Животи св. Саве и св. Симеона, прев. Л. Мирковић,Изд. СКЗ, Београд 1938, 241.

[16] Списи Светога Саве и Стевана Првовенчанога, Прев. Л. Мирковић, Београд 1939, 67.

и на најстаријим познатим споменицима наше уметности. Тако се и у, иконографски и стилски необично занимљивом Призренском јеванђељу ова тема варира неколико пута на разне начине.[17] У студеничкој пластици она заузима централно место. Но, поред главне фигуре, не треба мимоићи ни појаву женске главе на једној од конзола Студенице (сл. 3). Анализирајући владимиро-суздаљску скулптуру, Лазарев је појаву конзола у облику женских глава испод фриза слепих аркадица ових цркава везивао за раширени култ Богородице у Русији крајем XII века[18]. Није јасно у којој се мери овакво тумачење може применити и на студеничку женску конзолу. Слична глава жене налази се, истина, и на хиландарској Богородичиној цркви[19], што би доприносило оваквом тумачењу, али, налази се и на Дечанима, посвећеним Христу, што ремети сигурност оваквог тврђења, сем уколико, у дечанском случају, мајстор није механички копирао мотиве, не разумевајући у потпуности њихова значења.

Далеко значајнији од ових споредних мотива је средишни део главног западног портала студеничке цркве, који претставља и главну тему портала (сл. 1 и 2). У тимпану се налази строго фронтална, у високом рељефу, Богородица на престолу са малим Христом на крилу[20]. Лево и десно од ње постављене су сигниране фигуре арханђела Михаила и Гаврила. Испод тимпана, на доњој страни надвратника, исклесан је у рељефу Христос на престолу са књигом у левој руци, док десном благосиља (сл. 4). На унутрашњој страни оба довратника налазе се плитко резани у камену по шест апостола, од којих један, Петар, држи кључеве у рукама[21].

Проф. Бошковић, који се једини више бавио иконографијом студеничке пластике, покушао је да веже ове претставе за Апокалипсу. Христа на престолу са апостолима тумачио је као судију са својим помоћницима на Страшном суду. Констатујући да је ова сцена потчињена главној групи Богородице са анђелима, проф. Бошковић је тимпанонску групу тумачио, такође, као део Страшног суда, на коме је Богородица заступница људи[22].

---

[17] A. Grabar, Deux images de la Vierge dans un manuscript serbe, L'art byzantin chez les Slaves, II, Paris 1930, 264—276.

[18] В. Н. Лазарев, Скульптура Владимиро-Суздальской Руси, История русского искусства I, Москва 1953, 400.

[19] С. Радојчић, Уметнички споменици манастира Хиландара, Зборник радова Виз. Инст. САН 3, 188—189.

[20] Фигуру Христа са деловима Богородичиних ногу пронашао је арх. С. Ненадовић при недавној рестаурацији цркве. (С. М. Ненадовић, Студенички проблеми, I. Како је фундирана, зидана и завршена Богородичина црква у Студеници, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Народне републике Србије, Београд 1957).

[21] У досадашњим испитивањима није се са сигурношћу утврдило да ли ове фигуре претстављају пророке или апостоле. Нама се чини да се ради само о апостолима, не само због кључева у рукама једног од њих, већ ових 12 фигура претстављају целину са Христом, док пророци и то обично њих шеснаест стоје директно уз Богородицу.

[22] Ђ. Бошковић, Дечани I, 162—163.

На претставама Страшног суда у средњевековној уметности Христос је главна личност и заузима централно место композиције. У овим сценама Богородица као заступница људи претстављана је сама, обично лево од Христа, а никако на престолу са малим Христом на крилу. Нама се чини да студеничка скулптура не илуструје Страшни суд, већ да је главни портал посвећен Богородици, у складу са њеним култом у Србији, о чему је било речи раније.

На први поглед могло би се закључити да су у питању две самосталне теме: прва, Богородица на престолу са Христом и са анђелима са стране, и друга, Христос на престолу са апостолима, клесани на надвратнику и довратницима портала, обадве теме познате и честе, свака за себе. Прва се у монументалној скулптури осамостаљује и шири баш током XII века. Још пре катедрале у Шартру, чији је потртал Mâle узимао као почетак ове теме у монументалној пластици, Богородица на престолу са Христом налази се на западним порталима шпанских провинциских цркава (Cornella de Conflent у Rossello, Basilica di Santa Maria у Ripoll-у, црква у Mura) из прве половине XII века[23]. Раширена касније, у другој половини века са маријанским култом, фигура Богородице заузима своје место у тимпанима претежно споредних портала француских романских цркава и на главним порталима италијанских грађевина. Над главним порталом катедрале у Палерму налази се претстава Богородице на престолу са малим Христом из краја XII века[24]. Не треба заборавити ни на портал јужног вестибила св. Софије у Цариграду, у чијем се тимпану налази знатно ранија, вероватно с краја X века, мозаичка фигура Богородице на престолу са Христом, заштитнице Цариграда, између Константина и Јустинијана[25]. Сличне претставе рађене су и у другим материјалима и нису увек монументалне. Јављају се на мањим радовима у слоновачи, минијатурама, металу, итд.

Нашем примеру иконографски је најближа централна група Богородице са анђелима на сребрној пали из Ћивидала.[26] Идентични су ставови богородице и Христа, а нарочито анђела, који су претстављени у истим покретима. Поред иконографских сличности између ова два, на први поглед, врло различита споменика, постоје и врло блиске стилске везе, о којима ће бити речи касније. Слична група налази се, опет у металу, на корицама из Сплита, такође из XII века.[27] Минијатуре у јужноиталијанским Exultet рукописима овога времена, имају, такође, често идентичне претставе,[28] као и илустровани руко-

[23] J. Puig y Cadafalch, L'escultura romanica a Catalunya I, Barcelona 1949, T. 89, 90; II 1952, T. 103.

[24] E. Mâle, op. cit., 431, 432; K. Künstle, Ikonographie der christlichen Kunst I, 624. Са стране се налазе два анђела са оруђима мучења, али су то каснији додаци (Н. П. Кондаков, Иконография Богоматери II, Петроград 1915, 338—339).

[25] В. Н. Лазарев, История византийской живописи I, Москва 1947, 88—90, T. XIX. A. Grabar, La peinture byzantine, Génève 1953, 97.

[26] G. Fogolari, Cividale del Friuli, Bergamo 1906, сл. на стр. 80, 81.

[27] H. Folnesics, Die illuminierten Handschriften in Dalmazien, Leipzig 1917, сл. 111.

[28] Фототека Ecole des Hautes Etudes у Паризу: B. 409, C. 1554, C. 1566,

писи из других крајева Италије, чије фигуре некад потсећају и на скулптуралну обраду.[29] Међутим, овде је потребно нагласити ради каснијих расматрања, да је Богородица са Христом на престолу између два анђела честа тема у централној апсиди ранохришћанског и византиског монументалног сликарства. Позната од раних времена у Египту, судећи по фресци у Бавиту и по једној каменој стели,[30] она се шири после Ефеског сабора 431 године, на коме је прокламовано божанско материнство Богородице и апсидални мозаик у Витлејему служи као узор.[31]

Друга тема Христа са апостолима јавља се, такође на раним апсидалним мозаицима и фрескама византиских и римских цркава, симболизирајући, врло уздржано, други долазак Христа, за разлику од познијих средњевековних романских илустрација те теме, схваћених наративно и натуралистички.

Свака од ових двеју иконографских тема има своју одређену симболику и свој пут кроз хришћанску средњевековну уметност. Необичност њиховог споја на студеничком порталу наводи на мисао да та веза садржи у себи нову тему и симболику, којој треба наћи смисао и потврду.

Још у VI веку, на апсидалном мозаику Еуфразијеве базилике у Поречу, остварена је слична идеја. У централној конхи Богородица на престолу са Христом на крилу окружена је фигурама, од којих су прве две анђели. Изнад њих се налази дугачки фриз у коме су претстављени Христос и апостоли.[32] Из истог времена је и апсидални мозаик у цркви Панагије Канакарије на Кипру, на коме је Богородица на престолу стављена у мандорлу, док је на своду било тринаест медаљона са апостолима и Христом.[33]

Оживљавање ранохришћанских тема током XII века нашло је одраза и на фреско декорацији апсиде у цркви Notre Dame — La Grande у Поатјеу у којој се понавља иконографија старије хришћанске базилике. У мандорли је насликана Богородица на престолу са Христом на крилу, са стране у висини главе по један анђео, испод њих по три фигуре. Изнад Богородице је сликана мандорла са Христом у тетраморфу. Са обе стране нижу се по шест аркада под којима су стојеће фигуре светаца. У наставку композиције на своду налази се медаљон са јагњетом кога придржавају четири анђела. Сличних композиција на романским фрескама има и у другим црквеним апсидима из XII века (Montmorillon, Tahull). За нас је, овом приликом, најинтересантнија композиција из Поатјеа, која садржи све елементе скулптуралне декорације студеничког западног портала. Ту наилазимо на потврду да се и у XII веку претстављају напоредо Христос на престолу и Богородица

[29] P. Toesca, Monumenti e studi per la storia della miniatura italiana, La collezione di Ulrico Hoepli, Milano 1930, T. III, 3.

[30] Фототека Ecole des Hautes Etudes, Egypte I, C. 2162; Egypte — sculpture C. 1795; A. Grabar, Martirium II, Paris 1946; 175—6.

[31] E. Mâle, op. cit. 56, сл. 52.

[32] C. R. Morey, Early christian art, Princeton 1953, 186.

[33] O. Wulff, Die byzantinische Kunst, Potsdam 1924, 432, Abb. 369.

на престолу са малим Христом на крилу, као и други чланови ове широко конципиране сцене — анђели, свеци под аркадама итд. У ово време чешћа је претстава мајке и детета у оквиру композиције Поклоњења мудраца. Проф. Грабар, који је расправљао о мотиву Богородице у мандорли,[34] претпоставио је да је овај тип из ранохришћанске апсиде пренет на романски портал. Иако се на студеничком порталу Христос и Богородица не налазе у мандорлама, очигледно је да је у основи иста идеја и симболика као на фресци у Поатјеу. Главна тема Богородице „теотокос“ са арханђелима, који то својим присуством и ставом потенцирају, заузима централно место у тимпану, као и у апсидалној конхи ранохришћанских и романских цркава. Христос у слави са апостолима унеколико је подређен првој групи, што још боље илуструје значај Богородичиног култа у XII веку. У којој су мери ранохришћански споменици били извор каснијим средњевековним декорацијама, можемо видети и на једној синајској икони комненског периода. У средини је Богородица са Христом и са два медаљона анђела, изнад ње мандорла са Христом у тетраморфу. Разлика је у толико што Христос није праћен апостолима, већ су са стране насликани пророци, уобичајени пратиоци Богородице као њени весници. Апсидални мозаик катедрале у Монреалу, из друге половине XII века, садржи исти тип Богородице на престолу са малим Христом и са анђелима, док монументална допојасна фигура Христа у горњем делу апсиде доминира целом композицијом, у коју улазе и апостоли сликани са стране и који се везују за Христа.[35]

Архиволте и надвратници студеничког западног портала декорисани су сплетом лозица и врежа испуњених различитим реалним и фантастичним претставама. Покушај да се неке од ових малих сцена вежу уз илустрације Страшног суда, као напр. кентаури стрелци да се тумаче апокалиптичним коњаницима, мора се узети поново у разматрање, пошто се главне сцене портала, видели смо, не уклапају у Страшни суд, те и за ове мале, споредне детаље, треба тражити извор и објашњење на другој страни.

Карактеристично је да све сцене уплетене у лозице овог портала претстављају борбу двеју или више фигура (сл. 5). Тај мотив борбе није свуда дат у истом односу. Кентаур одапиње стрелу на животињу иза себе, вук држи јагње у зубима, змија се обавила око птице. Сваки од ових мотива за себе води своје порекло из старије уметности. Прихваћени у уметности раног хришћанства ови су мотиви често симболисали нову садржину, проносећи је током целог средњег века. Тако нпр. кентаурстрелац, познат из античког мита и касније из зодијака,[36] претставља се и на романским минијатурама[37] и на скулптуралној декорацији ро-

[34] A. Grabar, The Virgin in a mandorla of light, Late classical and mediaeval Studies in Honour of Albert Mathias Friend, Jr., Princeton 1955, 305—311, фиг. 4.

[35] Г. καὶ Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς μονῆς Σινᾶ. Т. I, Ἀθῆναι 1956, Таб. 54. Кондаков, op. cit., 322. У осмој глави истог дела Кондаков је анализирао овај тип Богородице, који је назван кипарским (стр. 316—356).

[36] K. Weitzmann, Illustrations in Roll and Codex, Princeton 1947, 72, fig. 58.

[37] G. Swarzensky, Die Salzburger Malerei, Leipzig 1913, 13, T. IX, 25.

манских фасада.[38] Претстава птице са змијом среће се на византиским рељефима,[39] шпанским минијатурама XI века,[40] код нас на минијатурама Мирослављевог јеванђеља[41] и у пластици студеничког западног портала.[42] Та више — мање општа места средњевековне уметности за сада нас не интересују својим пореклом и путевима, већ само уколико доприносе објашњену садржине студеничке скулптуре. Мале сцене сукоба и борби повезују се са великим самосталним конзолама лавова и грифона на истом порталу, које, као што је познато, имају одређено профилактично значење чувајући улаз у цркву, мотив наслеђен још из месопотамске уметности. Као допуна њима, овде се нижу целим оквиром улаза сцене са истим значењем, чинећи заједно, на тај начин, монументалну профилактичну композицију. У архиволте и довратнике су пренети они мотиви који су се иначе претстављали на самим вратима у ранијој византиској и медитеранској уметности уопште. Као пример из наших крајева могу послужити дрвена врата из цркве св. Николе Болничког у Охриду, на којима су изрезбарени неки од ових мотива: коњаник стрелац, птица са змијом.[43]

Ради потврде оваквих тумачења морамо се задржати на пореклу и генези црквеног портала и његове скулптуралне декорације. E. Mâle је мислио да је идеја о скулптурама у тимпану портала могла доћи из илуминираних рукописа, и то каролиншких, који су се често инспирисали сириским моделима рукописа са декорисаним тимпанима.[44] U. Monneret de Villard је мишљења да су рани хришћански портали у Египту са својим` сликаним тимпанима били узор романским скулптираним порталима. У Црвеном манастиру је нађен такав сликани портал из VIII—IX века, а један такође у Тунису. Да је источно Средоземље творац оваквих форми потврђује и Календар 354, који има сликани прототип романског портала, као и рани византиски рукописи. На тај начин је показано да су сви елементи романског портала постојали на хришћанском Оријенту VI—IX века.[45] Међутим, овим путем се није дошло до изворних облика, као ни до објашњења зашто су се они формирали баш на овај начин и постављени на овом месту.

---

[38] G. H. Chrichton, Romanesque Sculpture in Italy, London 1954, 36 a; G. De Francovich, Benedetto Antelami, Architetto e scultore e l'arte del suo tempo, Milano—Firenze 1952 I, II, T. 259, 260, 261.

[39] R. Cattaneo, L'architecture en Italie du VI au XI siècle, Venise1890, fig. 19.

[40] Апокалипса св. Севера (Ph. Lauer, Les enluminures romanes des manuscripts de la Bibl. Nat., Paris 1927, Pl. XXVI), Morales de S. Gregorio, Beato da Gerona, Biblia di San Uilban (Churruca Manuela, Influjo oriental en los temas iconograficos de la miniatura espanola, Siglos X al XII, Madrid 1939, T. XVI, 2, T. XV).

[41] Љ. Стојановић, Мирослављево јеванђеље, Београд 1897.

[42] А. Дероко, Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији, Београд 1953, сл. 72.

[43] Н. П. Кондаков, Македония, С. Петербург 1909, Таб. III.
Овде смо се ограничили на један споменик са нашег терена, не упуштајући се у многобројне аналогије на порталима и нарочито бронзаним вратима, пре свега у јужној и северној Италији.

[44] E. Mâle, op. cit. 42.

[45] U. Monneret de Villart, Per la storia del portale romanico, Medieval Studies in Memory of Kingsley Porter, I, Cambridge 1939.

Још је Bertaux напоменуо, студирајући црквени намештај јужне Италије, да је Апулија од краја XI до краја XII века оригинална у креацијама каменог намештаја, стварајући од њега монументална дела, која су припремила скулптуралну декорацију великих портала.[46] Још јасније је изразио мисао P. Deschamps сматрајући да су скулптори портала узимали узоре са иконостаса и апсидалних декорација, а не из канонских табли, које су само њихова верна репродукција. Овим се он супроставио старијем мишљењу да су минијатуре играле главну посредничку улогу.[47] Међутим, драгоцене податке о настанку портала сачувала је печена земља. Она се много употребљавала у декорацији најстаријих хришћанских базилика. Мали квадрати од печене земље ређани један поред другог чинили су хоризонталне фризове на зидовима, или су, нешто измењених облика спојени чинили архиволте изнад улаза. На глиненим плочицама биле су претстављене појединачне сцене или симболи: лав, орао, афронтирани пауни, ловачке сцене, итд.[48], дакле мотиви који ће се и касније клесати на каменим архиволтама и довратницима романских цркава.[49] Они се, такође, налазе и на најстаријем црквеном намештају, нарочито иконостасима, чија је функција да чувају олтар, као што је функција портала, поред осталог, да штити цркву уопште.[50] На овај начин портал постаје пројекција олтарског простора. Скулптирани иконостас се одражава на пластичној декорацији оквира портала, а сликана апсида на рељефу у тимпану портала. Овим се објашњава и процес преласка мотива апсидалне сликане декорације на тимпанонско поље главног портала, било да је у питању Maiestas Domini или Maria Regina. Сасвим је друго питање у којој је мери уметник свесно клесао одређене мотиве у лозицама, знајући за њихово значење и симболику, а у којој је механички преносио са узора више-мање неразумљиве преставе флоре и фауне, али познате и занимљиве, које су толико доприносиле лепоти и богатству украса.

Византиска уметност на Истоку и романска на Западу имају у периоду XI—XII века често додирних тачака, иконографских, па чак и стилских сродности. Ове везе изгледају на први поглед најасне и дате су различите претпоставке за њихово објашњење. Међутим, и поред повремених директних уметничких контакта, сличне појаве у овим

---

[46] E. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904.

[47] P. Deschamps, Etude sur la Renaissance de la sculpture en France à l'époque romane, Extrait du Bulletin monumental 1—2, 1925, Paris 1925, 27.

[48] Id., 19—20.

[49] Декорација од печене земље стајала је и на цркви св. Марка у Венецији, утиснута у његове зидове у XI веку. Упор. Luigi Marangoni, L'architetto ignoto di San Marco, Archivio Veneto XIII, 1933, 1—79, fig. 6.

[50] О црквеном намештају у јужној Италији и Шпанији и његовој функцији и симболици украса писао је А. Грабар (Trônes episcopaux du XI ème et XII ème siècle en Italie méridionale, Wallraf-Richartz-Jahrbuch, XVI, 1954, 7—52; Trônes d'évèques en Espagne du Moyen Age, Sonderdruck aus Kunstgeschichtliche Studien für Hans Kauffmann, Berlin 1956). У Далмацији и на Јужном приморју, а нешто и у Србији, сачувао се велики број примерака каменог црквеног намештаја или његових фрагмената. Међутим, то сачињава посебну проблематику и ми ћемо се на то осврнути другом приликом. Такође се не упуштамо у расправљање о симболици портала и прозора цркве уопште, што би нас одвојило од студеничких проблема.

уметностима могу се објаснити и заједничким тенденцијама. XII век је, видели смо, епоха у којој су оживљене неке ранохришћанске теме. То обраћање истим изворима дало је често сличне резултате, у којима се свака од њих изразила својим језиком. У овим оквирима појава студеничке декорације је разумљива и оправдана као одјек општих уметничких стремљења.

Тражењем појединих мотива студеничког мајстора могу се наћи бројне компарације на порталима јужноиталијанских цркава, али, као што је већ раније констатовано, нигде целокупна композиција. Богородица у центру западног портала налази се на цркви S. Maria Maggiore a Toscanella,[51] али повезана са другим сценама. Занимљиво је да се на довратницима налазе две фигуре апостола, од којих Петар са кључем, као део студеничког репертоара. Портал цркве S. Andrea у Барлети има у тимпану Деисис под аркадама, у довратницима фигуре Христа с једне стране и Богородице са дететом са друге. Овај портал, који је радила још увек нејасна личност Симеона Дубровчанина, биће за нас интересантнији због својих стилских особина.[52]

Декорација богате апсидалне трифоре у Студеници служи истој намени као и портал (сл. 6). Средњи део тимпана испуњен је врежама и лишћем, док се са стране налазе две фантастичне животиње. Са десне стране је базилиска или аспида, тајанствена библиска животиња („На лава и на аспиду наступаћеш и газићеш лавића и змаја" — Псалми 91, 13; „Носе јаја аспидина и ткају паучину, ко поједе јаје њихово умре, а ако које разбије изљезе гуја" — Исаија, 59, 5). На ликовним споменицима он се претставља као комбинација петла и змије. На левој страни извијен је змај који гута људску фигуру.[53] Профилактично значење ових претстава изгледа несумњиво. Сам по себи базилиск је тако страшан, да већ својом појавом и погледом значи зло, те се својом појавом на цркви повезује са фигурама лавова и грифона на порталу. У истој улози је и змај, који држи, вероватно, женску фигуру. На раним амајлијама демон је претстављен у виду жене или је тако описиван. На једној амајлији из III века израђен је лав који гази демона у виду жене, а на аверсу је претстављен анђео на коњу како гази женску фигуру нагу до појаса. На једној другој амајлији налази се натпис библиске инспирације са популарним тумачењем, у коме се помиње демон који се увија као жена и на другом месту демон у виду жене са сплетом змија место косе.[54] Из овога излази да претстава змаја и жене не мора да значи пропаст Вавилона, као што је то случај у сложеним сценама Страшног суда. Она може имати, ако се може тако рећи, практично значење, профилактично, наслеђено из давнина, преношено из једне уметности у другу, задржавајући увек своје основно, првобитно значење.

---

[51] E. Bertaux, op. cit., 455.

[52] C. Willemsen, Apulien, Leipzig 1944, T. 101, 102.

[53] Проф. Бошковић (Дечани I, 163—164) мисли да мајстор није разумео из узора шта сцена значи, па је погрешно претставио пропаст Вавилона.

[54] Cabrol-Leclerq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, s. v. amulettes.

Пластична декорација Богородичине цркве у Студеници везана је својом садржином за старије узоре. Претстава Богородице на престолу са Христом на крилу и анђелима са стране потиче из најраније хришћанске уметности, која ју је преузела, како је Wulff претпоставио, из римског церемонијала, по коме је царица на престолу окружена својом свитом. Унеколико подређена композиција Христа са апостолима такође је преузета из најраније византиске уметности. Доста ретки спој ових двеју тема увек се јављао у истом односу — Богородица је заузимала централно место, док су друге личности стајале на мање важним местима. Овај однос је задржан од мозаика у Поречу до византиске иконе XII века и романске фреске у Поатјеу. Овим се студеничка скулптура одваја од тематике монуметалних портала на Западу, који су имали друкчију, изграђену и шематизовану иконографију, а истовремено се уклапа у општу религиозну атмосферу погодну за развој Богородичиног култа, који се у ова времена проширио од Византије до Енглеске.

Мале сцене у архиволтама и довратницима портала и у тимпану изванредне трифоре вуку своје порекло такође из најстарије хришћанске уметности, када она још није имала своју јасно одређену и изграђену симболику и форме, већ их је инерцијом понављала или позајмљивала из још старијих уметности и епоха, хетерогених у веровањима. Тада су се у хришћанску уметност често инфилтрирали и профани елементи створени у дворској уметности источњачких владара, радије прихваћени него њихова тенденциозна религиозна уметност. Тим путевима су допрле у средњевековну хришћанску уметност фантастичне животиње источњачке маште, којима је хришћанство дало нове улоге. Оваква декорација архиволти и прозора доспела је у српску средњевековну скулптуру највероватније посредним путем преко јужне Италије која је асимилирала све хетерогене елементе старије хришћанске уметности, експанзивне арапске и током XI и XII века створила нове целине.

Иако је карактером своје скулптуре и њеним стилским особинама студеничка камена декорација више оријентисана западној уметности XII века, ма да и то не у потпуности, својом садржином и иконографијом она одговара источним концепцијама, она је надахнута византиским инспирацијама.

JOVANKA MAKSIMOVIĆ

SCULPTURES DE STUDENICA

I. ICONOGRAPHIE

Dans les travaux parus jusqu'à présent sur ce sujet, l'iconographie de la décoration sculpturale qui orne l'Eglise de la Vierge à Studenica, datant de la fin du XIIe siècle, a été rattachée, de même que la décoration de pierre de l'église de Dečani, qui date de la première moitié du XIVe siècle, à la scène du Jugement dernier et interprétée dans ce sens.

L'auteur considère que le portail occidental de Studenica se rattache par sa sculpture au culte de la Vierge. Ce culte, très répandu dans toute l'Europe du XIIe siècle, était populaire également dans les Balkans et en Dalmatie, dont témoignent les conclusions du Concile de Split (1185), de même que l'édification de nombreuses églises dédiées à la Vierge; et à l'intérieur des Balkans, dans l'état de Nemanja, à preuve les écrits de Sava, Stevan Prvovenčani et Domentian. Nemanja était particulièrement dévoué à ce culte et il a fait bâtir trois sanctuaires consacrés à la Vierge, dont le plus important est précisément celui de Studenica.

La figure de la Vierge sur le trône avec le Christ enfant sur ses genoux et deux archanges à ses côtés dans le tympan du portail occidental, ainsi que la figure du Christ sur le trône sur le linteau avec les douze apôtres, sur les piédroits de ce même portail, représentent deux thèmes iconographiques différents. Ils ont été peints dans les absides des basiliques paléochrétiennes et byzantines et sont représentés aussi dans la mosaïque de la basilique euphrasienne du VIe siècle à Parenzo. Encore plus étroitement reliées en un seul thème, avec le Christ et la Vierge dans des mandorles, ces scènes sont peintes au XIIe siècle dans l'abside de l'église Notre-Dame de Poitiers. Le portail occidental de Studenica est la projection de la décoration absidiale, il contient, donc, les éléments peints de la conque absidiale en sculptures sur le portail. Il s'y trouve une composition assez rare, connue également d'après une icone byzantine de l'époque des Comnènes, où sont représentés ensemble la Vierge avec le Christ enfant et le Christ sur le trône avec les apôtres, mais en sorte que la Vierge occupe la place centrale.

Les petites scènes et diverses figures de personnages et d'animaux entrelacées aux vignes sur les linteaux et les archivoltes du portail et sur la grande fenêtre absidiale, de même que les consoles de lions et de griffons, peuvent plutôt être rattachées aux symboles de sujets prophylactiques qu'à l'iconographie du Jugement dernier. Les racines de ce symbolisme se trouvent en dehors des cadres de l'art chrétien et proviennent de religions orientales et païennes. La signification prophylactique est confirmée par le fait que des représentations semblables ou identiques se retrouvent sur les plus anciennes amulettes connues.

Bien que par le caractère de ses sculptures et les qualités de son style, la décoration sculpturale de Studenica soit davantage orientée vers l'art occidental du XIIe siècle, et encore, par ses sujets et son iconographie elle correspond aux conceptions orientales et byzantines.

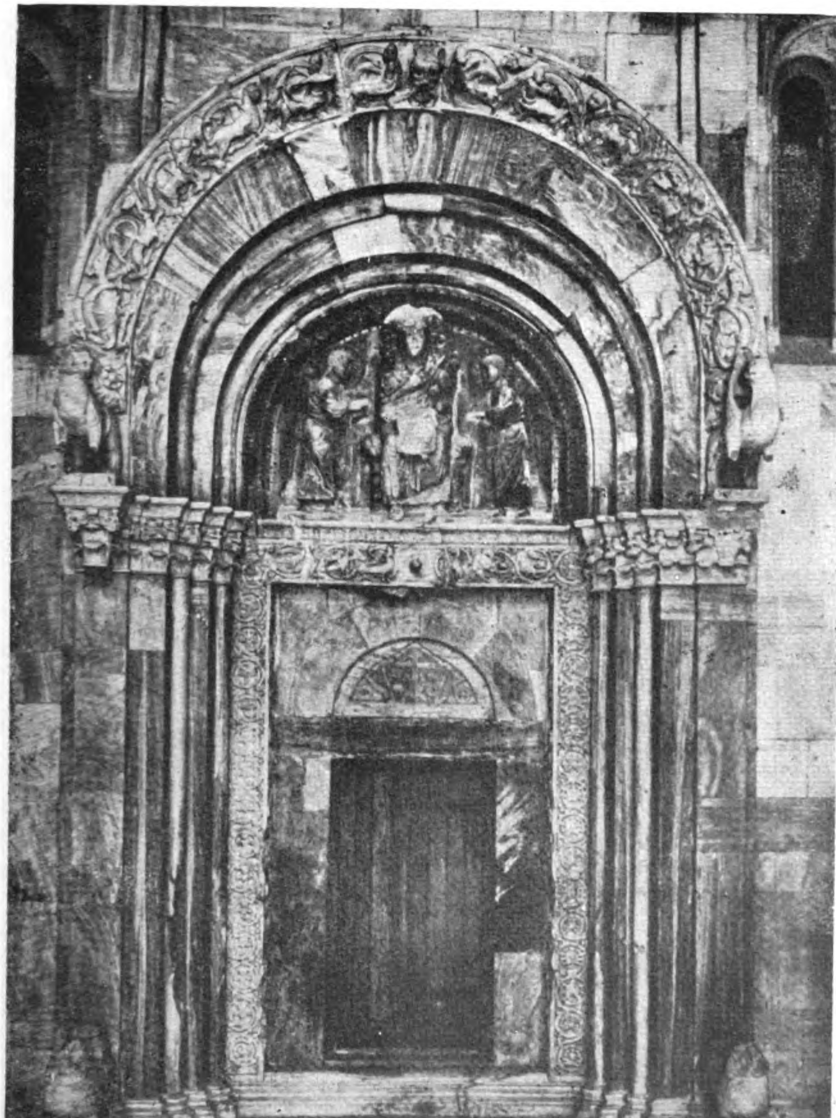

Сл. 1. — Западни портал
Fig. 1. — Portail occidental

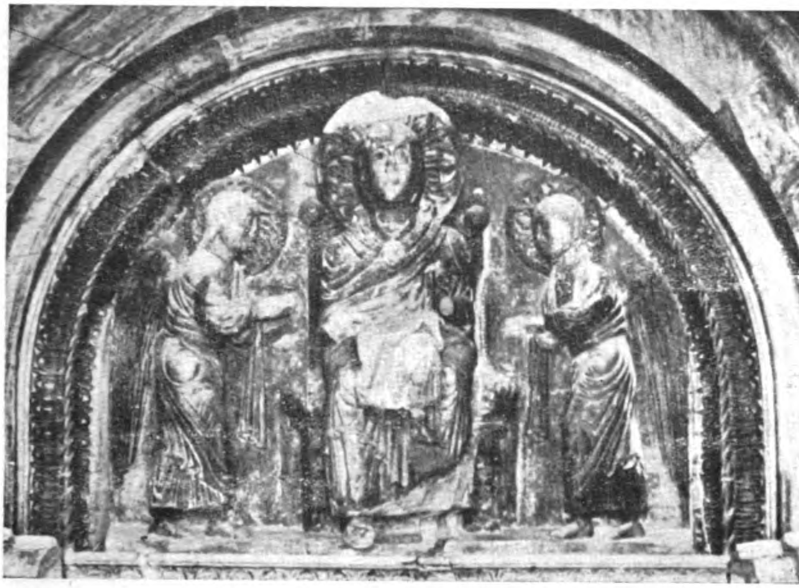

Сл. 2. — Тимпан западног портала
Fig. 2. — Tympan du portail occidental

Сл. 3. — Конзола
Fig. 3. — Console

Сл. 4. — Фигура Христа на надвратнику западног портала
Fig. 4. — Figure du Christ sur le linteau du portail occidental

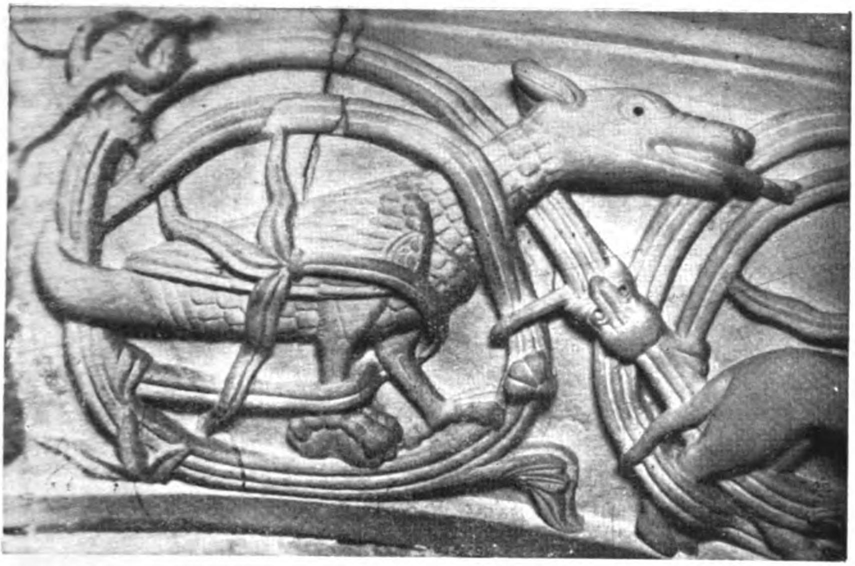

Сл. 5. — Детаљ западног портала
Fig. 5. — Détail du portail occidental

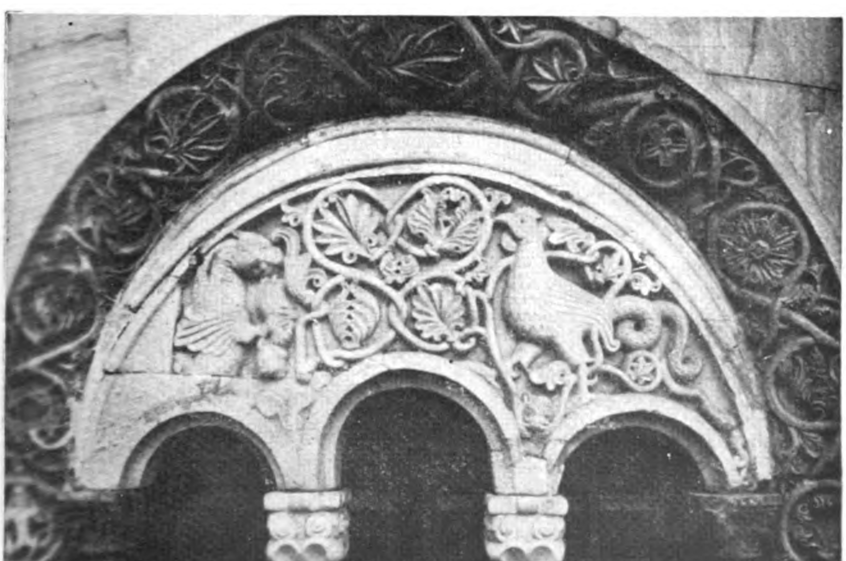

Сл. 6. — Детаљ апсидалног прозора
Fig. 6. — Détail de la fenêtre absidale

Зборник радова Срйске академије наука LIX — Визанйолошки инсйийуй, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

АНИКА СКОВРАН-ВУКЧЕВИЋ

ФРЕСКЕ XIII ВЕКА У МАНАСТИРУ МОРАЧИ

До недавна се претпостављало да ће морачке фреске XIII века можда, као некада оне у Нерезима и Пећи, са зидних површина прекривених познијим живописом једном поново угледати свет. Савезни институт за заштиту споменика културе узео је на себе да испита да ли се у цркви налазе два слоја живописа и да изврши конзервацију преосталих врло оштећених фресака XIII века у ђаконикону.[1] Испитивање зидних површина отварањем сонди показало је да је приликом израде новог живописа обијен цео стари живопис у највећем делу цркве. При отварању сонди су, гдегод није било живописа, нађени трагови удараца кесером којим је обијен. Мањи фрагменти старог живописа констатовани су испод новијег у проскомидији, док се у параклису св. Стефана, како изгледа по сондама и оштећењима, стари живопис, веома изгребан, налази испод новијег на свим зидним површинама. (Табла I). Отворене сонде дале су жалосну слику фресака унакажених огреботинама, тако да се не може распознати ни шта претстављају. У наосу цркве су поред саркофага нађена два фрагмента непокривеног старог живописа, који претстављају орнаментирану декорацију сокла сличну оној у ђаконикону.

Међутим, иако је констатовано овакво стање фресака XIII века где се више ништа није могло учинити, осим тога што сада поуздано знамо како стоји ствар са овим живописом, испитивања преосталих фресака у ђаконикону које је требало конзервирати дала су сасвим неочекивано интересантне резултате. Пре него што се приступило конзервацији овог живописа, све фреске и преостали фрагменти су морали бити испитани, нарочито њихов иконографски садржај, који је у многоме диктирао избор односно примену конзерваторског третмана. С друге стране, претходна конзерваторска испитивања открила су низ досад незапажених детаља и знатно обогатила знање о овим фрескама. Нови подаци, иако релативно малобројни, претстављају драгоцен допринос познавању ових фресака изузетног значаја, како по томе што су једини остаци морачког живописа XIII века, тако и ради њиховог јединственог иконографског садржаја.

[1] О конзервацији ових фресака види А. Сковран „Испитивање и конзервација живописа манастира Мораче", Зборник заштите споменика културе VI/VII, 1955-56, стр. 261-265.

О фрескама у ђаконикону нађено је још толико нових података да нам се чини корисно ревидирати и употпунити знање о њима.

* * *

Саборну цркву манастира Мораче посвећену Успењу Богородице подигао је 1252 године кнез Стефан, син великог жупана Вукана, унук Стефана Немање, за владе Уроша I. Како се из натписа уклесаног у камену над главним порталом види, кнез Стефан је сазидао и украсио храм[2].

Црква је у току векова више пута рестаурирана, тако да су се од првобитног живописа очувале само фреске у ђаконикону, док оне у наосу припадају обнови из 1575 године, нартексу из 1578, параклису св. Стефана из 1643, проскомидији из почетка XVII века[3], а фреске на западној фасади цркве око портала из 1617, радио је хиландарски зограф Георгије Митрофановић.

Претставе Богородице са Христом и анђелима у тимпанонима портала се по стилу, иконографским особинама, колориту и техници сликања врло много разликују од фресака у ђаконикону, и тешко је прихватити мишљење проф. Петковића да су из XIII века и савремене онима у ђаконикону[4]. Фреске обе линете, изванредног уметничког квалитета, рад су два различита мајстора и нису из истог времена. У линети над унутрашњим порталом фреска се, поред већ поменутих разлика, издваја и грчком сигнатуром. Фреска у тимпанону над главним спољним порталом носи већ све карактеристике стила почетка XIV века. Она можда припада Милутиновој обнови судећи по стилу, јер у Троношком летопису (Гл. VI, § 27) при набрајању манастира, које је обновио Милутин, стоји да је и „Морачꙋ ѿ Волкана созданною ѿ ѡснованїа паки болше создалъ и ѵкрасилъ;“[5]

Мада је манастир Морача све досада, када је до њега изграђен модеран пут, који води кроз веома лепу клисуру Платија, био тешко приступачан, за њега су се доста рано заинтересовали и страни и домаћи стручњаци и о њему постоји опширна литература[6]. Најбољу студију

[2] Љ. Стојановић, Записи и натписи, књ. I, стр. 7.

[3] Према резултатима нових испитивања, оне нису дело Георгија Митрофановића, као што се у досадашњој литератури помиње.

[4] Влад. Петковић, Фреске XIII века у манастиру Морачи, Вјесник хрватског Археолошког друштва, XV, 1928, стр. 31-33; Idem, La peinture Serbe.

[5] Гласник СУД V, стр. 60; о сликарству у линетама накнадно ће бити речи, зато се у овоме чланку неће на њему задржавати.

[6] Е. П. Ковалевскій, Черногорія и славянскія земли. С. Петербургъ, 1872; Н. Дучић, Морача и Острог у Црној Гори „Гласник српског ученог друштва“, XIV (1876) 52-69; Архимандрит Митрофан Бан у „Црногорцу“ за 1876 годину; Л. Ковачевић у нов. „Старине” за 1878, књ. X; А. Јовићевић у „Просвети“ за 1893; П. А. Ровинскій, Черногорія въ прошлом и настоящем. Том II део 4 („Сборник отд. л. рус. з. и словесн. И. Академіи Наук, т. LXXXVI, 2) СПБургъ, 1909, 92-111; В. Петковић, о. с.; G. Millet, Étude sur les églises de Rascie, VII Morača, „L'art byzantin chez les Slaves“, Recueil Uspensky I, Paris 1930, 174-179, pl. XVI-XVIII; А. Дероко, Морача, „Старинар“ III сер., 7 (1932) 9-14; Fr. Mesesnel, Манастир Морача и његове иконе, „Народна старина“ XI, Загреб 1932, и Н. Окунев, Монастир Морача в Черногории“, Ɓyzantinoslavica VIII, 1939-46.

ОСНОВА МОРАЧЕ — по Д. Дероку

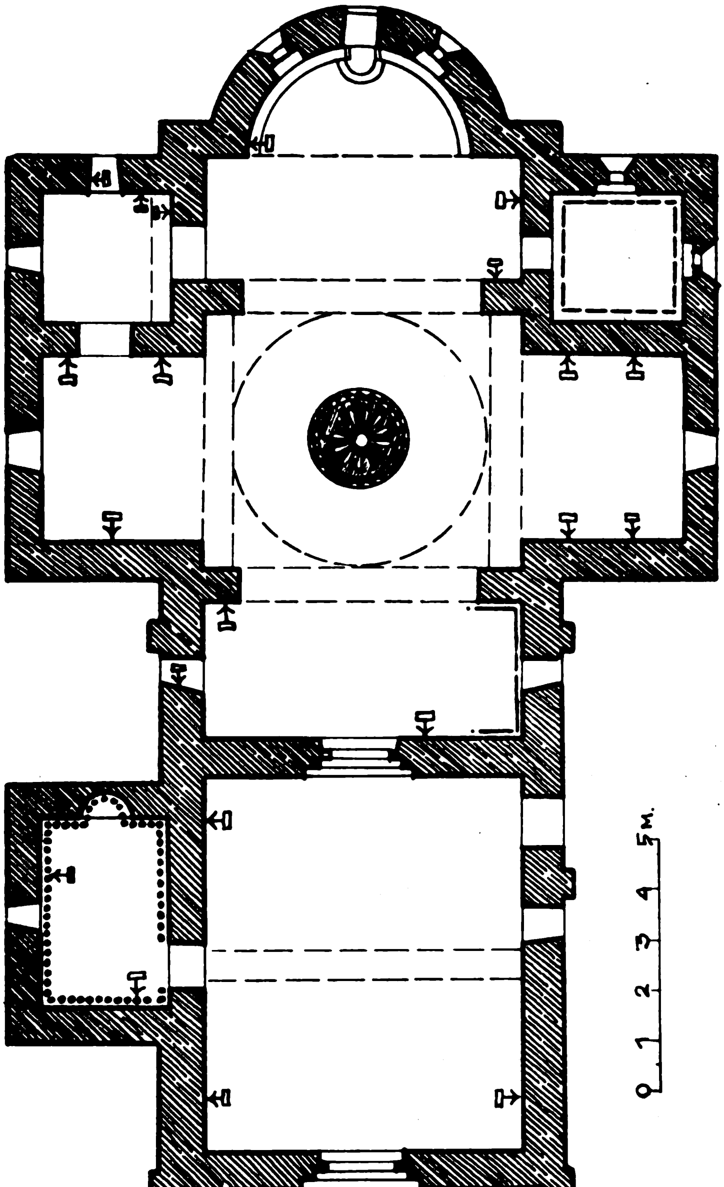

ТАБЛА I ~ Легенда:

– – – – = очуване фреске XIII века у ђаконикону
les fresques du XIIIe s. conservées dans le diaconicon

·——·——· = остаци фресака XIII века поред саркофага
les restes des fresques du XIIIe s. à côté du sarcophage

·········· = фреске XIII века испод новијих из XVII века у параклису св. Стефана
les fresques du XIIIe s. au dessous des nouvelles fresques du XVIIe s. dans le paraclise de St. Etienne

(знак) = сонде — les sondes

о Морачи, у првом реду о њеном живопису XIII века, написао је Н. Окуњев[7]. Тешко да би се његовим констатацијама могло шта додати да конзерваторски радови који су се вршили последњих година у Морачи нису пружили изванредну могућност испитивања овог живописа.

Првобитне морачке фреске које су се очувале у врло лошем стању у ђаконикону, добрим делом још само у фрагментима, пружају ипак још доста могућности за испитивање њиховог садржаја. Тако је на основу детаљног проучавања свих преосталих фрагмената фресака било могуће извршити готово комплетну реконструкцију живописа у ђаконикону, који је највећим делом посвећен пророку Илији (Табла III). Коришћени су и ранији описи из литературе, уколико су давали податке о партијама које су данас уништене, а којих је нажалост врло мало. Откривањем нових досад незапажених сцена, тачније њихових остатака, као и корекцијом неких нетачних тумачења појединих композиција, употпуњена је раније извршена анализа овог живописа. Како се овде радило често са једва видљивим фрагментованим остацима фресака (табла II), њихова дескрипција ће, у циљу што боље документације реконструкције (табла III), морати да буде опширнија. Пошто је реконструкција извршена на бази поузданих материјалних података нађених на зидовима, то нам се чини да она истовремено претставља и један посебан, у овом случају једино могућ, облик конзервације живописа у целини.

* * *

Циклус пророка Илије је изузетна појава у монументалном живопису ради чега заслужује посебну пажњу. Пошто код нас нема примера његове илустрације пре морачког, тема је вероватно импорт из неког јачег византиског културног центра, на шта упућују још неке чињенице о којима ће касније бити речи.

Култ пророка Илије био је врло распрострањен у јеврејској, а потом у хришћанској средини. Палестинска предања указују на места у којима је боравио пророк Илија. Ранији култ у пећинама Хориве и Кармела пренесен је у Византију, а затим ширен даље по Балкану и код Словена. Постао је обичај да се на горским висинама подижу култне цркве пророка Илије. Беседе пророку Илији писали су Јефрем Сирски, Василије Селеукиски, Јован Златоуст и цар Лав VI Мудри.[8] Епизоде из живота пророка Илије испричане су у кратким белешкама, названим „Prophetarum vitae", где су Византинци резимирали главне догађаје из живота старозаветних пророка.[9]

У V веку је у Константинопољу подигао у Петриону цркву посвећену пророку Илији император Зенон. Тада је основан и манастир св. Илије. Култ Илијин се у Византији нарочито гајио за владе оснивача македонске династије Василија I, који га је узео за покровитеља. Василије I је обновио Зеноову цркву у Петриону и посветио пророку Илији

[7] Н. Окунев, op. cit.

[8] Bibliotheca hagiographica graeca[2], 176-77.

[9] Migne, P. G. 43.

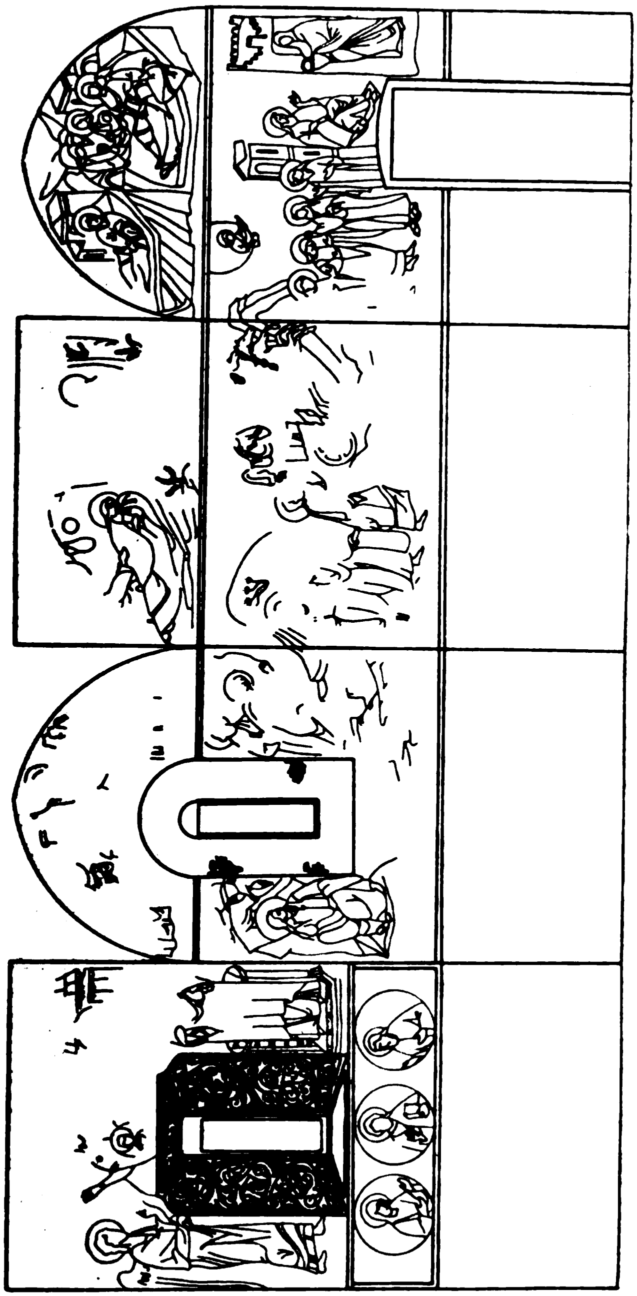

ТАБЛА II — Преостали фрагменти живописа у ђаконикону
TABLE IIe — Les restes des fragments des fresques du diaconicon

своју Нову цркву у двору (посвећену и Христу, Богородици, св. Николи и арханђелима Михаилу и Гаврилу) коју спомиње Антоније Новгородски 1200 године.[10]

Кондаков говорећи о неколико руских икона пророка Илије, из XVI века, у вези са неговањем култа каже да, када се у XIII и XIV веку уметност ослободила византиских строгих форми, у грчкој православној иконографији се појављују као врло популарне теме циклус легенди о Георгију Победнику, Димитрију Солунском, теме апокалиптичко-мистичног и симболичног карактера. Међу тим грчко-источним темама, аскетски лик пророка Илије као пустињака или његовог „Вазнесења," био је врло популаран, не у самој Византији већ на Балканском Полуострву.[11]

Како је циклус пророка Илије у Морачи једини пример његове илустрације у монументалном живопису, а уколико се јавља на иконама то је већ знатно касније — XVI век и после — тешко је, засада готово немогуће, на основу сликаних претстава пратити ширење овог култа. Можда ће се пронаћи неке минијатуре које су претходиле морачким фрескама, које ће расветлити проблем појаве овог култа, односно његове илустрације код нас.

* * *

У Морачи је на своду ђаконикона, услед дугогодишњег дејства влаге у времену кад ђаконикон није био покривен, оштећено две трећине живописа. Оголеле површине са којих су фреске отпале, показују врло лепо зидање сводова квадерима сиге.[12] У центру свода било је насликано, на плавој позадини у великом црвеном медаљону оперваженом мрежастом бордуром, попрсје Старца Дана. Окуњеву се учинило да се ради о Христу Пантократору.[13] Фреска је само делимично очувана. Од сигнатуре су остала само почетна слова — ВЕТ . . . Са фрагмената, на којима је остало још врло мало боје, назире се чело, очи, део бркова, сачувана је скоро цела брада сликана плаво-сивом бојом преко које су белом рађене коврце (завршава се са два увојка). Попрсје је очувано углавном идући линијом рамена. Десна рука којом благосиља и чија је израда веома високог квалитета (сл. 1) сачувана је у целини, као и црвени фон медаљона око ње и део химатиона који је обавија. Химатион се у наборима спушта са левог рамена, остављајући десно, покривено светло-љубичастим хитоном, слободно, и рађен је окером у три тона. Читав десни крај медаљона је потпуно уништен, тако да се од јеванђеља у левој руци, које помиње Окуњев, данас не види више ништа. При врло пажљивом посматрању изблиза се једва може по сићушним траговима два прста на једном комадићу малтера закључити где је било насликано (пошто Окуњев не одређује место). Христос Старац Дана га је држао мало уздигнутом руком која је била насликана у висини

[10] R. Janin, Les églises et les monastères de Constantinople, Paris 1953, 410.

[11] Кондаков, Русская икона, Т. I, 1929.

[12] — а не циглом, како Окуњев помиње у анализи архитектуре цркве, о. с. 117.

[13] Окунев, о. с., 117.

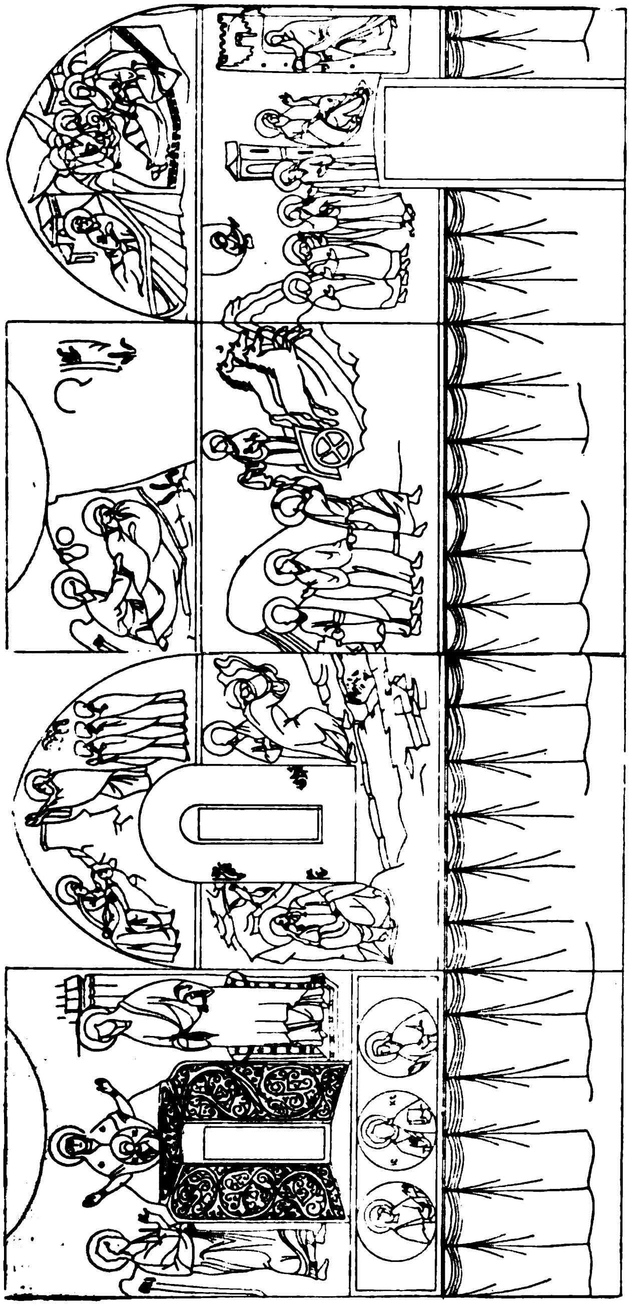

ТАБЛА III — Реконструкција живописа у ђаконикону
TABLE IIIe — La reconstruction des fresques du diaconicon

десне, којом благосиља. По Окуњеву знамо да је јеванђеље било затворено. Од нимба су очувана два фрагмента на основу којих се може закључити да је у окер нимбу био уписан двобојан, црвено-плави крст и да је нимб, као и остали на фрескама, био оперважен тамно-црвеном и белом линијом (двобојан уписан крст се јавља и на нимбу Христа у Деизису на источном зиду, као и на нимбу Христа у сегменту у композицији „Илија помазује Азаила и Јуја. . ." на северном зиду).

На источном зиду је изнад прозора, на самом почетку свода, насликана до појаса *Богородица Оранта* у типу „Знамења" са Христом младенцем у светло-плавом овалном медаљону на прсима. Фреска је фрагментарно очувана. Од фигуре Богородице се још једва види доњи део лица, сачувана су два мала фрагмента нимба, десна рука и део хитона и мафорија који је покривају. Хитон је плави са окер наруквицом, а мафориј тамно-црвен, ивицом украшен ресама везаним у кићанке, и звездастим украсом на десном рамену. Христос је у светло-љубичастом хитону и тамно-окер химатиону, пребаченом преко левог рамена.

На странама до прозора су насликане *Благовести*. Текст који је био исписан између фигура анђела и Богородице је скоро сасвим избрисан. Назиру се трагови текста према којима се види да је ту била исписана молитва „Богородице дјево" — . . . **Гнь съ тобою**. . . (Благословенна Господ с Тобоју). Лево је претстављена крупна фигура арханђела Гаврила у природној величини, која се по димензијама издваја од осталих фигура у ђаконикону (сл. 2). Фреска је добро очувана, само је боје са лица прилично нестало. Анђео је окренут удесно три четврт, коракнуо је напред, испруженом десном руком благосиља, а у левој, приклоњеној химатиону, држи жезло. Десно раширено крило остаје за њим, као и крајичак залепршаног химатиона, док друго крило провирује само превојним делом између рамена и нимба. Анђео је обучен у светло-сиви хитон који прекрива у богатим наборима ружичасти химатион обавијен тако, да му десно раме остаје слободно, а хитон се и доњом ивицом види испод њега. Обућа је црвена, украшена бисерима крстасто распоређеним. Фон на коме је анђео сликан, идући од свода надоле, плав је до висине колена, одакле почиње светло-зелени појас; позадина осталих композиција у ђаконикону је исто тако решена.

Фигура Богородице, смештена десно од прозора, истих пропорција као анђео, у горњем делу је врло оштећена. Она стоји на супеданеуму украшеном драгим камењем и бисером испред престола сликаног тамно црвеном бојом, са окер јастуцима преко којих је пребачена бела драперија са црвеним и мрким пругама и разбацаним звездастим орнаментом. Од појаса нагоре фигура је потпуно уништена. У десном углу је очуван један фрагмент фреске на коме се види део архитектуре насликане у позадини композиције — угао једне куће, сиво-плаве грађевине са црвеним кровом и отвором који затвара црвена, о алке обешена завеса. На самој ивици овог фрагмента види се и делић нимба. Тамно-плави мафориј је нешто краћи од затворено-љубичастог химатиона који пада у наборима откривајући врхове црвених папуча украшених бисерима. Очувана је лева рука Богородице у којој држи црвено руно; а у десној је држала вретено од кога је очуван доњи део, док је рука оштећена.

Испод прозора је *Деизис*, који захвата читаву ширину источног зида. Насликан је у три медаљона на зеленом пољу. У средњем, црвеном медаљону је попрсје Христа, који десном руком благосиља, а у левој држи затворено јеванђеље. Његово доста широко сликано лице и снажни врат су врло оштећени. Виде се само трагови обрва, носа и лепо сликаних уста са малим брковима. Кратка округла брада, сликана мрко-маслинастом бојом и густа коса рађена тамним окером су боље очуване. На површини лица и врата остала је већином светло-зелена боја којом је инкарнат потсликан, док су се само понегде задржали горњи слојеви боје. Христос је обучен у светло-љубичасти хитон и тамно-плави химатион. Изгледа да је имао преко десног рамена белом бојом насликан уски перибрахион — који се данас распознаје само по томе што су на томе месту свежије очуване боје хитона. Корице јеванђеља су окер, украшене са пет округлих драгих каменова које подухватају бисери. Нимб је жут, оивичен тамно-црвеном и белом линијом са уписаним двобојним црвено-плавим крстом.

У левом, плавом медаљону насликано је попрсје Богородице која се обраћа Христу испружених руку (сл. 3). Сигнатура је избрисана и боје инкарната се доста несигурно држе за подлогу, иако је у целини медаљон боље сачуван од остала два. Богородица је у светло-љубичастом мафорију са бордуром и звездастим орнаментом на раменима и челу рађеним окером, а од светло-плавог повеза на глави испод њега, који помиње Окуњев[14], очувала се само ивица која га оцртава, док је боја скоро сасвим отпала. На десној руци испод мафорија провирује крајичак плавог хитона са окер наруквицом.

У десном, такође плавом медаљону насликан је Јован Претеча који је доста оштећен. Сигнатура је скоро избрисана и виде се још местимични трагови. Јован је окренут три четврти према Христу према коме пружа руке. Његова глава, са дугом коврчавом косом и брадом рађеном окер и маслинасто-зеленом бојом, мада са много ситних оштећења, пошто се углавном виде главне партије — очи, нос, уста — сачувала је целину лика, сликаног веома лепо. Јован Претеча је у зеленом огртачу, оивиченом јагњећим крзном.

Најнижи појас источног зида је украшен орнаментом у виду обешене, набране драперије која иде дуж свих зидова. Драперија почиње испод црвене бордуре и алкама је обешена о белу шипку насликану на плавој позадини. Драперија је бела, са светло-зеленим наборима, дуж горње и доње ивице иде бордура коју чине три линије — црвена, плава и љубичаста. По драперији су црвеном и црном бојом исликани орнаменти који не следе њене наборе. Претстављају набацане мотиве стилизованог цвећа, који се смењују по боји. Сликани су слободном руком, и мада се на сва четири зида ређају врло слични облици, ниједан није поновљен. На једном орнаменту, доњем, испод Христовог медаљона у Деизису (источни зид) насликане су по две птичице са сваке стране, како стоје на изданцима биљке који израстају из волута (сл. 4).

---

[14] Н. Окунев, о.с., 118.

Прозор на источном зиду ђаконикона је један од најлепших сликаних прозора сачуваних из XIII века код нас. Архитравно завршен, допрозорник је косо усечен и својим лепим архитектонским решењем, иако се ради о малом отвору прозора — поред тога што функционално даје максимум светлости — оставља широке површине за орнаменат који се, захваљујући таквом решењу, врло лепо види. Лева, десна и горња страна су орнаментиране, док је доња, одоздо невидљива, исликана имитацијом мермера. Орнаменат је у облику стилизоване палмете са врло богатим украсима. Рађен је црвенкасто-мрком бојом на белој основи, преко које је нанета лазурно једва приметно, ивицама орнамента, окер и плава боја, и то наизменично. Овим је сликар избегао тврдину беле подлоге и постигао пријатну игру светлости. Од јужног прозора је очувано само неколико фрагмената на основу којих се види да је орнаменат, сликан црном бојом на светло-зеленој подлози, био лепо укомпонован у лучно засведен прозор.

На осталим зидним површинама ђаконикона илустроване су сцене из живота пророка Илије, коме је параклис био посвећен. Велики део композиција овог веома ретко сликаног циклуса је врло оштећен, тако да је само уз дуго и стрпљиво анализирање појединих фрагмената било могуће одгонетнути садржај неких сцена. Занимљиво је да оне нису распоређене хронолошким редом. Произвољно постављање сцена се можда може објаснити сликаревом тежњом да што боље искористи облике зидних површина које је имао на располагању, смештајући компликованије композиције на веће површине, као и његовом склоношћу ка везивању сцена у циљу постизања ликовног ритма. У два појаса на јужном, западном и северном зиду распоређено је 11 сцена из живота пророка Илије. Мада се циклус не одвија хронолошким редом, у излагању ће се ићи по зонама.

Циклус почиње на горњем појасу северног зида где је насликано *Рођење Илијино* (сл. 5 и 6). Композиција је смештена у линети под сводом и углавном је добро очувана. У првом плану су насликане две постеље. На десној, прекривеној црвеном драперијом са орнаментираном бордуром дуж ивице лежаја и белим извезеним јастуком на узглављу, седи Илијина мати опружених ногу дуж постеље. Она је у црвеном мафорију и плавом хитону. Испод хитона јој се виде боса стопала. Поред породиље, на ивици постеље, седи млада девојка која је придржава. Покрет девојке је веома леп, она се привила уз породиљу, десном руком јој обухвата леђа а образ је приљубила уз њену главу и левом руком, једним финим гестом, придржава њену десну руку. Девојка има дугу, плаву косу која јој пада на плећа; доња хаљина јој је бела са љубичастим цветовима, а горња светло-љубичаста (сл. 6).

У другом плану, у центру композиције иза постеље, насликана је група од три анђела, наднета над малим Илијом. Виде се три раширена крила. Прво лево, савијено, припада левом анђелу, а друга два средњем. Сва три анђела, са нимбовима који иду један преко другог, обучена су у светле, ваздушасте одежде. Први леви, има доњу плаву, горњу зелену са љубичастим наборима; средњи, доњу ружичасту, горњу плаву, а трећи — десни, доњу плаву, горњу зелену. Они су окупљени

око малог Илије, чија глава је такође осенчена нимбом. Леви анђео повија Илију који је у пеленама. У левој руци му је смотани повој који обавија око малог Илије, а десном придржава пелену на ногама. Средњи анђео држи окер суд обема рукама, лева му је покривена огртачем. Трећи анђео левом руком придржава малог Илију, тако да му глава лежи на његовој руци, а у десној држи кашичицу којом га храни. Група анђела са Илијом је изванредно сликана (сл. 6). Цртеж изведен црвеном бојом, сликар је овде оставио непокривен. Повој, пелене и кашичица рађени су слободним широким потезима црвеном бојом на светлој, скоро белој позадини.

На левој страни композиције Илијиног рођења у првом плану је насликана друга постеља, покривена љубичастом драперијом. И она има украшену бордуру по ивици лежаја и бели јастук на узглављу. На њему лежи Илијин отац претстављен као седи брадати старац. Став његове опружене фигуре је сликар решио слично породиљином. Он гледа у малог Илију и породиљу. Око главе му је нацртан нимб, на њему је љубичасти хитон и светло-зелени химатион. У задњем плану је насликана архитектура. Иза сваке постеље је по једна кућа са нижим тремом, лева је сива са црвеним кровом, десна окер и љубичаста са светло зеленим кровом.

Морачка композиција Илијиног рођења дословно илуструје текст Псеудо-Доротеја, који говори о догађајима који су пратили рођење пророка Илије следеће: „Cum nasciturus esset Elias pater eius Sabbacha vidit illum ab angelis albicantibus salutari et igne tamquam fasciis involvi, et flamma ignis veluti cibo ali, et Jerosalymam profectus rem istam indicavit; dictumque illi ex oraculo, ne timeret: fore enim, ut puer nasciturus in luce habitaret, et quae diceret, firmam sententiam haberent, judicaretque Israelem in gladio et igne".[16] Догађај рођења Илијиног се не спомиње у Библији у којој се Илија појављује тек као зрео човек, док о његовом пореклу и прецима у њој има података — прва књига о царевима, глава IV ст. 15, и код Псеудо-Епифанија.

На горњем појасу јужног зида, у линети изнад прозора, биле су смештене две сцене од којих се сачувало само неколико мањих фрагмената. Лева, *Пророк Илија коље свештенике Ваалове у потоку Кисону*, је илустровала епизоду описану у гл. XVIII ст. 40 I књиге о царевима. Сачуван је фрагмент плаве позадине са натписом: имꙗ ꙁакалает̑ беꙁа̊кне жерьчє и једним делићем стеновитог пејзажа који је можда и део жртвеника. Нешто ниже је опет један фрагмент исте композиције на коме се очувао делић фигуре пророка Илије. Да је ту био претстављен Илија може се лако закључити и на основу тога што је део браде, зелено-плавог огртача са крзном и окер хаљине, исти као и на његовим осталим претставама у ђаконикону. Он је нагнут удесно над фигуром брадатог старца Вааловог свештеника, чију главу држи левом руком за косу.

[16] „Acta sanctorum" Julii, tomus V, Parisiis 1868, 10; Окуњев, o.c., је констатовао да је Петковићево тумачење ове сцене у „La peinture Serbe du moyen âge" као рођења Јована Претече, погрешно. Он објашњава сцену и цитира Псеудо-Доротеја чији текст илуструје фреска, али при опису централног дела сцене није сигуран.

Десном је замахнуо и у њој је вероватно држао нож — остао је само рукав, док је рука оштећена. Глава старца, која се од целе фигуре једино види на овоме фрагменту, врло је лепо сликана и очувана (сл. 7). Старац је насликан са великим брковима и преплашеним погледом, упртим навише. На врату му се види делић љубичасте хаљине. Десно, поред главе је остао врло мали део светло-зеленом и љубичастом бојом сликаног планинског пејзажа. Лево, испод Илијиног рукава, очуван је делић црвене драперије — највероватније хаљина друге фигуре. Још ниже, очуван је још један фрагмент на коме је део светло-љубичасте и црвене драперије, вероватно од хаљине старца и друге уништене фигуре која је, судећи по остацима, морала бити, исто као и старац, погнута испред Илије. Најзад, још два комадића од свега 2—3 cm² могу бити занимљиви само као допринос иконографском објашњењу садржаја сцене. У десном углу композиције, поред црвене драперије, виде се остаци руке — два прста. Нешто ниже један делић, на коме су боје инкарната, могао би бити део оштећене главе. Фигуре су укомпоноване тако да следе линију лука. Жртвеник на средини истовремено раздваја и повезује две сцене у линети.

На десној страни је било насликано *Призивање огња небеског на жртву на гори Кармилској* — (I књига о царевима, глава XVIII, ст. 36—38). Од сигнатуре нема никаквог трага. Остало је више ситних фрагмената по којима се углавном може реконструисати композиција. Лево, скоро изнад прозора, претстављен је пророк Илија (према очуваним фрагментима одеће). Он стоји, дат скоро у профилу, окренут лево са уздигнутим рукама, и, како се може претпоставити по остацима главе и ставу фигуре, и главу је имао подигнуту према небу. По остацима изгледа да је испред њега био камени жртвеник који се уклапа у стеновити пејзаж. На десној страни пејзаж је зелен и питомији; по фрагменту у десном углу композиције види се да је тај део био сликан исто као на сцени „Пророк Илија помазује Азаила и Јуја за цара". Илија је постављен нешто више од групе фигура које га следе. Обучен је као и на осталим претставама у жути хитон и зелено-плави огртач постављен крзном. Прва фигура иза њега, од које се највише сачувало, насликана је мало ниже, тако да је глава која није очувана била у висини рамена пророка Илије. Обучена у плаво-сиви хитон и тамно-љубичасти химатион, а испод хитона се види црна обућа. Фигура левом подигнутом руком скоро понавља Илијин покрет. Иза ове прве фигуре се виде остаци драперија и то жутог хитона са љубичастим химатионом и сиво-плавог, прекривеног опет љубичастим. Али док се по драперијама може претпоставити да су ту биле још две фигуре поред прве која је јасна, горе на једном фрагменту при самој ивици лука налазе се остаци од три главе без нимбова које су врло слабо очуване. Две главе нешто боље очуване од треће, окренуте су три четврт у лево и претстављају седе старце, очију подигнутих навише. Од треће главе се очувао само део косе на основу које се може закључити да је у питању млађи човек.

У продужетку зоне, на западном делу свода на коме су фреске највише страдале, биле су насликане две сцене од којих је остало само два-три фрагмента. На левој сцени је претстављено *Јављање анђела*

Илији у йусшињи Јудејској, (I књига о царевима, гл. XIX, ст. 4—8). На преосталим фрагментима боје су скоро потпуно спране, тако да се једва назире шта је било насликано. Пророк Илија је претстављен како спава у стеновитом пејсажу. Црвенкасто-љубичасто стење обрасло је понегде жбуњем. Илија лежи ослоњен на леву руку (непокривену), лице му почива на длану, десну руку држи на прсима. Обучен је као на претходној сцени. Лево од њега био је насликан анђео, од кога је остао само делић нимба и рука коју је спустио Илији на раме да га пробуди. На каменој плочи лево од Илијине главе насликан је један мали бео крчаг и округли хлеб. Десно од нимба био је натпис у више редова од кога су само понегде остали слаби трагови, сасвим нечитљиви.

Од композиције на десној страни остао је један мали фрагмент у десном горњем углу, на основу кога се може једино закључити да је сцена била у пејзажу — очувано је неколико жбунова, део пећине (?) и један делић нимба. Окуњев претпоставља да би то могла бити сцена „Илија пред Ахавом", међутим, на основу сачуваних фрагмената ништа се не може са сигурношћу рећи. Светогорски сликарски приручник о начину илустровања ове сцене каже да се слика у пејзажу, али такође и сцена „Илијин раговор са богом". С обзиром на место које сцена заузима (мада се сликар не држи редоследа Библије) било би логичније овде очекивати сцену „Илијин разговор са Богом" (Бог се јавља Илији на гори Хориву, I књига о царевима, гл. XIX, ст. 9—15), зато што је она логичан наставак претходне сцене и хронолошки долази испред сцене „Илија помазује Азаила и Јуја. . .", првој сцени у доњој зони следећег северног зида.

На северном зиду у доњој зони насликане су две сцене из живота пророка Илије, добро очуване. Лево, *Пророк Илија йомазује за цара Азаила и Јуја а Јелисеја за йророка* (сл. 8). Сачуван је натпис који гласи:

прⷪ҇ илиа помазаеть на цр҇ⷭтвⷪ азаилѣ в срии и юса | сн҃а амесна на Цство вь изли · и ѿ вель маула прⷪ҇ | в севе мѣсто. (тј. пророк Илија помазает на царство Азаила в Сирији и Јуса сина Амесна на царство в Израиљи и от Вел Маула пророка в своје место). Имена су у натпису јако измењена: Јуј је писан као Јус, Нимсија је Амес, а Јелисеј, син Сафатов из Авел-Меоле, испао је пророк од вель маула[16] Сцена илуструје 15 и 16 став XIX главе I књиге о царевима. У првом плану су насликане четири фигуре са нимбовима. Пророк Илија је претстављен, као обично, у жутом хитону са огртачем постављеним крзном, који је овог пута сликан тамно-зеленом бојом, како стоји окренут улево. Он у левој руци држи малу белу бочицу издуженог уског грлића са светим уљем, а у десној кашичицу којом помазује главу Азаила који се приклонио њему и стоји испружених руку. Азаил је претстављен као млађи човек, са малом брадом и смеђом дугом таласастом косом која му пада низ врат. Он је у плавом дивитисиону украшеном широком окер орнаментираном бордуром преко рамена, доњом ивицом и на рукаву — по окер бордури је распоређено драго камење и бисер. Преко рамена му је пре-

[16] Schäfer, Handbuch der Malerei von Berge Athos, Trier 1855, 132.

бачена црвена хламида. Од обуће је остала само контура, док се од црвене боје, коју помиње Окуњев, није очувало ништа[17]. Лево, иза Азаила стоји млади још голобради Јуј у тамно-љубичастом дивитисиону, при дну украшеном окер бордуром, са плавом хламидом преко рамена. Јуј исто има испружене руке према Илији. Његова фигура је по левој ивици оштећена. Десно од Илије стоји, три четврти окренут према њему, испружених руку седи старац густе дуге косе и браде, који ликом доста потсећа на њега[18]. Обучен је у црвени хитон и зелени химатион. У натпису је назван од велѣ маүла пророк. Према библиском тексту, који илуструје ова сцена, јасно је да се ради о пророку Јелисеју. Чудно је, међутим, да је Јелисеј претстављен овога пута са густом седом косом и брадом, доста сличан лику пророка Илије, кад знамо да треба да буде ћелав (II Књига о царевима, гл. II, став 23), као што је и насликан на осталим сценама у три маха[19]. Истина, оба сигнирана лика пророка Јелисеја су врло оштећена, али се ипак види да је сликан на уобичајен начин, ћелав са мало косе више ушију и црном брадом, као што је претстављен на сцени „Илија раздваја воду Јордана“. Сликара је можда збунио текст натписа у коме се пророк не помиње по имену већ по месту из кога је, па је вероватно мислио да се ради о другом лицу.

У другом плану, лево, насликана је висока планина у зеленим и мрким нијансама, а десно, издужена кућа на два спрата са двосливним црвеним кровом, која одељује ову сцену од следеће. При врху композиције је у сегменту неба насликано мало попрсје Христа који у испруженој десној руци држи две круне, а у левој савијен свитак[20].

У продужетку зоне, десно на истом зиду је насликано како *Илију храни Сарептска удовица* (сл. 5). На плавом фону је очуван натпис: вдовича малѣ ѡпрѣсюкѣ Пр҇оүː нли | прнносн҇.·. Сцена је врло спретно укомпонована над вратима. Илија седи лево, са ногама на постаменту, левом руком благосиља, а у десној држи развијен свитак на коме се могу прочитати речи: такѣ глетѣ вѣ нзр... (тј. Овако вели Господ Бог Израиљев: брашно се из здјеле неће потрошити. . . I Књига о царевима XVII, ст. 14). Илија је као обично у жутом хитону и зеленом, крзном постављеном огртачу који се на прсима везује црвеном машном (ружичаста машна којом се огртач везује на прсима је на свим осталим претставама само делимично очувана). Десно је насликан град, високих сиво-љубичастих зидина са зупцима и кулом на врху и вратима из којих излази жена, која носи на испруженим рукама покривеним убрусом два хлеба пророку Илији. Хлеб на рукама, прекривеним белим убрусом, је врло лепо сликан детаљ. Удовица има доњу хаљину плаву а горњу тамно љубичасту. Сцена илуструје ставове 10—17 главе XVII, I Књиге о царевима.

---

[17] Кориговано је у извесним појединостима раније читање.

[18] Окунев, о.с., стр. 120.

[19] „Илија раздваја воду Јордана“, „Пророци Јелисеј и Илија пошто су прешли Јордан по суху“ и „Вазнесеније Илијино“.

[20] Илустровање сцене миропомазања можда је у вези са истицањем акта миропомазања у Византији и Србији тих година.

На јужном зиду, у доњој зони лево од прозора, претстављен је *Пророк Илија у йошоку Хораша са гавраном који га храни* (сл. 9 и 10) (I Књига о царевима, гл. XVII, ст. 5 и 6). Фреска је сем неколико мањих оштећења добро очувана. Илија седи у планинском пејзажу чије је стење сликано светло-зеленом и љубичастом бојом, док се од плавог фона види само уски појас при врху композиције на коме је у левом углу очуван део натписа. . . ПРР. . . Илија седи налакћен десном руком на десно савијено колено и њом подупире главу, док се левом шаком ослања о лево колено. Има дугу густу седу браду и косу која му у коврџама пада на плећа. Он је у жутом хитону и зелено-плавом огртачу постављеном белим овчијим крзном које се види по ивицама. Око Илијине главе је велики жути нимб. С десна, више њега, долећe гавран који у кљуну држи округли хлеб.

Десно од прозора на широј површини насликана је сцена: *Илија раздваја воду Јордана скинушим огршачем* (сл. 9, види реконструкцију на табли III). Илустрована епизода је описана у II Књизи о царевима, гл. II ст. 8. Композиција је само фрагментарно очувана, али преостале површине фреске дају довољно елемената за иконографску анализу и показују да се ради о врло интересантно и широко компонованој сцени у пејзажу. Окуњев није протумачио ову сцену и погрешно претпоставља да претставља Илију како убија лажне пророке[21]. Он поред погнутог Илије помиње и „фигуру са нимбом, која по типу потсећа на апостола Павла". Окуњев понесен идејом да сцена претставља Илију како убија лажне пророке, није помишљао на пророка Јелисеја (пошто се он хронолошки касније јавља), иако његов лик одговара опису у Библији — II књ. о царевима, гл. II ст. 23. — Мада је композиција врло оштећена, на преосталим фрагментима боје су очувале свежину. Од сигнатуре су остала само прва два и последње слово.

Пророк Илија је у центру композиције, стоји на левој обали реке која је у првом плану. Претстављен је као обично са великим нимбом у жутом хитону како стоји савијен окренут удесно. Десном, мало испру-

Г. Острогорски у расправи: Fur Kaisersalbung und Schilderhebung (Historia — Zeitschrift für alte Geschichte, Band IV, 1955 Heft 2/3, 246—256) каже да је обичај миропомазања царева у Византији уведен почетком XIII века после пада Цариграда. Настао је угледањем на западне узоре и директан повод је био ритуал крунисања владара Латинског царства у Цариграду — који је садржавао и миропомазање — а за чијим сјајем никејски и епирски владари нису хтели да заостану. Обичај миропомазања постао је један од важних делова касновизантиске церемоније крунисања и одговарао је све већем продирању мистике и црквених обичаја у дворски живот. По Острогорском, Теодор I Ласкарис био би први византиски владар који је приликом крунисања и миропомазан. Н. Хонијат помиње његово миропомазање у два маха (у Силенциону и великом говору цару) и на оба места, како указује Острогорски, надовезује на то библиска упоређења.

С. Троицки, Црквено-политичка идеологија светосавске Крмчије и Властаревe Синтагме (Глас Српске академије наука, CCXII, д. н. нова серија, бр. 2, 155—203).

Није ми познат ниједан извор који помиње миропомазање неког нашег владара, да указује на сам акт миропомазања, већ само назив — помазаник божји.

[21] Окуњев, о. с., 119.

женом ногом је поклекнуо, док се левом, чије је стопало очувано, ослања о плочу стене. Лице Илијино од кога је очувано десно око, нос, уста, бркови и део браде, окренуто је три четврт према гледаоцу. Илија гледа испред себе, у испруженим рукама држи свој крзнени огртач и замахује њиме према реци која протиче поред њега. По одблесцима колутова у води, види се да га је он извукао из воде према којој поново замахује. Иза Илије стоји Јелисеј. Окренут је три четврт удесно, има дугу смеђу браду, ћелав је са мало косе иза ушију, тако да му се десно ухо цело види (што је ретко на фигурама у ђаконикону). Обучен је у светлозелени хитон, слободан на десном рамену, и ружичасти химатион. У десној руци држи савијен свитак. У доњем делу композиције, који захвата скоро половину њене висине, насликан је веома лепо пејзаж. Средином протиче река која се испред Илије раздвојила, тако да се види речно корито, љубичасто као и обала у првом плану. Стеновита обала на којој стоје два светитеља је сликана светло-зеленом бојом, а сама ивица до воде тамним окером. Занимљиво је да пејзаж делом прелази и на западни зид, где се повезује са пејзажом идуће сцене — река која долази одатле, тече иза две примакнуте стене једне и друге обале. Река, сликана врло широким потезима, наставља се и на површину јужног зида испод прозора, и иде скоро до стења на коме седи пророк Илија у претходној сцени крај потока Хората, где је наједном нестаје. Простор испод прозора је такође врло оштећен и остало је само неколико фрагмената фреске.

У продужетку циклуса, а и зоне на западном зиду, насликани су *Пророци Јелисеј и Илија пошто су прешли Јордан по суху*. — (сл. 11, види реконструкцију — таб. III) Сцена је врло оштећена. Са десне стране се на плавом фону назире натпис у три реда: **про̑ илиа и елисеи прѣидоста иордань посухꙋ**:. Оштећен је и текст на свитцима, али по свему судећи, сцена је илустровала 8, 9 и 10 став II гл. II књиге о царевима. Главе оба светитеља су уништене, види се само делић нимба првог — Јелисеја који је окренут три четврти удесно, док је Илијино попрсје сликано en face, а доњи део фигуре прелази такође у три четврти. Обојица корачају удесно, а ноге су им сликане у профилу. Пророк Јелисеј је у зеленом хитону и ружичастом химатиону, у десној руци држи развијен свитак. Пророк Илија је као обично у окер хитону и зелено-плавом крзном постављеном огртачу, испод кога се види десна рука којом благосиља, а у левој опруженој држи развијен свитак. У другом плану је насликана светло-љубичаста стена по којој су разбацани жбунови са плавим, црвеним и белим цветовима.

Идућа сцена „*Вазнесење пророка Илије*" (сл. 11 и 12, види реконструкцију — таб. III) илуструје 11 став II гл. II књиге о царевима, и без икаквог прекида се наставља на претходну, заузимајући скоро два пута већу зидну површину. Фреска је врло оштећена, очувани су остаци натписа: **вьс... дениѥ пі... накол...** Пророк Илија, чија је глава уништена, стоји на колима у жутом хитону — у левој савијеној руци држи увијен свитак, а у десној крзнени огртач који пружа Јелисеју. Јелисеј стоји лево од кола, лице му је уништено, види се само теме,

потиљак са мало косе иза уха и два прамена браде (по остацима се може закључити да је ћелав са мало смеђе косе иза ушију и брадом — сликан исто као у сцени Пророк Илија раздваја воду Јордана). Обучен је у светло-зелени хитон и ружичасти химатион, коракнуо је левом ногом навише, подигнуте је главе и испружених руку према Илији. Поред нимба је сигнатура: єлисєи. Кола су сликана ружичастом бојом и по облику личе на античке двоколице. Сиво-љубичасти коњи су насликани у галопу како се пењу уз ружичасти облак над зеленом планином у десном углу. Коњи су изванредно сликани, цртеж је веома слободан и сигуран. Виде се само још три коња, док је од четвртог остао само још делић доње усне. Компоновани су тако да су паралелни први и трећи, други и четврти — види се испружени предњи пар ногу првог и другог коња, док се реп види од првог и трећег. Поред једног великог оштећења по средини групе коња, врло много ситних оштећења квари целину и ово мало очуваних фрагмената (сл. 12).

Из описа се види до које је мере циклус оштећен, тако да га је тешко на основу фрагмената у целини сагледати. (Таб. II). Приложена реконструкција (Табла III) показује како је циклус замишљен и како се одвијао. У анализи су идентификоване као нове, досад непротумачене сцене: „Пророк Илија коље свештенике Ваалове", „Призивање огња небеског на жртву на гори Кармелској", „Јављање анђела Илији у пустињи Јудејској", „Пророк Илија раздваја воду Јордана" и „Пророци Јелисеј и Илија пошто су прешли Јордан по суху".

* * *

Малобројни остаци морачког живописа XIII века сачувани у ђаконикону показују да је Морача била врло значајан споменик српског живописа XIII века. Она се хронолошки и донекле стилски везује за Милешево и Сопоћане. Доста је тешко на основу свега неколико квадратних метара фрагментарно очуваних фресака упуштати се у дубље анализе и компарације са осталим живописом XIII века. На основу неколико преосталих фрагмената фресака поред циклуса пророка Илије — анђела и Богородице из Благовести, Деизиса и руке Старца Дана, сликаног у натприродној величини — може се наслутити како су изгледале монументалне фреске које су покривале зидна платна храма.

Интересантно је да фреске из XVI века у наосу понављају распоред живописа уобичајен за XIII век. До овог закључка може се доћи на основу упоређења са распоредом фресака у Сопоћанима, које су временски најближе Морачи. Из анализе ликовних решења композиција XVI века у Морачи види се да су морачки мајстори својим сликарским решењима, намењеним малим површинама, покушали, сасвим неуспело, да замене првобитне оштећене фреске које су изгледа сами обили.

Морачке фреске (XIII в.) карактерише светли, доста меки колорит префињене гаме и јасан, изразит, слободно рађен цртеж, којим се понекад, у детаљу, мајстор једино изражава. Мада се у колориту морачки мајстор доста приближава Сопоћанима, општа концепција његовог стила (распоред, пропорције и покрет фигура) је још у духу ранијих

традиција. (Решења руку, ногу и унеколико драперија потсећају на тако звани други Милешевски стил). Класични елементи су врло чести на овим фрескама. Архитектура је задржала јелинистички карактер.

Судећи по стилу фресака, пространству просторије и по дневно сликаним површинама (Табла IV) у ђаконикону је радио само један мајстор (није искључено да му је у извесним партијама помагао помоћник). По начину сликања и димензијама које су често у природној величини, па и веће (Старац Дана), јасно је да је мајстор био сликар монументалног сликарства. Морачки сликар је имао смисла за симетричну композицију коју је спретно уклапао у зидну површину, напр. источни зид са композицијама Оранте, Благовести и Деизиса, затим композиција „Рођења Илијиног" у линети северног зида и композиција „Вазнесења Илијиног" са претходном сценом „Јелисеј и Илија пошто су прешли Јордан". Занимљиво је да је сликар имао у виду целу зидну површину и према њој одређивао читаву сликарску концепцију епизода које је требало да наслика — није се разбијао на појединачне сцене. Карактеристично је за мајстора да сцене не одваја вертикалним бордурама (поменута шира концепција је свакако један од разлога), већ сваки пут нађе неку погодну везу између њих као кућу или жртвеник. Још необичније је што наставља пејзаж са једне сцене на другој, чак и кад му се као препрека јавља и угао између зидова (напр. прелаз између сцена „Пророк Илија раздваја воду Јордана" и „Пророци Јелисеј и Илија пошто су прешли Јордан" и „Вазнесења Илијиног" и „Илија помазује Азаила и Јуја. . ."). Иако са великим смислом за композицију, могао би му се приметити понекад недовољан осећај за простор (сцену некад ставља превише у угао — „Вазнесење"), што вероватно долази од непотпуног прилагођавања малим површинама овог мајстора монументалних фресака.

У погледу употребе боја, живопис карактерише једна јасно зелено-светла боја, затим окер, светло-љубичаста (која често прелази у сиве тонове), као и употреба једне плаве, кобалтне по тону (ова плава боја мешана је и у тамно-плави фон који је местимично избледео или поцрнео)[22]. Боје су при сликању врло мало мешане. Узимане су чисте или са малим додацима и одатле свежа и врло светла палета.

Што се тиче цртежа, на први поглед се има утисак да није угравиран већ прављен лазурним окером директно на малтеру. Међутим, под јаким бочним осветљењем се примећује танка линија лако угравираног цртежа (уочљива је на оним партијама фресака на којима нема много бојених слојева, напр. на малом Илији у „Рођењу"). Угравирани цртеж је појачан окером или црвеном бојом свакако ради боље видљивости. Цртеж и моделација су врло фини и педантни, при сликању драперија постигнута је донекле мекоћа применом кривих линија — али у поређењу са Сопоћанима све је још доста тврдо. Из ове сцене се морају изузети коњи у „Вазнесењу", сликани врло слободно у природном покрету (гриве, копита), који по цртежу и начину на који су претстављени сасвим излазе из византиских изражајних форми. Та-

[22] Плава боја се променила.

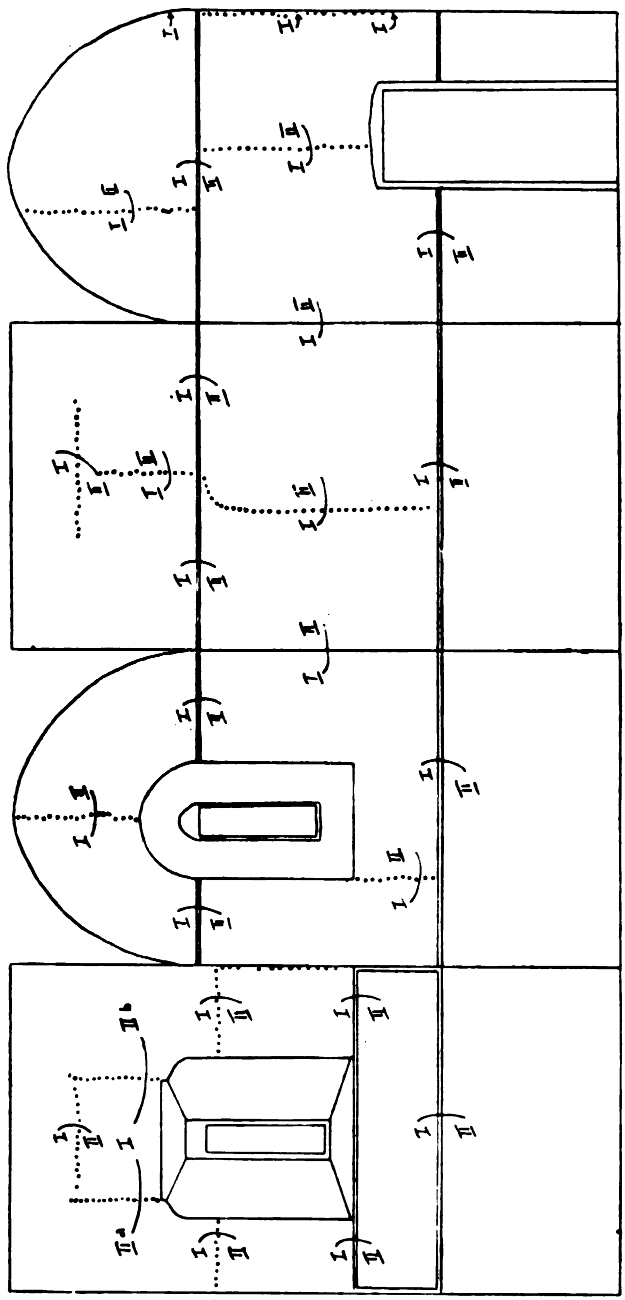

ТАБЛА IV — Схема дневно сликаних површина
TABLE IVe — La schéma des surfaces peintes au cours d'un jour

кође је врло слободан цртеж руку групе анђела који повијају малог Илију у „Рођењу" (пелене, повој, кашичица).

За ликове су карактеристични издужени, при врху повијени носеви. На млађим ликовима овалних лица која су врло мало моделирана, уста су јако испупчена. Ликови стараца су врло фино моделирани. Код израде инкарната сликар површину прво потслика зеленом бојом, цртеж направи умбром а светле површине моделира белом бојом са окером. Партије у сенци остају неисликане, само на тамнијим местима лазурно превучене танким слојем умбре. Цртеж понегде појачава скоро црном бојом. Најсветлија места ради белим акцентима. Лазурно нанесени ружичасти тонови на образима употпуњавају колорит инкарната.

Сликар даје психологију личности и уноси своја опажања интимних момената у композиције које слика, — напр. претстава девојке у „Рођењу Илијином" са приљубљеним образом и става девојке у „Рођењу Илијином" са приљубљеним образом и брадом ослоњеном на раме породиље, са нежно прихваћеном руком, затим израз лица свештеника Вааловог кога коље Илија (у истоименој сцени), сврстава овог мајстора по осећању збивања на сцени у највеће мајсторе XIII века.

Стилски и у погледу технике сликана морачким фрескама су најближе (уколико нису дело мајстора исте школе) фреске студеничког св. Николе. Нажалост оне су још слабије очуване од морачких. На преосталим фрагментима запажају се многе сличности. Најбоље очувана фреска у св. Николи — попрсје Јована Претече је истоветно сликано као попрсје Јованово у медаљону Деизиса (сл. 13). Мада је морачка фреска доста оштећена, показује исти цртеж главе, док се израда инкарната може упоредити са оном на лику Илије у потоку Хората. Карактеристична је обрада носа и очију. Инкарнат је потсликан зеленом бојом преко које је окером са белом моделирано, а на образу су као и у Морачи врло лазурно дата руменила. Христос у композицији „Цвети" седи слично Илији у потоку Хората (сл. 14). Општа концепција покрета и набори драперије су слични. Шака леве руке св. Петра у истој композицији је рађена слично Илијиној у горе поменутој сцени, док су му стопала и набори хаљине рађени као у Јелисеја у „Вазнесењу Илијином" у Морачи. Архитектура је као у сцени „Илија и Сарептска удовица". Решење покрета руку мироносица је слично оном породиље и девојке у „Рођењу" у Морачи, — сцена мироносица на гробу Христовом у св. Николи (сл. 14). Црвена обућа левога анђела у конхи апсиде, украшена бисером, иста је као код анђела из Благовести. Дуктус слова на сигнатурама и свитцима цртаним жутом бојом, моделираним светло-зеленом, је исти као у Морачи[28].

* * *

Морачки циклус житија пророка Илије илустриван је у 11 сцена, које, као што је већ речено, не иду хронолошким редом, а према тексту Библије би требало да се ређају на следећи начин, изузимајући сцену

[28] О овим констатацијама које су изведене ради компарације, биће речи у посебном чланку, у коме ће се покушати да објасни ближа веза о настанку оба живописа.

„Рођења" које се у њој не помиње: „Илију у потоку Хората храни гавран", „Илију храни Сарептска удовица", „Призивање огња небеског на жртву на гори Кармилској", „Илија коље свештенике Ваалове у потоку Кисону", „Јављање анђела Илији у пустињи Јудејској", „Илијин разговор са Богом (?)", „Пророк Илија помазује за цара Азаила и Јуја а Јелисеја за пророка", „Илија раздваја воду Јордана скинутим огртачем", „Пророци Јелисеј и Илија пошто су прешли Јордан" и „Вазнесење Илијино".

Мада фрагментарно очуван, морачки циклус је изванредно значајан зато што претставља једини познати пример овога циклуса у монументалном средњевековном живопису. Обично су, поред појединачних претстава пророка Илије и његове претставе у „Преображењу", сликане две епизоде из његовог живота, и то: „Вазнесење" и „Пророк Илија у потоку Хората са гавраном који га храни". Најстарији пример илустрације Илијиног вазнесења код нас из краја XI века је слабо очувана фреска из ендонартекса цркве св. Софије у Охриду. Из приближно истог времена је најстарија позната илустрација друге композиције у цркви св. Леонтија у Водочи код Струмице. После морачке она се јавља у живопису XIV века у Грачаници и Матејићу, а сцена Вазнесења у Старом Нагоричану и на спољном живопису припрате св. Николе из 1501 године цркве Богородице у селу Кучевишту код Скопља. На познијем морачком живопису XVI века насликана је на источном зиду триумфалног лука сцена Илије са гавраном који га храни. Претставе истих композиција познате су на неколико икона у руским збиркама од којих једна грчка, из XIV—XV века, скоро сасвим понавља решење композиције са морачке фреске[24]. Истоветно решење ове композиције јавља се на једној икони из XVI века у Византиском музеју у Атини[25]. Морачку концепцију исте сцене понавља и икона пророка Илије из XVII века која је фрагмент старог иконостаса манастира Ораховице, а сада се налази у Музеју Срба у Хрватској. Композиција „Вазнесења Илијиног" се јавља на нашим иконама XVII века и касније (напр. икона „Вазнесења Илијиног" из цркве у Поповљанима — Космет — у посебној стилизацији и необичном перспективном решењу кочија).

Морачка фреска Илијиног вазнесења скоро дословно понавља минијатуру грчког рукописа бр. 510 из 80-тих година IX века у Националној библиотеци у Паризу[26], фол. 264. Поред истоветне схеме композиције (пророк Илија стоји на колима црвено сликаним која вуку четири коња исте боје, и пењу се у галопу на зелену планину, лево је насликан пророк Јелисеј који испруженим рукама према Илији прихвата његов огртач) и употребљене боје су исте, изузев туника оба светитеља које су плаве са златним бордурама. На минијатури је у доњем десном углу насликана персонификација реке Јордана у виду нагог човека чија биста излази из воде. У рукопису је насликана и рука Бога

[24] Кондаков, Руская икона, Т. II, албум, Праха, 1929, таб. 132.

[25] Каталог музеја Византиске уметности у Атини.

[26] H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la la Bibliothèque nationale du VIe au XIVe s., Paris 1929.

од које зрачи светлост према Илији, али она је ван оквира минијатуре. На нашој фресци нема персонификације Јордана (а место на коме би она могла бити насликана је доста оштећено).

Минијатура српског рукописа из 1649 године са Шестодневом бугарског егзарха Јоана и топографијом Козме Индикоплова — 174v° илуструје исту сцену[27]. Српски минијатуриста је насликао и анђела који лети више Илијине главе, држећи узде квадриге. Персонификација реке Јордана није насликана.

Најстарије познате фреске са сценама из живота пророка Илије украшавале су, поред осталих епизода из Старог завета, синагогу у Дура Еуропос, 245—256 г. Врло линеарне у стилу, подједнаких фигура фронтално постављених и сасвим схематизоване, ове фреске настале хиљаду година пре морачких, немају значаја у настанку нашег циклуса изузев што потврђују популарност култа пророка Илије код Јевреја[28]. Примитивни карактер овог живописа Лазарев објашњава као једну „варварску" варијанту хришћанске уметности. Његов груби експресивни стил базира на старим сиријским традицијама и нема ничег заједникоg са хеленизмом[29].

Илустрације житија пророка Илије јављају се на руским иконама. Једна псковска икона из краја XIII и почетка XIV века у Третјаковској галерији илуструје житије пророка Илије (8 сцена). Примитивно је сликана и делује свеже својом линеарном стилизацијом — показује да нови стил није пустио тако дубоке корене као у Новгороду[30].

Окуњев у својој студији о морачким фрескама наводи два позната примера руских икона са житијем пророка Илије, упоређујући их са циклусом илустрованим у Морачи. Он закључује да је једна од њих сликана по узору балканског порекла, можда чак српског[31]. У Музеју лепих уметности у Гану, у Белгији, налази се једна непубликована руска икона из XVIII века на којој је врло опширно илустровано житије пророка Илије у 17 епизода. На централној сцени је претстављен „Пророк Илија у пустињи са гавраном који му доноси хлеб". Решење је слично морачком, само што је Илија окренут улево. Занимљиво је да су на централној сцени, поред главне средње, дате још четири илустрације у мањим пропорцијама. Око централне је насликано 12 сцена (сл. 15).

Опширно илустриван циклус из живота пророка Илије и Јелисеја садржи живопис цркве у Јарославу из 1681 године, али он је већ врло далеко од византиских иконографских традиција[32].

Осим наведених примера нису нам познати други иконографски извори који би овај редак циклус поближе осветлили.

---

[27] Овај тројички рукопис, сада у збирци СНА под бр. 394, публиковали су у споменику XLIV В. Јагић. и В. Моле

[28] Preliminary report on the Synagogue at Dura 1936. Илустровано је 5 сцена: „Илија васкрсава удовичиног сина", „Илијина жртва на брду Кармелу", „Покушај жртве пророка Ваалових", „Илија храњен од птица" и „Илија храњен од Сарептске удовице.

[29] В. Н. Лазарев, История Византиской живописи, 1947, Т. I, стр. 281.

[30] Лазарев, История русского искусства, Т. II, 356—357 и 360.

[31] Okunev, o. c., 121.

[32] В. Н. Лазарев, История русского искусства

ANIKA SKOVRAN-VUKČEVIĆ

LES FRESQUES DU XIIIe SIÈCLE AU MONASTÈRE DE MORAČA

Résumé

Les recherches qu'on a faites au cours des dernières années au monastère de Morača ont éclairci de nombreuses questions qui se posaient sur les anciennes fresques de Morača (1252). La supposition que sous les fresques postérieures, datant du XVIe et du XVIIe siècles, qui couvrent à présent la plupart des surfaces murales, existent des fresques anciennes (Okunev), fut rejetée, car les sondages montrèrent que les fresques primitives ont été presque complètement enlevées à l'occasion de l'exécution des nouvelles fresques. Il a été constaté que, dans la proscomidie, sous les fresques nouvelles, n'existent que de petits fragments anciens, tandis que le paraclise entier de St. Étienne garde, sous la couche nouvelle, les fresques primitives (table I). Mais, malheureusement, les sondages nous ont montré que ces anciennes fresques ont été égratignées et endommagées à tel point qu'on ne peut distinguer même ce qu'elles représentaient.

D'autre part, malgré ces faits décourageants, les recherches des fresques du XIIIe s., conservées dans le diaconicon, nous ont fourni des résultats inattendus et très intéressants. L'auteur a réussi à découvrir une suite de détails qui ont échappé à l'attention des recherches antérieures. Sur la base des fragments conservés (table II*), l'auteur a exécuté la reconstruction presque complète des fresques du diaconicon (table III*). Excepté la voûte sur laquelle a été présenté le Christ-Vetustis Diebus, et la paroi Est, présentant la Vierge-Orante avec l'Enfant, puis l'ange Gabriel et la Vierge de l'Annonciation et enfin le Déisis, composé de trois médaillons, — toutes les autres fresques constituent le cycle du prophète Élie, auquel ce diaconicon a été dédié.

Quoique conservé en fragment, le cycle du prophète Élie à Morača est d'une importance extraordinaire, car il présente l'exemple unique connu dans la peinture monumentale murale du moyen-âge.

Ce cycle se déroule en onze scènes, qui ne se suivent pas en ordre chronologique et qui présentent les épisodes suivants: „La Naissance d'Élie", „Élie nourri par le corbeau au bord du torrent Horata", „Élie nourri par la veuve de Sarepta", „L'Holocauste d'Élie sur le Mont Carmel", „Élie égorge les prêtres de Baal", „Élie nourri par un ange dans le désert", „L'entretien d'Élie avec Dieu", „Le prophète Élie donnant le sacre aux rois Asail et Youya et au prophète Élisée", „Élie sépare les eaux du Jourdain en frappant le fleuve de son manteau", „Les prophètes Élie et Élisée après avoir franchi le Jourdain", „L'ascension d'Élie".

Les scènes, dont l'analyse de l'auteur a permi l'identification, sont les suivantes: „Élie égorge les prêtres de Baal", „L'Holocauste d'Élie sur le Mont Carmel", „Élie nourri par un ange dans le désert", „Élie sépare les eaux du Jourdain en frappant le fleuve de son manteau" et „Les prophètes Élie et Élisée après avoir franchi le Jourdain".

La composition de la „Naissance d'Élie" à Morača illustre à la lettre le texte de Pseudo-Dorothée qui explique l'événement, tandis que la présentation de la scène du sacre est probablement en rapport avec une pratique inaugurée en Byzance en ce temps-là. L'auteur suppose que l'illustration du cycle d'Élie est due à l'influence d'un centre byzantin important.

Après l'analyse des solutions picturales du peintre de Morača (d'après l'auteur, le style et les surfaces peintes du diaconicon au cours d'un jour — table IVe — indiquent qu'un seul maître les aurait dû faire), il ressort avec évidence qu'il s'agit là d'un maître de la peinture monumentale. Pour la réalisation de ses conceptions artistiques le peintre a utilisé la surface tout entière. Il est caractéristique qu'il ne sépare pas les scènes par des bordures verticales, mais qu'il trouve toujours un objet convenable, par ex. une maison ou un autel de sacrifice, lui permettant de relier et, en même temps, de séparer les scènes. Son paysage se continue d'une scène à l'autre, même lorsqu'il s'agit d'un coin. A part les innovations intéressantes dans la composition, il excelle dans le portrait. Ses visages sont psychologiquement expressifs. De plus, une conception personnelle émane de ses compositions.

Les fresques de Morača se distinguent par un coloris clair, d'une gamme raffinée, et par un dessin pur, léger et sûr. Bien que le peintre de Morača, dans son coloris, se rapproche sensiblement de celui de Sopoćani, son style se maintient toujours dans l'esprit des traditions anciennes. Le traitement des mains, des pieds et, en un certain sens, des draperies rappelle le soi-disant second style de Mileševo. Les éléments classiques sont fréquents dans ces fresques.

Au point de vue du style et de la technique picturale, les fresques de Morača se rapprochent, selon l'auteur, de celles de St. Nicolas à Studenica à tel point qu'elles suggèrent l'idée d'appartenir à la même école.

Сл. 1. — Фрагмент фреске са свода у ђаконикону — рука Старца Дана који је био насликан у медаљону.

Fig. 1. — Fragment de la fresque sur la voûte de diaconicon — la main du Christ - Vetustis diebus, qui était présenté en médaillon.

Сл. 2. — Анђео из Благовести (детаљ)
Fig. 2. — Ange de l'Annonciation (détail)

Сл. 3. — Медаљон са Богородицом из Деизиса
Fig. 3. — Le médaillon avec la Vierge de Déisis

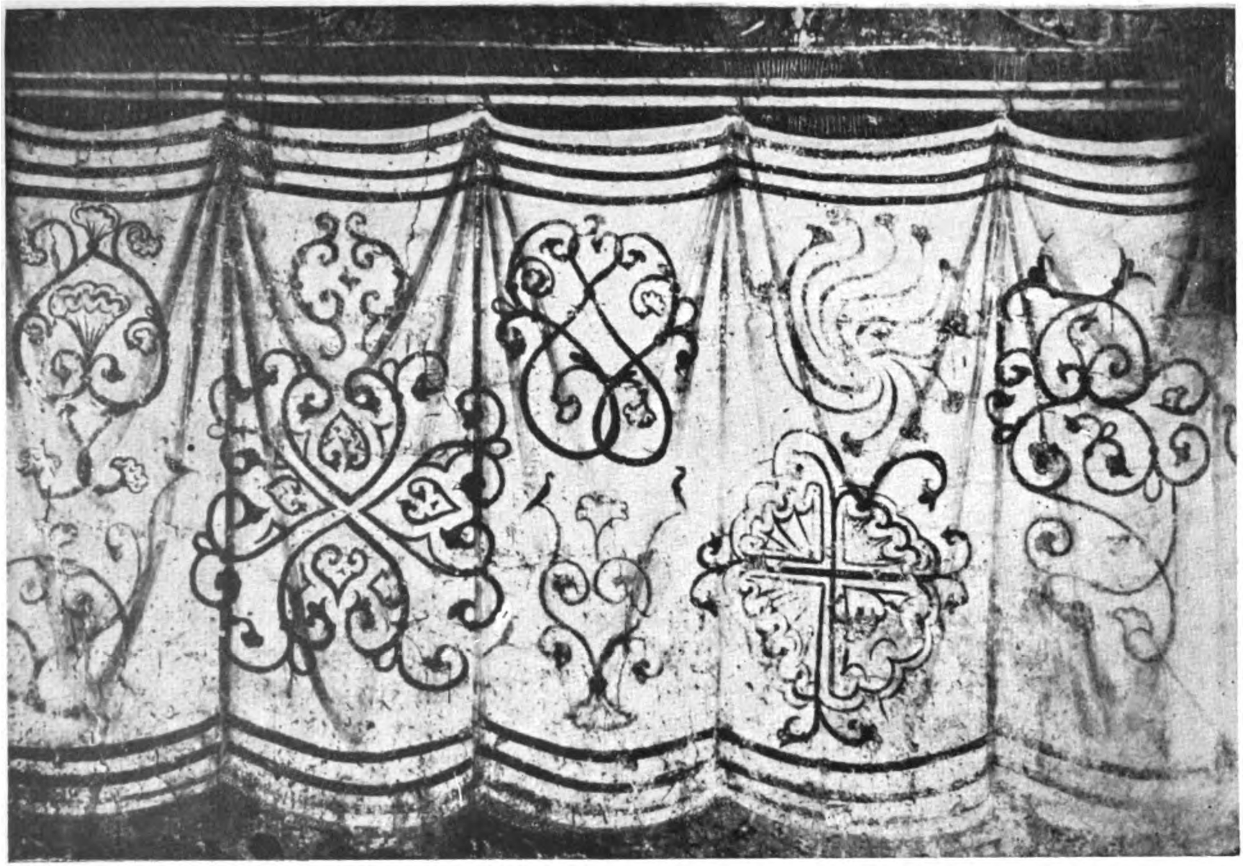

Сл. 4. — Орнаментирани сокл у ђаконикону
Fig. 4. — Le socle ornementé du diaconicon

Сл. 5. — Северни зид: у горњој зони је насликано „Рођење Илијино“, а у доњој су сцене „Пророк Илија помазује за цара Азаила и Јуја а Јелисеја за пророка“ и „Пророка Илију храни Сарептска удовица“.

Fig. 5. — La paroi nord; en haut dans la lunette „La Naissance d'Élie“, en bas „Prophète Élie donnant le sacre aux rois Asail et Youya et au prophète Élisée“ et „Élie nourri par la veuve de Sarepta“.

Сл. 6. — Рођење Илијино
(детаљ — три анђела са малим Илијом, и његова мајка са девојком која је придржава).
Fig. 6. — „La Naissance d'Élie"
(détail — les trois anges avec l'enfant Élie, et sa mère avec la jeune fille qui la soutienne).

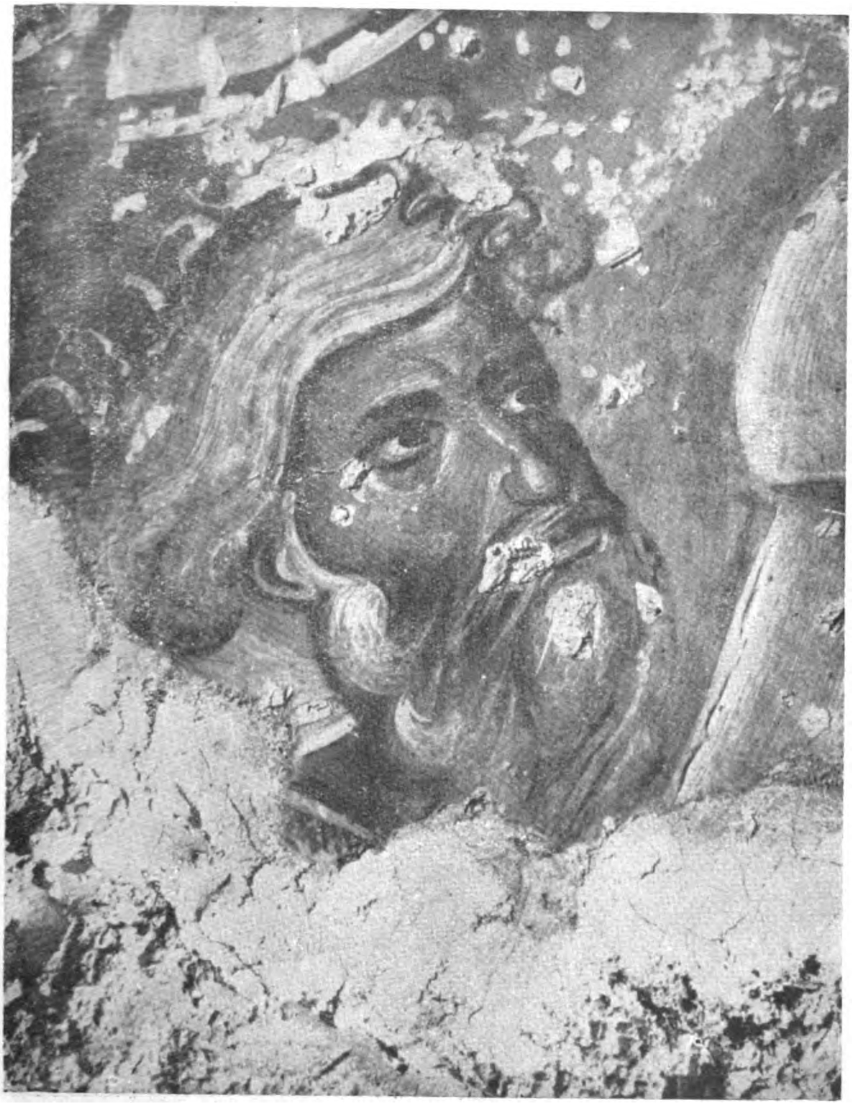

Сл. 7. — Детаљ композиције „Пророк Илија коље свештенике Ваалове у потоку Кисону“ — Глава Вааловог свештеника.

Fig. 7. — Le détail de la composition „Élie égorge les prêtres de Baal“ — la tête d'un prêtre de Baal“.

Сл. 8. — „Пророк Илија помазује за цара Азаилѣ и Јуја а Јелисеја за пророка".
Fig. 8. — „Le prophète Élie donnant le sacre aux rois Asail et Youya et au prophète Élisée".

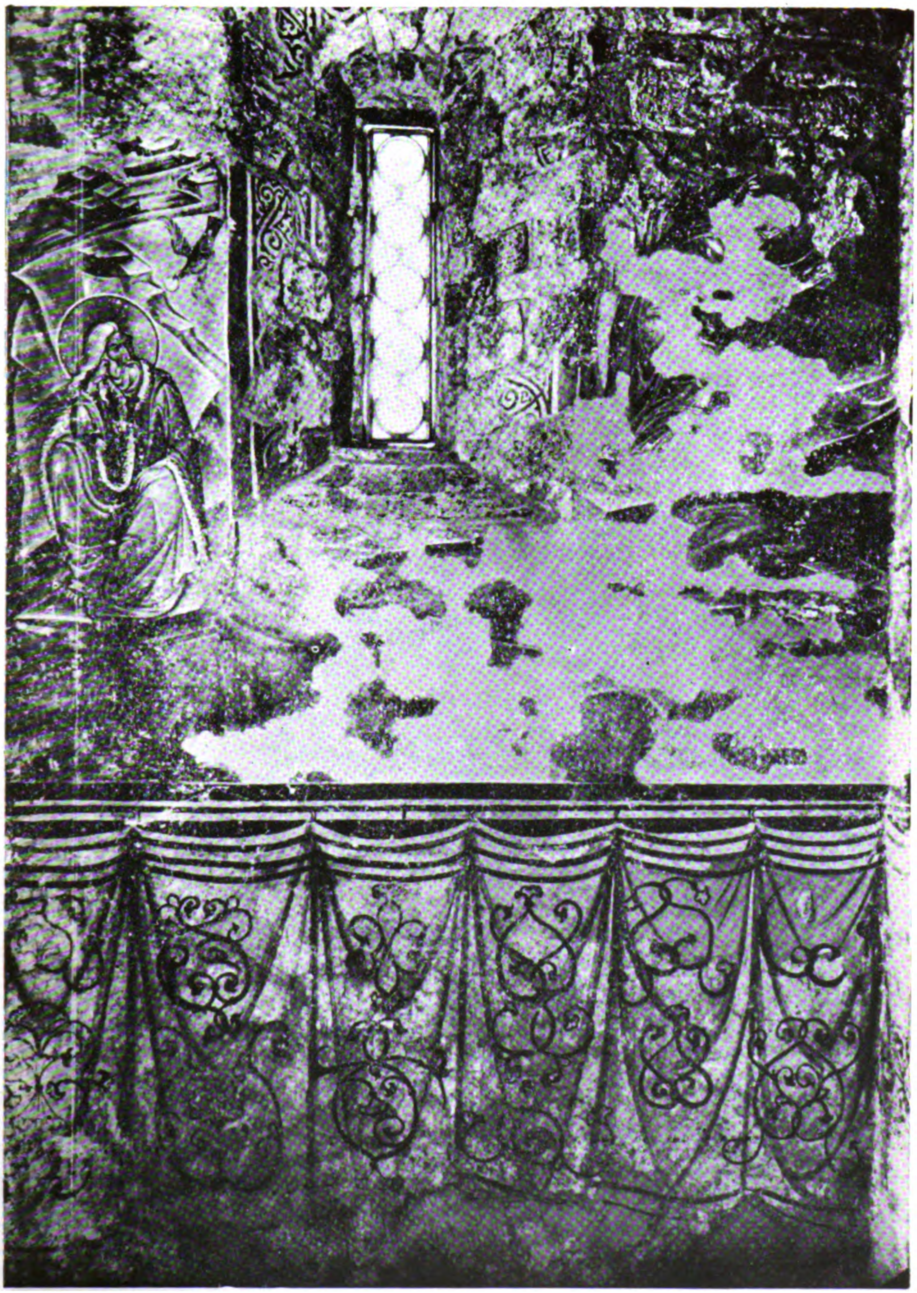

Сл. 9. — Јужни зид, доња зона — лево од прозора је сцена „Пророк Илија у потоку Хората са гавраном који га храни“, а десно „Пророк Илија раздваја воду Јордана ударајући по реци својим огртачем“.

Fig. 9. — La paroi sud — zone inférieure: à gauche de la fenêtre „Élie nourri par le corbeau au bord du torrent Horata“, à droite „Élie sépare les eaux du Jordain en frappant le fleuve de son manteau“.

Сл. 10. — Пророк Илија у потоку Хората са гавраном који га храни (детаљ).
Fig. 10. — Élie nourri par le corbeau ou bord du torrent Horata (détail).

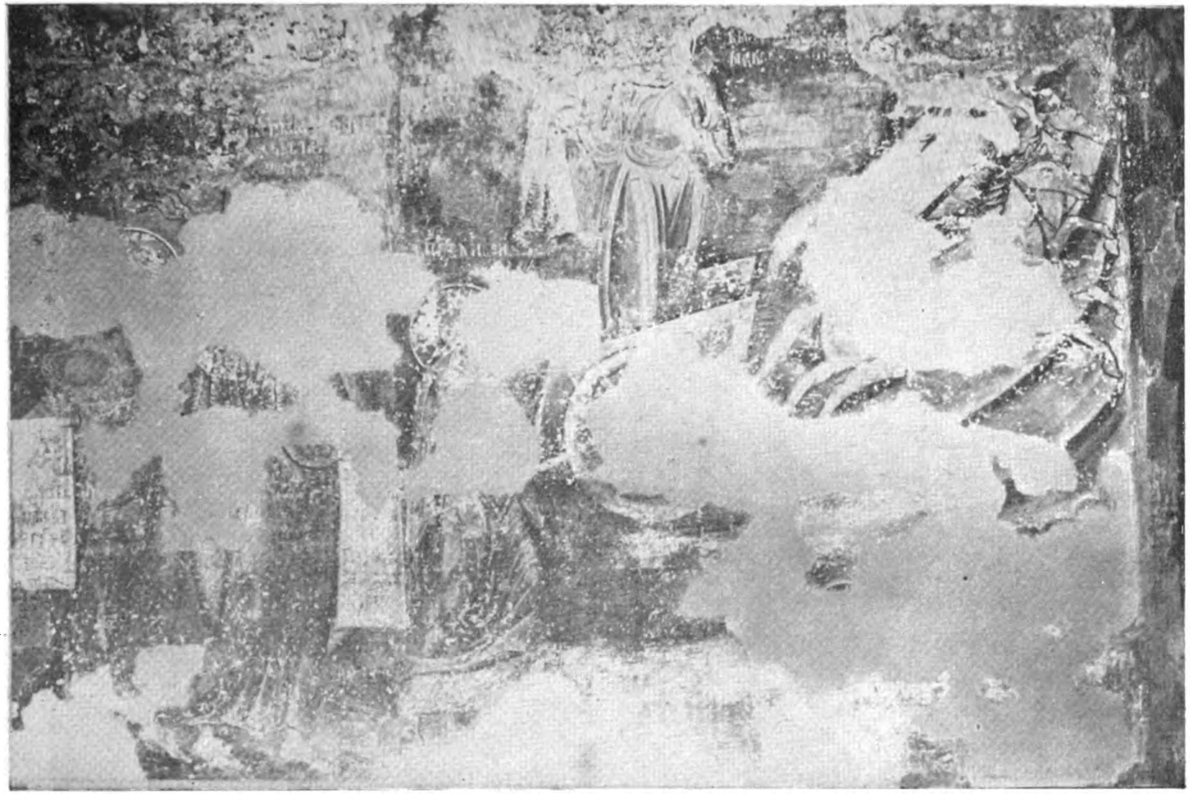

Сл. 11. — Западни зид — доња зона са преосталим фрагментима сцена „Пророци Илија и Јелисеј пошто су прешли Јордан“ и „Вазнесење Илијино“.

Fig. 11. — La paroi ouest — zone inférieure avec les fragments de la composition „Les prophètes Élie et Élisée après avoir franchi le Jourdain“ et „L’ascension d’Élie“.

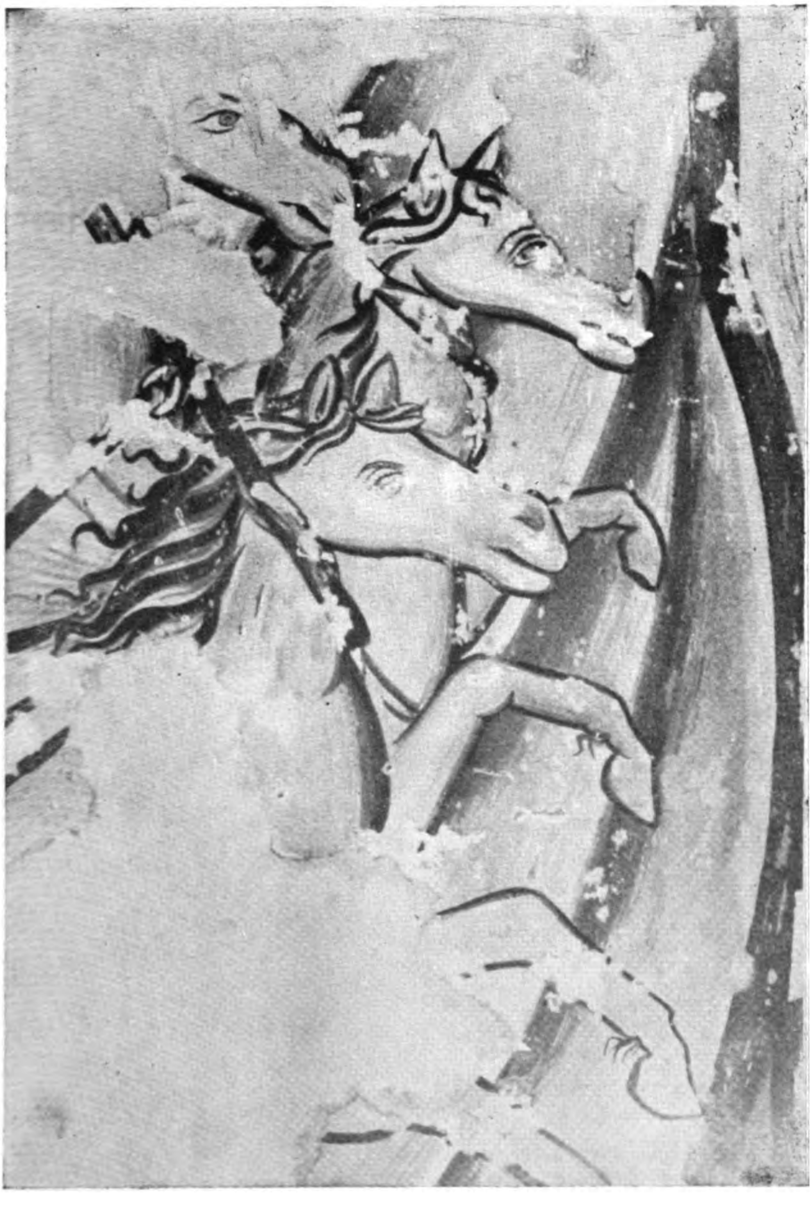

Сл. 12. — Коњи у галопу, детаљ композиције „Вазнесење Илијино“.
Fig. 12. — Les chevaux en galop, détail de la composition „L'ascension d'Élie“.

Сл. 13. — Попрсје Јована Претече из цркве св. Николе у Студеници.

Fig. 13. — Le buste de St. Jean le Précurseur à l'église de st. Nicolas à Studenica.

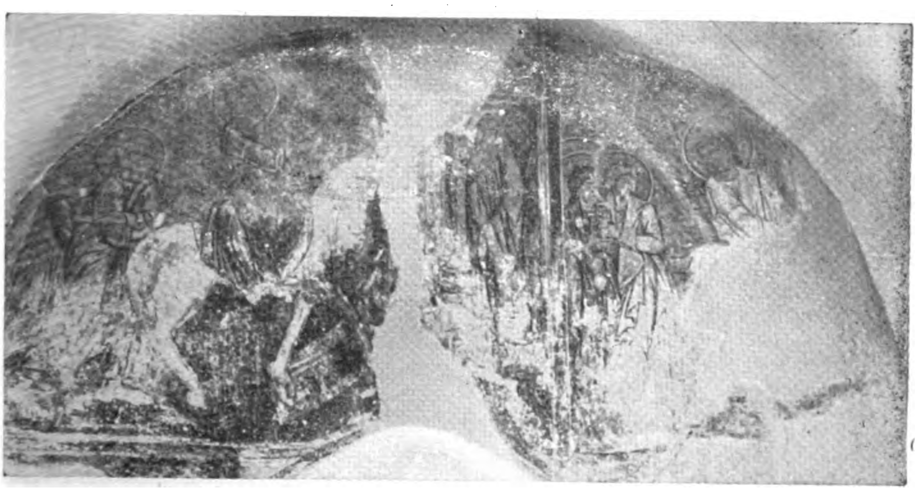

Сл. 14. — Композиције „Цвсти" и „Мироносице на гробу Христовом" у цркви св. Николе у Студеници.

Fig. 14. — Les compositions „Entrée à Jerusalem" et „Les Myrophores au tombeau du Christ" à l'Eglise de St. Nicolas à Studenica.

Сл. 15. — Руска икона са Житијем пророка Илије (XVIII в.) из Музеја лепих уметности у Гану.

Fig. 15. — L'icone russe du XVIIIe s. du Musée des Beaux Arts à Gand avec les illustrations de la vie du Prophète Élie.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

В. ЂУРИЋ

НАЈСТАРИЈИ ЖИВОПИС ИСПОСНИЦЕ ПУСТИНОЖИТЕЉА ПЕТРА КОРИШКОГ

Одавно већ влада живи интерес за Петра Коришког и његов манастир. Скоро читав век историчари, археолози-путници и историчари књижевности раде на упознавању живота испосника Петра, траже време у коме је он деловао, описују остатке његовог манастира. Отуда, изучавања су била усмерена у три правца. Историчари су се, углавном, бавили издавањем и разматрањем повеља које су се односиле на манастир или су га помињале, покушавајући да хронолошки сместе живот самог анахорете и да одреде економски положај његовог манастира у XIV веку. Њихов посао осветлио је велики део манастирске историје[1]. Археолози-путници су, у више наврата, сврађали у гудуре Коришке реке изнад села Кориште на обронцима Шар-планине, недалеко од Призрена, где је некада била смештена сиромашна испосница пустињака, а касније богати манастир посвећен његовој успомени, како би бар описали, иако непотпуно, фрагменте овог средњевековног комплекса.[2] Историчари књижевности, после објављивања литерарних тек-

[1] Уп.: Ј. Шафарик, Хрисовула цара Стефана Душана, којом оснива манастир св. Архангела Михаила и Гаврила у Призрену, Гласник Друштва српске словесности, XV, Београд 1862, 273—274; П. Костић, Манастир св. Марка с додатцима о манастиру Црној Реци и о Петру Коришком, Годишњица Николе Чупића, XXX, Београд 1911, 209—234; С. Новаковић, Законски споменици српских држава Средњега века, Београд 1912, 412—413, 421, 686; В. Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци 1920, 112—114; В. Р. Петковић у Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, I, Београд 1921, 165; Јиречек-Радонић, Историја Срба, IV, Београд 1923, 32—33; А. В. Соловјев, Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века, Београд 1926, 125—127; Исти, Два прилога проучавању Душанове државе, Гласник Скопског научног друштва, II, 1—2, Скопље 1927, 25—36; Р. М. Грујић, Откопавање светих Арханђела код Призрена, Гласник Скопског научног друштва, III, Скопље 1928, 244—246; П. Костић, Црквени живот православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку, Београд 1928, 118—121; Р. М. Грујић, Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку, Гласник Скопског научног друштва, XIII, д. н. 7, Скопље 1934, 53—55; В. Мошин—М. Пурковић, Хиландарски игумани Средњега века, Скопље 1940, 63—77; В. Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 244; Р. Ивановић, Властелинство манастира св. Арханђела код Призрена, Историски часопис, VII, 1957, 349—350.

[2] А. Гильфердингъ, Босния, Герцеговина и Старая Сербія, С.-Петербургъ 1873, 113, 151—152; И. С. Јастребовъ, Старая Сербия и Албания, Споменик СКАН XLI, Београд 1904, 107, 109—110.

стова и службе, који су били у вези са светитељем, осећали су обавезу да расправе ко је њихов писац и да се позабаве анализом тих књижевних дела Средњега века[3].

У новије доба било је покушаја да се у монографску форму сажму сва искуства ранијих истраживача.[4] Недостајали су током ових радова сарадници који би се заинтересовали, са гледишта историје уметности, за остатке живописа, како би се добио још целовитији поглед на комплекс питања који је у вези са не тако безначајном појавом пустиножитеља Петра Коришког. Узимајући за тему само живопис, или боље рећи његове остатке, не мисли се да ће бити могуће решити сва питања која су с њим у вези. Много година је прошло од првих нејасних слутњи о времену живота Петра Коришког. Постепено се разјашњавао део по део историје овог монаха и његовог манастира. Будући истраживачи ће, вероватно, успети да доврше и у целину уобличе оно што је тако дуго стварано у науци.

* * *

Остаци најстаријег слоја живописа у испосници Петра Коришког налазе се, искључиво, у малој кружној пећини, првом боравишту пустиножитеља. Фресака нема велики број. Заправо, ту постоје три у извесном смислу одвојене целине: група светих ратника, поворка архијереја и проширени Деизис. Од светих ратника, сликаних с леве стране од улаза у пећину, сачувала су се делимично петорица: Димитрије, Георгије, Прокопије, Меркурије и Никита. Сви су фронтални и имају бисерне венце око глава. Свети Димитрије (О А[ГΙО]С Δ̅Ϊ̅.. итϙ.ю), код самог улаза, обучен је у жуту хаљину, панцир и ружичасти огртач. Свети Георгије (О А[ГΙО]С ....), одмах до њега, у плавој је хаљини и жутом огртачу, пребаченом преко панцирне кошуље. До Георгија, према дубини пећине, је св. Прокопије (свт̃и п..копию) јако оштећен, док је уз њега смештен св. Меркурије (свт̃и (м)ѥкоурие), оклопљен белом панцирном кошуљом са плавим карикама, преко које је црвени огртач. Св.

---

[3] С. Новаковић, Прилози к историји српске књижевности, V, Живот српског испосника Петра Коришког, Гласник Српског ученог друштва, XII, Београд 1871, 308—346; Исти, Teodosija mniha Hilandarca pohvala sv. Simeunu i Savi, Starine, XI, Zagreb 1879, 160; И. С. Јастребов, Податци за историју српске цркве, Београд 1879, 85—87; S. Novaković, Teodosija mniha Hilandarca djelo o Petru Koriškom, Starine, XVI, Zagreb 1884, 9—34; С. Вуловић, Белешке и белешчице језичне, литерарне, историчне, фолклористичне и друге, Годишњица Николе Чупића, XIV, Београд 1895, 244—249; Из старе српске књижевности, превео и саставио М. Башић, Београд 1922, 145—148; П. Сланкаменац, Легенде о јужнословенским анахоретима, Гласник Скопског научног друштва, I, 1—2, Скопље 1926, 220—224, 232; Ђ. Радојичић, Мањи прилози, Богословље, II, св. 4, Београд—Земун 1927, 314—315; Д. Костић, Кад је Теодосије писао Живот и службу св. Петра Коришког, сепарат из Богословља, IX, св. 4, Београд 1934; Д. Павловић—Р. Маринковић, Из наше књижевности феудалног доба, Сарајево 1945, 31—35.

[4] М. Н. Бојчевић, Св. Петар Коришки и његов манастир, Скопље 1940. Потребно је поменути и рад М. Јовановића, Поводом питања наших старина, Хришћанско дело, год. IV, св. 3, Скопље 1938, 217—221, који је у облику једног извештаја дао добар опис живописа испоснице Петра Коришког.

Никита (свти NHKHTOC), последњи у реду, има жуту хаљину и црвени огртач.

Од поворке стојећих архијереја на десној страни од улаза остала су делимично само тројица: св. Власије, Григорије Богослов и Василије Велики. Најбоље је очуван Василије Велики (ВАСНΛ.. ОС..О) на челу свите с развијеним свитком у руци. Иза њега је Григорије Теолог (О А[ГІО]С ГРНГО... ΘΕΟΛΟΓΟС) од кога се види само горњи део главе и уздигнута лева рука која држи развијени бели свитак. Задњи, св. Власије (власи...), готово је уништен: остао је само делић ореоле и натписа са десне стране од главе.

Сви светитељи доње зоне, и архијереји и ратници, постављени су под сликане лукове ружичасте боје на којима су црвени орнаменти. Лукове подржавају, то се види између архијереја, бели стубићи са жутим капителима где су стилизоване волуте извучене мрким цртежом.

Иза св. Власија у стени је исклесана плитка ниша која је вероватно служила литургиској сврси, а у њој је насликано попрсје, данас јако оштећено, непознатог великосхимника с ротулусом у руци. Оно је одвојено од осталих фресака оквиром сличном ономе на сликаним аркадама.

Читава горња зона прекривена је фрескама композиције развијеног Деизиса. Она је од доње одељена дебелом црвеном линијом, оперваженом белим цртама с обе стране. На десној страни пећине је главни мотив Деизиса: Христос на богато украшеном престолу с отвореном књигом на колену, обучен у црвени хитон и плави химатион, Јован Претеча (...О... ...ОС)[8], с десне стране, окренут Христу, прекрштених руку на грудима, одевен у одећу од камиље длаке окер боје, и Богородица, с леве стране, окренута Христу, у плавој хаљини и пурпурном мафориону, како држи у левој руци, приносећи образу, белу марамицу, док десном указује на Христа. Иза Богородице је, у дну шпиље, одељен од средишњег мотива вертикалном црвеном линијом, арханђел Михајло (... мІх ...) у ружичастој хаљини на којој је жути орнаментисани лорос чији је бели крај пребачен преко десне руке у којој носи сферу. Од апостола Петра, који је био сликан иза арханђела Михајла, остали су само неки делови: предња страна ружичастог хитона и црвеног химатиона и лева рука са смотаним свитком и свежњем кључева. Између ове двојице светитеља, у висини ногу, сликано је неко правоугаоно поље оперважено бисером и орнаментисано, а иза апостола Петра једно поље украшено квадратима.

Сви светитељи најстаријег слоја налазе се на плавој позадини. Они су сви риђокоси. Лица су им изведена окером и мрким цртежом, без моделирања. Оштећени су били још у Средњем веку, када се постављао нови слој фреско-сликарства, јер су тада били искуцани како би боље прионула подлога новог живописа. Мајстори су том приликом водили рачуна о светитељским ликовима, као што је то био обичај, да их не оштете. Тако се десило да су најбоље очуване партије најста-

[8] Остатке овог натписа прочитао је М. Јовановић, н. д., 219.

ријег сликарства, баш светитељске физиономије, увек најкарактеристичније за стилску анализу.

Овај живопис био је нестручно откривен 1933 године када су неки кописти тражили лик пустиножитеља Петра. Тада је нанесена штета млађем средњовековном слоју сликарства и лицима Христа и Јована из Деизиса[6].

Најстарији слој сликарства у испосници Петра Коришког занимљив је како због тога што претставља ретку, релативно очувану, целину нашег старог пећинског сликарства, тако и због својих иконографских, палеографских и стилских особина. На основу иконографских и стилских карактеристика, као и на бази необичности у натписима око светитељских глава, уз тумачење неких писаних извора, може се отприлике одредити његова старост.

С обзиром на датовање иконографски су најважније фреске на десном зиду од улаза у пећину, поворка архијереја и Деизис, који, одвојени вертикалним тракама од осталог живописа, сведоче да се, у временима њиховог постанка, сматрало да тај део испоснице претставља олтарски простор. Поворка очуваних архијереја, која иде с лева на десно, са фигурама обрнутим у десни тричетвртински профил и са развијеним свицима у рукама на којима данас нема никаквих натписа, почела је да се слика у доњим зонама олтарског простора византиских цркава тек од краја XI века, када се постепено, на том месту почиње да развија композиција Поклоњења жртви. У Кориши се не може, због оштећености фресака, утврдити да ли се ради о поворци архијереја без сликаног агнеца - жртве или се ради о Поклоњењу жртви. Место где би требало да се налази агнец нема никаквог живописа. Ту је остала само гола стена. Па и овако оштећена, без драгоцене појединости која може много допринети разумевању композиције и датовању сликарства, поворка архијереја ипак је, претстављена на овај начин, иконографски доста карактеристична. У византиском монументалном сликарству, пре краја XI века, доња зона олтарског простора била је намењена такође архијерејима, али су они ту били, увек, приказани у стојећем ставу строго фронтални, без развијених литургиских свитака у рукама. Тек од краја XI века, и то на подручју охридске архиепископије, може се пратити постепени развитак композиције Поклоњења жртви за коју се, погрешно, претпостављало да је настала у српској средини тек у XIII веку и да се њен први примерак појављује у Сопоћанима.[7]

[6] Исто, 217—221.

[7] Да је у Србији створена композиција Поклоњења жртви и да је она први пут сликана у Сопоћанима мислио је В. Н. Лазарев, История византийской живописи, I, Москва 1947, 177. N. L. Okunev, Составъ росписи храма въ Сопочанахъ, Byzantinoslavica, I, Praha 1929, 120, претпоставио је да је Поклоњење жртви ушло у употребу у XIII веку, а у једном свом другом чланку — Сербскія средновѣковыя стѣнописи, Slavia II, 1923, 376—377 — сматрао је да је ова композиција настала у српском сликарству. С. Радојчић, поводом фресака у Бијелој у Боки Которској, О сликарству у Боки Которској, Споменик САН, CIII, Београд 1953, 55, износи да се она појавила тек од средине XIII века. Ни J. D. Stefanescu, L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et d'Orient, Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales, III, Bruxelles 1935, 437—438, такође није познавао старије примерке Поклоњења жртви од сопоћанског.

У Вељуси на живопису из времена око 1080 године насликана су четири архијереја од којих се средња двојица клањају Хетимасији, приуготовљеном престолу на коме је св. Дух у виду голуба и јеванђеље, док крајња двојица стоје фронтално. То је до сада најстарији познати примерак теме Поклоњења у апсиди, мада агнеца још нема. Ту је на једном месту дошло до прожимања старијег начина сликања фронталних архијереја и новије теме Поклоњења. На фрескама гробне капеле манастира Бачкова у Бугарској, које се доста тачно датирају у време око средине XII века, сви архијереји доње апсиде нису такође у строгом фронталитету, него су окренути средини апсиде, мало приклоњени и са развијеним свицима у рукама. Исти је случај и на фрескама Панагије Мавриотисе у Костуру. Међутим, у средини апсиде још се не појављује сликани агнец — Христос као жртва.[8] Од првог слоја живописа у Бојани у Бугарској, такође из XII века, свакако после педесетих година, сачували су се извесни фрагменти у доњој зони апсиде. Из њих се види да је на томе месту била сликана композиција у којој су четири оца цркве, окренута средини апсиде са развијеним свицима, учествовала у служби. Између њих, а испод апсидалног прозора, насликан је округли сто с путиром и патеном. Међутим, малог Христа, који се у композицији Поклоњења жртви обично слика на патени, овде још нема.[9] Па и у Нерезима, у живопису из 1164 године, он се још не налази. Ту су архијереји из апсиде окренути Хетимасији, проширеној у односу на Вељусу, јер је овде насликан свети Дух у виду голуба како стоји на књизи, док је иза њега распеће с трновим венцем.[10] То апстрактније изражавање о Христу - жртви замењено је, у балканском сликарству последњих деценија XII века, конкретнијим. На патену поставља се мали, наги, сликани Христос. Први пут то се догађа у живопису Курбинова из последњих година XII века где је он насликан под богатим киворијем, чије декоративне форме обухватају отворе апсидалне бифоре.[11] Вероватно је то тако било и у монументалном живопису св. Врача у Костуру, где је све у доњој зони апсиде у сличном поретку као у Курбинову,[12] и где су, извесно, на неким другим местима, радили поједини мајстори који су изводили и фреске у Курбинову.[13] Нажалост, проширивањем апсидалног прозора горњи део стола, где је вероватно био Христос - агнец, касније је уништен. Међутим, јасно

[8] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, I, 57, II, pl. I b. Тако је и на фрескама Панагије Мавриотисе из Костура из XII века, где се такође не види никаква претстава између архијереја — уп.: Σ. Πελεκανίδης, Καστορία, I, Θεσσαλονίκη 1953, Πιν. 67.

[9] Grabar, н. д., 90—92 и fig. 17.

[10] N. Okuneff, La découverte des anciennes fresques du monastère de Nérèz, Slavia, VI, 2 и 3, Праг 1927, 603; Ф. Месеснел, Најстарији слој фресака у Нерезима, стилска студија, Гласник Скопског научног друштва, VII—VIII, Скопље 1929—30, 119.

[11] Р. Љубинковић, Стара црква села Курбинова, Старинар, III сер., XV (1940), Београд 1942, 102—103.

[12] Уп., Σ. Πελεκανίδης, н. д., т. 5, 9.

[13] М. Рајковић, Трагом једног византиског сликара, Зборник радова САН, књ. XLIV, Византолошки институт, књ. 3, Београд 1955, 210—212.

је да је ту била трпеза, јер су и данас видљиви њени неоштећени делови. У апсидалној декорацији прилепског св. Николе, која је створена, судећи по свим њеним стилским особинама којима се везује за костурско-преспанску групу споменика монументалног живописа, у задњим деценијама XII века, такође је у композицији доње зоне апсиде насликан Христос-агнец коме се клањају четворица архијереја.[14] Из истог доба је, ваљда, и сликарство старе апсиде цркве Ризе Богородице у Бијелој у Боки Которској, где се читава композиција Поклоњења жртви до нашег времена врло добро сачувала.[15] Тако би, дакле, излазило, према очуваним уметничким делима, да је иконографски развитак композиције Поклоњења агнецу завршен у последњим деценијама XII века, а да се његови токови могу пратити у балканском монументалном сликарству, где постоје и сви карактеристични прелазни примерци. Отада она је, скоро редовно, саставни део декорација апсидних ниша у Византији и земљама под њеним уметничким утицајем. Отуда, она је прешла и у српско монументално сликарство где се пре Сопоћана, који су сматрани најстаријим спомеником с овом композицијом, појављује у апсиди северне капелице уз Радослављеву припрату у Студеници[16] око тридесетих година XIII века, а можда је била и на друга два места у Студеници — у главној апсиди Богородичине цркве и у Никољачи — где су композиције потпуно у складу с Поклоњењем жртви, само нема агнеца, јер су места где је он вероватно био, јако оштећена. Пре Сопоћана, она је изгледа насликана средином XIII века и у живопису пећске цркве св. Апостола, али се не разазнаје јасно.

Пошто стање фресака у коришкој испосници не пружа могућност за закључивање да ли је поворка архијереја прилазила Христу — жртви или не, морамо се ослонити само на податке које живопис даје. Потребно је претпоставити да он није ни био насликан. Па и кад се то узме као чињеница, старину првог слоја коришког живописа не треба тражити пре средине XII века када се тек сликају у Бачкову по први

[14] Ф. Месеснел, Црква св. Николе у Марковој вароши код Прилепа, Гласник Скопског научног друштва, XIX, Скопље 1938, 48; М. Рајковић, н. д., 211, тачно је претпоставила да се ту ради о живопису краја XII века, а не о сликарству из 1299, који прекрива све остале зидове цркве, сем апсиде, као што је то раније мислио Месеснел.

[15] У више наврата о том живопису је писао П. Шеровић — уп.: Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XXXIII, Сарајево 1920, 273—294; Гласник Српске православне патријаршије, VI, 1925, 372—374; Историски записи, IX, Цетиње 1953, 297—299. У првом раду датирао је фреске у XIV век, у другом у X—XI, а у трећем у прелазне године из XII у XIII век. Његова читања текстова на ротулусима архијереја исправио је и допунио Л. Мирковић у Гласнику Српске православне Патријаршије, III, Сремски Карловци 1922, 132—133, 153. Прво Шеровићево датовање фресака у XIV век прихватили су, нарочито, истраживачи далматинске уметности, — уп.: Lj. Karaman у L'art byzantin chez les Slaves, II, Paris 1930, 354; Исти, Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952, 45 и у неким другим радовима; K. Prijatelj у Historijskom zborniku, год. IV, Zagreb 1951, 173. С. Радојчић, н. д., 55—56 мишљења је да су оне из краја XIII века. Међутим, по стилским карактеристикама, а томе се не противи ни иконографија, као што се то мислило, оне су, по свој прилици, из последњих деценија XII века.

[16] Millet — Frolow, La peinture du Moyen âge en Yougoslavie, I, Paris 1954, pl. 43.

пут сви црквени оци окренути средини апсиде, тојест када без изузетка напуштају, почињући развитак композиције Поклоњења жртви, свој строги фронтални став. Пошто је бачковски живопис као и нерески, где је ова композиција још развијенија, али не и завршена, под јаким утицајем Цариграда, вероватног исходишта сцене Поклоњења жртви, као што то сведоче и фреске Вељусе које су вероватно цариградски рад, тешко је претпоставити да би се она јавила, макар и у својим почетним формама у малом монашком сликарству испосница на Балкану. Већа је вероватноћа да је она допрла до периферијске монашке радионице коју деценију касније.

Мање је вредна за проблем решавања старине живописа у Кориши појава сликаних лукова, под које су постављени сви светитељи доње зоне, како архијереји тако и ратници. Њихово порекло нађено је у античкој уметности, а у хришћанском сликарству они се налазе још од IV и V века. Врло рано су ушли у употребу на Западу.[17] У живопису X—XII века врло су чести. У то време сликани лукови имитирају неку конкретну конструкцију од камена и њену вајану декорацију. То је приметно и у византиском сликарству на Балкану, где, например у Курбинову и св. Врачима у Костуру пошто се налазе над светитељима уз олтарску преграду, они опонашају форме скулптуре од штука на стелоима. Па и коришки сликани лукови имају врло много везе са декорацијом на нешто ранијим иконостасним стелоима, не само у цртежу, него и у неким декоративним елементима. У Кориши саме луке прекрива један срцолики орнаменат. То су, уствари, јако стилизоване и грубо интерпретиране палмете онаквог облика какве су, например, палмете на стелоима у цркви св. Пантелејмона у Нерезима створеним 1164 године.

Ипак у византиском сликарству на Балкану нема примера да су сви стојећи светитељи доње зоне изведени под сликаним луцима. У цркви села Манастира, из прилепске околине, чији се један део живописа ставља у 1095 годину, сви стојећи светитељи доње зоне главног брода тако су сликани. У другим неким црквама, као у Курбинову, св. Врачима у Костуру, Богородичиној цркви у Студеници итд., само су извесне фигуре постављене под сликане луке. Непознато је потпуно, судећи по сачуваним споменицима, да се на Балкану од XI до XIII века тако сликају архијереји у доњој зони апсиде. Ипак такве су појаве познате например живопису Кападокије, Грузије[18] и Рима.[19] Вероватно је да су сликани лукови над фигурама у апсиди у вези с архитектонским решењима у апсидама извесних цркава, као што су то неке јерменске и

[17] О луковима над светитељима уп.: A. Grabar, L'Étude des fresques romanes, Cahiers archéologiques, II, Paris 1947, 169—170; H. Stern, Nouvelles recherches sur les images des Conciles dans l'église de la Nativité à Bethléem, Cahiers archéologiques, III, 1948, 100—105.

[18] Уп.: G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Planches, deuxième album, Paris 1928, pl. 125 у Чарекле Килисе. У Грузији, у Натлис-Мцемели из XII века — уп.: Ш. Я. Амиранашвили, История грузинского искусства, Москва 1950, 191 и т. 80.

[19] У Santa Francesca Romana например.

грузинске[20] или Сан Ђусто у Трсту, где су, на тим местима, били стварни прислоњени луци који су се ослањали на прислоњене стубиће. Овакав обичај архитектонског и скулптуралног решавања унутрашњости апсиде прешао је и у сликарство. Он се тако, ко зна којим путевима, нашао и у малој испосници Петра Коришког. Иако на Балкану скоро непознат, он ипак припада духу који је владао у византиском сликарству XI и XII века.

Иконографска анализа сликаног Деизиса може много више помоћи да се у одређивању старине коришких фресака првог слоја не иде ка времену старијем од XII века. Истина, према византиским изворима, Деизис је већ био сликан у предиконоборачко доба, јер се његов први примерак помиње у VII веку. Међутим, епоха правог цветања Деизиса, као скраћене претставе Страшног суда, са Христом у средини, а Богородицом и Претечом с једне и друге његове стране, каткада и с анђелима и апостолима, пада тек у време када су Македонци, Комнени, Анђели и Палеолази владали византиским престолом. Његово пуно значење састоји се у поистовећивању с молитвом, заступништвом, милосрђем итд.[21] Врло је карактеристично што је ова композиција, односно њен централни део, смештена изнад поворке архијереја на место које има вредност шкољке апсиде у црквеним грађевинама. Из XI и XII века постоји низ примера сликаног Деизиса у шкољкама византиских цркава и цркава њеног уметничког круга. Могло би се рећи: смештај овог иконографског мотива у апсиду, с обзиром на сачуване споменике, типичнији је за византиско сликарство у провинцијама царства и у периферискoj уметности, него у метрополи. Провинциска уметност следила је верније старе узоре, него она у метрополи, где се, још од времена победе над иконоборцима, усталило сликање Богородице у шкољкама апсида. Иако на Балкану има, истина ретко, случајева да се Деизис слика у апсиди — св. Лука у Фокиди,[22] Бачково,[23] св. Апостоли у Пећи[24], горња црква у Бојани — углавном у сликарству монашког карактера и у надгробним капелама и црквама, ипак, тај обичај је знатно чешћи у другим областима визан-

[20] Например: катедрала у Ани из X века — уп.: В. М. Арутюнян и С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, Москва 1951, 53 и т. 94; катедрала Свети-Цховели у Мцхета из почетка XI века — уп.: К. С. Алабян, Памятники грузинского зодчества, Москва 1947, 176—177; Хахули из друге половине X века — уп.: Ш. Я. Амиранашвили, н. д., 159—161.

[21] За Деизис уп.: А. Кирпичниковъ, Деисусь на Востокѣ и Западѣ и его литературныя параллели, Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія, С.-Петербургъ, ноябрь 1893, 1—26; В. Н. Лазарев, Два новых памятника русской станковой живописи XII—XIII вв., Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной културы АНСССР, XIII, Москва 1946, 72—75; Исти, Новые памятники византийской живописи XIV века, Византийский временник, IV, Москва 1951, 127—129.

[22] R. W. Schultz — S. H. Barnsley, The monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the dependant monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Boeotia, London 1901, 58; за Деизис у апсиди крипте: G. Sotiriou, Peinture murale byzantine du XIe siècle dans la crypte de Saint Luc, Actes du IIIme Congrès international d'études byzantines, Athènes 1932, 391—392.

[23] A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, 59.

[24] V. Petković, La peinture serbe du Moyen âge, II, Beograd 1934, pl. XXIII.

[25] Уп.: G. de Jerphanion, н. д., Planches, deuxième album, 1928, pl. 98, 1; pl. 114, pl. 126; Planches, troisième album, 1934, pl. 161, 3; pl. 164, 166.

тиске уметности. Читав низ цркава, манастира и испосница XI и XII века ван ове територије — у Кападокији[25], Трапезунту,[26] Грузији,[27] и Јужној Италији[28] — садрже претставу Деизиса у олтарском простору у полукалотама апсида.

Изучавања су показала да се у овим областима, приликом сликања Деизиса у апсиди, не ради само о обичајима својственим провинцијском сликарству, него и о значају који Деизис има у вези с наменом црквене грађевине. Претпоставља се, не без права, да је сликање Деизиса у најтешњој вези са местима за сахрањивање, тојест са фунерарном наменом црквене грађевине, капеле, пећине или крипте.[29] Из истог разлога он се слика и над гробницама.[30] Извесно, и у случају Деизиса у Кориши ради се о истој ствари. У пећини је, како се то види из Теодосијевог житија Петра Коришког, сахрањен од стране ученика, први њен становник пустиножитељ Петар.[31] Још је и данас видљива, у дубини испоснице, правоугаона гробница, празна, јер су његове кости, у турско доба, пренесене у манастир Црну Реку код Новог Пазара,[32] док је, знатно пре тога, због поштовања његових моштију, дошло до развлачења неких костију, које су однесене чак и до Цариграда.[33]

Претстава коришког Деизиса, колико је драгоцена за датовање, разуме се за једно сасвим широко одређивање старине у коме је садржана намера утврђивања деценија пре којих она није настала, толико је

---

[26] G. Millet, — D. Talbot Rice, Byzantine painting at Trebizond, London 1936, 91, pl. I, XLV, LIV. Они су сви из нешто каснијег времена од овог које разматрамо.

[27] Ш. Я. Амиранашвили, н. д., 186, 187, 192, 244; В. Н. Лазарев, Ист. византийской живописи, I, 134, 135, 183, 186—187, 247—248.

[28] É. Bertaux, L'art dans l'Italie Méridionale, I, Paris 1904, 142, 143, 144, 145, 146, 286; A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, 62, нап. 9; Alba Medea, Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi, II, Roma 1939, fig. 23, 26, 48, 137, 155.

[29] A. Grabar, н. д., 62; Н. Мавродинов, Сраробългарската живопис, София 1946, 65. За потврду овог мишљења значајна су још два недавно откривена сликарска дела из Бугарске и Цариграда. У капели на спрату манастирске цркве у Бојани код Софије, која је служила, као што се то да закључити на основу архитектонског облика, као гробна грађевина, нађен је Деизис — Христос на престолу, Јован с десне, а Богородица с леве његове стране — који још није проучен као усталом и други фрагменти у овој капели. Међутим, они су извесно из 1259 године као и живопис доње цркве с којим имају изванредно много сличности. За проблем декорација маузолеја и надгробних капела су драгоценији мозаици у параклису Михајла Главаса Тарханиота уз цркву манастира Богородице Памакаристос (Фетије-џами) у Цариграду који се поуздано датују у 1315 г. И ту се у апсиди и на околним зидовима налази Деизис са Христом на престолу који има епитет ΥΠΕΡΑΓΑΘΟΣ, док су Богородица и Претеча с једне и с друге његове стране. Из натписа на архитектури параклиса види се јасно његова надгробна намена (Уп.: E. Mamboury, Istambul touristique, Istambul 1951, 329—330, где се говори и о откривању овог Деизиса). Исти фунерарни смисао има искључиво сликање св. ратника у доњој зони у Кориши. Паралеле за то постоје у јужној капели Кахрије, у Богородици Пештанској и у ратницима над гробовима у Константину и Јелени у Охриду.

[30] Уп.: гробнице с Деизисом: В. Н. Лазарев, н. д., 305; P. Toesca, Il Trecento, Torino 1951, 749, fig. 632.

[31] С. Новаковић, Прилози к историји српске књижевности, 345, 346.

[32] А. Гильфердингъ, н. м.; П. Костић, Црквени живот. . ., 119; Л. Павловић, Преглед светих моштију кроз историју у српској православној цркви, Зборник Православног богословског факултета, III, Београд 1954, 255.

[33] С. Новаковић, н. д., 346; Л. Павловић, н. м.

занимљива и због изузетно ретких ставова Богородице и Јована Претече. Доста је необично што Богородица држи у руци, принесеној образу, белу марамицу, док десном указује на Христа. Није јасно да ли и у десној руци нешто носи. Такав став Богородице у Деизису готово је изузетан, јер она, редовно, обема рукама показује на Христа, тојест прилази му у тзв. „деизисном ставу" молећи га да буде милостив према грешницима. Деизисна Богородица у Кориши инспирисана је типом Богородице Заступнице, Халкопратиске,[84] а слично је претстављена као Богородице из истих времена у живопису Курбинова[85] и св. Врача у Костуру[86] које нису саставни део деизисне композиције. Оне у десној руци држе ротулус с дугачким текстом, који се односи на Деизис, а у левој, згрченој, марамицу. Очито, идеја о Богородици као заступници рода људског пред Христом Страшним судијом, довела је до уношења њеног типа Заступнице, Халкопратије[87], познатог добро у XII веку у балканском сликарству, у Деизис Корише који је на тај начин добио сасвим изузетно решење.

Још је занимљивији, не мање редак у Деизису, став Јована Претече. Он је своје руке, обрасле дебелим длакама, укрстио на грудима, уместо да их, као што је то обично, испружи према Христу. Колико нам је познато, не постоји ниједан паралелан пример оваквом Претечином ставу у Деизису на територији Византије и њених уметничких провинција на Истоку. И сам став светитеља укрштених руку на грудима није тако чест у византиској уметности. Јавља се у XI и XII веку, најчешће у минијатурама, и то редовно кад фигура треба да изражава понизност, молбу итд. или на персонификованим теолошким или кардиналним врлинама.[88] Константин Порфирогенит говори да су, приликом недељног пријема у двору, тако стајали команданти, ћутећи, у триклинијуму пред царем. Стари је обичај да укрштеним рукама на грудима бива изражавана покорност, понизност, скромност и безначајност када се нешто моли. Овај начин, још антички, прешао је од Византинаца Лангобардима, а доцније и Турцима. Он је, како се чини, из дворског церемонијала ушао у цркву где је добио значење молитве Богу.[89]

---

[84] О Богородици Заступници уп.: Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, II, Петроградъ 1915, 296—304.

[85] Уп.: Р. Љубинковић, н. д., 104.

[86] Уп.: Σ. Πελεκανίδης, н. д., Πιν. 28.

[87] Већ је А. И. Кирпичниковъ, н. д., 17—18, приметио везу између Богородице Заступнице и Богородице у Деизису.

[88] Уп.: H. Glück, Die christliche Kunst des Ostens, Berlin 1923, сл. 69, 71, 72; O. Wulff, Die byzantinische Kunst, II, Potsdam, 1924, abb. 472; H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale du VIe au XIVe siècle, Paris 1929, pl. CIV, CXV, CXXIII, CXXV; L. Bréhier, La sculpture et les arts mineurs byzantins, Paris 1936, 90—91, pl. CXV; A. Grabar, Études critiques, Cahiers archéologiques, VIII, 1956, 257. Код нас има један примерак у Грачаници — уп.: V. Petković, н. д., II, pl. CXIII.

[89] Constantini Porphyrogeniti Imperatoris, De cerimoniis Aulae Byzantinae, lib. II, cap. 2, ed. Reiske, vol. I, Bonnae 1829, 525; Исти, н. д., vol. II, 607—609. Занимљиво је да се у грчком рукопису Ms. Coislin 79, на fol. II, који се чува у Националној библиотеци у Паризу, а датира се у последњу четвртину XI века, налази минијатура византиског цара Нићифора Вотанијата опкољеног четворицом високих

Тек у Италији, и то од XIII века надаље, он је стекао велику популарност у сликарству. Бројни су примери који илуструју овај став приликом молитве или код женских фигура, светитељки које треба да изражавају понизност као што је то случај са Богородицом у Благовестима[40]. Па ипак и на сликарским делима Апенинског Полуострва XIII и XIV века, када се такав став шири, мало је случајева, а то је посебно потребно нагласити, да се Јован у Деизису црта и слика са укрштеним рукама на грудима. У Страшном суду у пизанском Кампо Санто, клечећи Јован Претеча, око 1360 године, изведен је на овај начин.[41] Двадесетак година доцније Барнаба да Модена насликао је тако Јована у Деизису над једним гробом у цркви Сан Агостино у Ђенови. Богородица је ту претстављена у деизисном ставу испружених руку.[42] Најважнији је примерак за вршење аналогије, због тога што је временски и стилски најближи Деизису у Кориши, онај у минијатурама једног јеванђеља јужноиталијанског порекла из XIII века које се чува у Балтиморском уметничком музеју. Ту у Деизису и Богородица и Јован Креститељ имају укрштене руке на грудима,[43] очекујући помирено и предано одлуку Христа судије.

То што став Јована у Деизису има најбоље и најадекватније паралеле у сликарству Апенинског Полуострва XIII и XIV века, византиског и готског стила, да ли значи да у Италији, нарочито Јужној где су се очувале бројне крипте и црквице православних монаха, треба тражити изворе инспирација нашем монашком сликарству у Кориши? На то питање тешко је одговорити без других података. Истина, раније је утврђено у науци да су минијатуре Призренског јеванђеља XIII века, иако оријенталног стилског порекла, прешле заобилазни пут преко Јужне Италије, што се обележило чисто муслиманским елементима у њима, док нису дошле на наша уметничка подручја у околини Призрена.[44] Можда је такав пут имала и уметност коришког живописа, али то се не да, с елементима које фреске пружају, поуздано утврдити.

Готово да је исти случај и са одређивањем старости коришких фресака на основу ставова светитеља у Деизису. Коликогод да су они

дворских чиновника, међу којима је, први с леве стране, протовестијар. Он држи укрштене руке на грудима онако како то говори Константин Порфирогенит — уп.: H. Omont, н. д., 33 и pl. CXIII.

[40] Надохват набрајамо само неке примере: R. van Marle, Le Scuole della pittura Italiana, II, Firenze 1934, fig. 53, 58, 60, 197, 299, 300, 309, 310, 314, 335, 350, 359, 363, 382, 398; J. Alazard, L'art italien des origines à la fin du XIVe siècle, Paris 1949, pl. LXXI, LXXVI, LXXX, XCVI; R. Longhi, Viatico per cinque secoli di pittura veneziana, Firenze 1952, fig. 15, 19 et passim.

[41] M. Meiss, Painting in Florence and Siena after the Black Death, Princenton 1951, fig. 87.

[42] Уп.: P. Toesca, н. м.

[43] Уп.: Early christian and byzantine art, An Exhibition held at the Baltimore Museum of art, Baltimore 1947, 144, т. CI, сл. 730. Кирпичниковъ, н. д., 23—25 навео је још неколико западњачких немачких Деизиса из каснијех времена од XIII века где су Богородица или Јован са прекрштеним рукама на молитву. Сличних Деизиса са укрштеним рукама бочних фигура има и у Русији и Грузији, само из постввизантиског периода.

[44] A. Grabar, Influences musulmanes sur la décoration des manuscrits slaves balkaniques, Revue des études slaves, XXVII, Paris 1951, 132—135.

за иконографску анализу интересантни, ипак нису нарочито карактеристични за одређено доба. Чињеница да прекрштене руке на грудима светитеља у византиском и италијанском сликарству почињу да се јављају у XI, а да постају популарне у Италији XIII до XV века, спречава да се било шта закључује на основу тога о датирању старог слоја живописа у коришкој испосници. Ипак, на опрезност наводи то што су укрштене руке Јована у Деизису познате тек од XIII века.

Већа могућност за одређивање старине пружају неки други елементи иконографије коришког Деизиса. Карактеристично је што је он насликан као тзв. развијени Деизис, тј. што се поред централног мотива Христа, Богородице и Претече, ту налазе још арханђел Михајло и апостол Петар. Можда је иза Петра била још нека фигура, јер, пре рушења стења код улаза у пећину, постојало је, сигурно, место још за једног светитеља. Михајло и Петар одвојени су од централног мотива Деизиса вертикалном црвено сликаном линијом. То је вероватно урађено због тога да би се сликарство светилишног дела одвојило од осталог, те се и на тај начин нагласио посебни значај десног зида пећине као олтарског простора. И поред тога, нема сумње, арханђел Михајло и апостол Петар чине јединствену идејну целину са Христом, Богородицом и Јованом Крститељем. Најстарији подаци о развијеној композицији Деизиса у византиском уметничком кругу, сачувани су, колико нам је познато, тек у уметности XII века и то, углавном, на Истоку. Од тих времена, у монументалном сликарству и иконопису, као и у пластици, број претстава развијеног Деизиса је нешто чешћи, мада се не може тврдити да је и уобичајен[45]. Тек негде тамо од обнове византиске уметности под Палеолозима, нарочито од времена успостављања „чина" на иконостасе православних цркава, развијени Деизис је у много већој употреби.

Према томе, из иконографске анализе излази да старину првог слоја живописа у Петру Коришком не треба тражити раније од последњих деценија пред средину XII века, а да, по детаљима ставова Богородице и Јована, треба мислити, најпре, на крај XII и почетне деценије XIII века. На такав закључак наводе, поред иконографске анализе, још и анализа репертоара орнаментике, натписа на фрескама и историских података, уз, разуме се, стилску анализу која је, и овом приликом, од особитог значаја.

* * *

Посебну вредност, културно-историску и палеографску, имају натписи око светитељских глава. Они су овом приликом од особитог значаја за датирање најстаријег слоја живописа, јер се помоћу њих може померити terminus ante quem још знатно напред, тј. у прве деценије

[45] Уп.: Амиранашвили, н. д., 187, т. 72, само су Петар и Павле, уз још неке светитеље, још увек изван строге Деизисне композиције која се налази у конхи апсиде. Они су у доњој зони испод конхе. Тако одвојених апостола од композиције Деизиса има још на неким делима византиске примењене уметности: Кирпичниковъ, н. д., 12. На синајским иконама XII века апостоли или други светитељи већ су укључени у целину—уп.: G. et M. Sotiriou, Icones du Mont Sinaï, Athènes 1956, pl. 48, 117, 170.

XIII века. Одмах је видљиво да су имена светитеља исписана грчки и српски. Грчким су наведена имена архијереја Григорија Теолога и Василија Великог, српским светих ратника Прокопија и Меркурија. Код св. Димитрија епитет је писан грчким, а име српским, док је код св. Никите обрнут случај. Једино код св. Георгија и Власија није јасно како су изведена имена, јер су натписи уз њих јако оштећени. Та доста чудна мешавина српског и грчког у натписима захтева, свакако, своје објашњење.

Грчко-словенска, грчко-латинска или грчко-грузинска симбиоза у натписима на монументалном живопису увек је била од нарочитог интереса за истраживаче и обрађиваче византиског сликарства на периферијама византиског уметничког круга. Многи међу научницима давали су свој одговор на питање њиховог значаја. Скоро се усталило мишљење да су они у директној зависности од порекла мајстора: постали су критериј за одређивање етничке припадности уметника. Већина историчара уметности, византолога, склона је да грчке натписе припише грчким сликарима, словенске словенским, латинске италијанским итд.[46] Наши истраживачи истицали су, у неколико наврата, да ни грчки натписи сликара нису довољни за закључивање о њиховом грчком пореклу, јер је грчки језик био поштован у српској цркви.[47] Други су врло опрезно избегавали да одговоре на то питање, сматрајући да се ни из потписа уметника ни из облика његовог имена не може ништа извући у погледу његове народности.[48] На сва та питања — и у погледу на потписе уметника и с обзиром на натписе изнад светитеља и композиција у српском сликарству — окушан је обухватнији одговор.[49] Предложено тумачење да се сликари потписани грчки морају сматрати Грцима нећемо, овом приликом, расправљати, а задржаћемо се на тврдњи да су натписи око светитеља и композиција зависни од захтева ктитора и народности пастве где се црква подиже. Материјал српског сликарства Средњег века у стању је да пружи другачији, знатно позитивнији, одговор.

У монументалном сликарству на територијама српских држава пре стварања аутокефалне српске цркве 1219 године, сви натписи су грчки односно латински. Такав је случај са натписима живописа у св. Петру

---

[46] Н. П. Кондаковъ, Иконографія Богоматери, С.-Петербургъ 1911, 203—204; G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, 631, 632; Ch. Diehl, Manuel d'art byzantin, II, Paris 1926, 824; В. Н. Лазарев, Ист. виз. живописи, I, 179, 237—238 et passim; Исти, Искусство Новгорода, Москва 1947, 27; История русского искусства II. Москва 1954, 74, 84 et passim; S. Radojčić, Stare srpske minijature, Beograd 1950, 34.

[47] V. Petković, Un peintre serbe du XIVe siècle, Mélanges Charles Diehl, II, Paris 1930, 135—136; Исти, La peinture serbe du Moyen âge, I, 1930, III; С. Радојчић, Мајстори старог српског сликарства, Београд 1955, 35—36.

[48] D. T. Rice, Byzantine art, London 1954, 121.

[49] A. Xyngopoulos, Thessalonique et la peinture macédonienne, Athènes 1955, 63—70 et passim, O. Demus, Die Entstehung des Paläologenstil in der Malerei, Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongreß, München 1958, 32.

и Расу,[50] на остацима фресака у Ђурђевима Ступовима,[51] Ризи Богородице у Бијелој у Боки Которској[52] и св. Михајлу у Стону.[53] У дијецези охридске архиепископије, којој је припадала и црква средњовековне Рашке пре образовања самосталне архиепископије под св. Савом, инскрипције светитеља су увек грчке. На теренима барске надбискупије, у чији су састав улазили поједини делови српске државе, оне су редовно латинске. Једини изузетак начинио је онај човек који је припремао велику реорганизацију српске цркве — Сава Немањић. За време његовог игумановања манастиром Студеницом, када је уз помоћ браће, великог жупана Стефана и великог кнеза Вукана, радио на исликавању фрескама Богородичине цркве, задужбине њиховог оца Стефана Немање, 1209 године, сва имена светитеља била су исписана српским језиком златним словима.[54] Ово отступање од устаљених обичаја, тесно везано за значајну личност Савину, извесно је део постепених припрема за осамостаљење српске цркве од охридске архиепископије, остварено тачно десет година после овог значајног догађаја у студеничкој Богородичној цркви. У области писања богослужбених књига на словенском језику, код Срба је подухват почео знатно раније него у монументалном сликарству.

Од 1219, године успостављања аутокефалне српске цркве, па до 1459 године, времена пада Смедерева и средњовековне државе Срба, кроз скоро читаву четвртину миленија, у првобитним границама српске архепископије, ретко је долазило до изузетка: сви натписи на фрескама били су исписивани старим српским језиком.[55] Очито, на то се

---

[50] У св. Петру, приликом последњег чишћења извршеног од стране Завода за заштиту споменика културе НР Србије, откривен је живопис из три различите епохе. Најстарији припада времену грађења цркве, вероватно X веку, и на њему нису нађени никакви натписи. Средњи слој је, по својој прилици, из краја XII и почетка XIII века. На свитку апостола Петра, који је сликан на ступцу поред иконостаса, остао је текст исписан грчким. Иначе, на другим фрескама овог слоја нису се сачували више никакви натписи. Трећи слој, најмлађи, из краја XIII века, има искључиво српске натписе.

[51] Н. Окуневъ, Столпы Св. Георгія, Seminarium Kondakovianum, I, 1927, 234—238.

[52] Уп.: П. Шеровић, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XXXIII, 1920, 275—278; Л. Мирковић, н. д., 132—133, 153.

[53] Lj. Karaman, Crkvica sv. Mihajla kod Stona, Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva, n. s. XV, Zagreb 1928, 97.

[54] О натписима на најстаријем слоју фресака у Богородичиној цркви у Студеници уп.: В. Петковић, Манастир Студеница, 1924, 43, 46—47, 49—50, 54—59; и на фрескама истог слоја које су откривене после недавних конзерваторских радова на Студеници, извршених од стране Завода за заштиту споменика културе НР Србије, сви су натписи такође српски, као и велики ктиторски натпис на прстену тамбура кубета. За ово задње уп.: С. Мандић, Откривање и конзервација фресака у Студеници, Саопштења Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије, I, Београд 1956, 39.

[55] Искључиво српски натписи око светитеља и над композицијама налазе се на фрескама у следећим манастирима и црквама: Милешеви, јужној кули св. Николе Куршумлиског, св. Николи у Студеници, Морачи, свим трима црквама Пећке Патријаршије (иако је у св. Димитрију потпис сликара на грчком), Сопоћанима, Грацу (на Ибру), Давидовици, Ариљу, трећем слоју живописа у св. Петру у Расу, Богородици Љевишкој, слоју из Милутиновог доба у Жичи, Краљевој цркви у Студеници, новооткривеном живопису из истог времена у св. Петру у Бијелом

пазило: у црквама и манастирима где се служило народним језиком и сви натписи били су томе прилагођени. Тек када је, од времена краља Милутина, почело систематско освајање грчких области у Македонији, тј. када се српске државне територије шире преко граница српске архиепископије и захватају подручја подложна грчком архиепископу у Охриду, у задужбинама српских владара и властеле у Македонији појављују се или чисто грчки натписи око личности светитеља и над сценама или, а то је много чешће, грчки и српски натписи упоредо.[56] Велможе, краљеви и цареви само у ретким случајевима дозвољавају да се у црквама испишу само грчке инскрипције, али не могу пренебрегнути обичаје или, у неку руку, црквено-правне традиције у бившим областима друге архиепископије где подижу своје задужбине. Отуд нема ни примера да су исписивања на монументалном сликарству извођена искључиво старосрпски. Закључак је јасан: натписи на фрескама кад су у питању имена светитеља и сцена нису остављени слободи уметника-живописаца, па ни ктитора, него су у директној зависности од традиционалне црквене припадности подручја на којој се задужбине подижу. После тога, али и овисно од старих обичаја у дијецези где се црква подиже и украшава, има извесних права у томе и сам ктитор. Тако се и десило да су у областима старе Савине архиепископије сви натписи у монументалном сликарству старосрпски, а на бившем или тадашњем подручју охридске архиепископије у доба владавине српске државе они су се мешали и, тек ретко, искључиво бивали грчки. Порекло уметника, дакле, и језичка припадност натписа у монументалном српском сликарству нису ни у каквом односу.

За проблем датовања најстаријег живописа испоснице пустиножитеља Петра Коришког занимљиво је, и неопходно потребно, пратити изузетке у горњем правилу. Наиме, у старим граничним областима српске и охридске архиепископије, на Косову и Метохији, дошло је током XIV века до извесних отступања: један број цркава добио је поред српских и грчке натписе. Истина, број таквих споменика је врло мали, а и грчки натписи који се у њима појављују сведени су на неколике

Пољу, Белој цркви Каранској, Дечанима, Добруну, „Југ Богдановој цркви" у Прокупљу, „Сретењу" код Ушћа на Ибру, Ваганешу, Речанима, Рамаћи, Раваници, Новој Павлици, Сисојевцу, Велућу, Руденици, Љубостињи (иако је потпис сликара грчки), Копорину, Каленићу, Ресави и Палежу. У њима је сачуван сав живопис из Средњег века а са територије првобитне Савине архиепископије.

[56] Пре доласка Срба у Македонију, разумљиво, сви натписи били су грчки: Софија Охридска, Аил, Вељуса, Водоча, Манастир, Нерези, Курбиново, св. Никола у Прилепу, Перивлепта у Охриду, Горњи Козјак. Од времена доласка Срба, они су најчешће мешани: св. Никита код Скопља, Старо Нагоричино, Љуботен, Спас у Кучевишту, Полошко, Трескавац, Лешак, Лесново, Псача, Матејич, Марков Манастир, Арханђели у Прилепу итд. Грчки су у: Андреашу (иако су потписи сликара, ктиторов натпис, натписи на ротулусима пророка у тамбуру и делови повеље словенски), Зауму и деловима фресака који се виде испод млађег слоја и креча у св. Николи Шишевском и Младом Нагоричину, иако то не значи да су све фреске, данас неоткривене још, биле само с грчким натписима. На фрескама у манастиру Конче и у црквици Богородице код Марковог манастира остали су само српски натписи, али се не зна, пошто је број очуваних фреско-сликаних површина врло мали, да ли су све фреске имале српске натписе. У охридским црквицама из времена српске власти има и словенских и грчких натписа.

фреске. Па ипак, ова појава није без значаја, поготову што се Кориша са својим сликарством налази баш у околини Призрена. Појединачни грчки натписи јављају се поред српских на живописима: Богородице Одигитрије у Мушутишту из друге деценије XIV века, затим нешто касније у Грачаници, средином столећа у св. Спасу и св. Николи у Призрену, у исто време у припрати св. Петра у Бијелом Пољу који је тада у оквирима призренске епископије*, а крајем века у цркви села Липљана. Остало сликарство тих времена и подручја има натписе на српском језику. Одакле ова појава? Објашњење можда лежи у географском положају споменика, тј. у томе што се они налазе у старим границама двеју разнојезичких архиепископија и што су подигнути и живописани у времена када је у непосредном суседству дошло до грчко-словенске симбиозе у инскрипцијама. Вероватно осетљивост, раније јако развијена, није више била тако прецизна. А није ли то можда неко тактизирање у областима двеју граничних архиепископија — липљанској и призренској — од којих је последња, бар у једно време, била и црквено-правно спорна? Интересантно је да је призренска архиепископија била, пар година, у другој половини XIV века, у саставу охридске архиепископије.[57] Чињеница је да су, судећи по фрагментима фресака старијег слоја у Богородици Љевишкој, онима из јужног брода цркве који се могу датовати у седамдесете-осамдесете године XIII века, имена светитеља и сцена била исписана српски. Нажалост, они нису довољни, због слабе очуваности, за доказивање да је и целина била изведена искључиво српски. Ипак, склони смо таквом закључку због аналогија у Савиној архиепископији и због тога што још у та ранија времена није био уведен обичај упоредног писања српским и грчким на фрескама.

Какве то последице има с обзиром на датовање најстаријег слоја у Кориши? Извесно: иконографски, стилски и палеографски, коришки најстарији слој настао је пре XIV века. Мешавина грчких и српских натписа није, према томе, последица нових обичаја насталих у XIV веку, него вероватно нечег сасвим другог. Највероватније, у питању је врло одређена културно-политичка ситуација у призренској епископији око године 1220 када су се водиле борбе између охридске и Савине архиепископије о њеној припадности. У оно доба када је Сава истерао из Призрена грчког епископа и поставио свог, када га је „љубав према отаџбини заробила“ и „претворила испосника у вршиоца и управитеља земаљских послова и произвела га за посланика околним владарима“ и када се „потпуно упустио у светске бриге и у светско славољубље, почео је да учествује у гозбама, да јаши коње најплеменитије пасмине, лепе, окићене заставама, да води са собом многу послугу, да се размеће у свечаним поворкама раскошном и разноврсном пратњом“, — како то тврди охридски архиепископ Димитрије Хоматијан, који му је због смењивања грчког епископа писао протестно писмо[58] — мали испосник

* Према проучавањима Р. Љубинковића.

[57] И. Снѣгаровъ, Охридската патриаршия, София 1919, 68; Исти, История на Охридската архиепископия, I, София 1924, 340.

[58] Г. Острогорски, Писмо Димитрија Хоматијана св. Сави и одломак Хоматијановог писма патријарху Герману о Савином посвећењу, Светосавски зборник, II, Београд 1939, 97—99.

Петар и његови верни ученици тешко су се могли брзо опредељивати. Ако су остала доказивања у реду, онда су они, исликавајући фрескама испосницу у ова времена, покушавали да у натписима нађу средину: мешали су грчки са српским чак и на истим местима. Тако изгледа да су мешани натписи у живопису испоснице последица тренутних прилика у црквеном животу призренске епархије.

У ту могућност уверава још једна карактеристична појединост из натписа. Сви српски епитети за светитеље изведени су у абревијатурама с҃ти што је сасвим необично у српској средњовековној уметности где се, и у монументалном и у минијатурном сликарству, редовно налази скраћеница с҃ті или с҃ты па чак и на најранијем споменику фреско-сликарства у Богородици студеничкој. Таква изузетност, сва је прилика, могућа је само на почецима развитка једне одређене форме. И заиста, једина паралела за овакав начин скраћивања речи „свети" налази се на једном сликарском делу приближно истих времена. У Вукановом јеванђељу из 1202 године, сада у Публичној библиотеци у Лењинграду, поред минијатуре јеванђелисте Јована, она је исписана на исти начин.[59] Према томе, она се, по изузетку, употребљавала у почетним деценијама XIII века.

Кад не постоји никаква могућност за мишљење, бар тако изгледа, да су најстарије фреске испоснице над Коришом настале у каснијем XIII или у XIV веку, јер се томе противе иконографске, стилске, палеографске и језичке њихове особине, да ли се може сматрати да су оне сликане, можда, у временима пре успостављања власти српског епископа у Призрену? Привремени упади у Призрен Немање, с једне стране, и Калојана с друге, краткотрајно су доводили град и околину под власт словенских владара.[60] Иако је за време Калојана грчки епископ био протеран, ипак нема ни појава да су се словенски натписи, као што је напред изложено, исписивали на фрескама. Тек од времена Саве и стварања самосталне српске цркве то је једино могуће. Уосталом, и историски подаци, који ће бити изложени, наводе, нема сумње, на закључивање да се у најстаријем слоју коришког живописа има посла са уметничким делима из почетних деценија XIII века. Натписи нас само уверавају да су она остварена, највероватније, после 1219 године када се у Призрену обрео, не без противљења, српски епископ, и када је град, не зна се тачно како и кад,[61] коначно ушао у склоп српске државе.

* * *

Полазна тачка за историска разматрања о старини првог слоја живописа у пештери Петра Коришког налази се у његовом Житију, написаном од стране Теодосија, негде у првим деценијама XIV века,

[59] За овај податак захваљујем се проф. др Светозару Радојчићу који ми је на њега указао.

[60] К. Јиречек, — Ј. Радонић, н. д., I, Београд 1923, 201, 211.

[61] О коначном освајању Призрена уп.: Исто, 219. Неки историчари претпостављају да се то десило око 1214 године. — Р. М. Грујић, Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак, Гласник Скопског научног друштва, XII, 1933, 45; Исти,

и у Поменику манастира Петра Коришког, сачињеном у доба деспота Ђурђа Бранковића.[62] У XVII одељку Житија прича се како је пустињожитељу Петру успело, уз помоћ арханђела Михајла, да се ослободи „змија" који се у његовој близини настанио и који га је стално узнемиравао. После тога „пештерꙋ же змиевꙋ ѡко божїю црьковь и светое мѣсто вьмѣнивь..."[63] У Поменику, пак, на првом месту, испред свих имена стоји: Помени Господи прьваго ктитора Петра поустинюжителю"[64] Из ова два историска извора могу се, дакле, сабрати извесни подаци о томе да је већ пустиножитељ на том кршевитом месту на које се попео „ноктима се хватајући" и на коме „на удар ветровима и на челопеку... мрзнут мразевима и жежен сунцем страдаше вршећи пост...",[65] где је доживео тешка искушења, дакле, да је то место већ он припремио за светилиште стварајући језгро будућег манастира. У току тих подухвата дошло је вероватно и до живописања његове испоснице. У то уверавају и две важне чињенице, једна археолошка, а друга иконографска. Наиме, у дну испоснице налази се у стени укопан Петров гроб у коме су лежале, некада, његове мошти. Теодосије је у Житију Петровом опширно испричао последње свечеве дане и његову смрт. По њему, Петар је, осећајући да смрт долази, замолио иноке, који су се око њега већ окупљали, да му у његовој пештери у камену усеку гроб. Они су то и учинили. Кад је умро они су га идуће јутро нашли у гробу усеченом у стени и после појања посмртних псалама затворили су гроб плочом.[66] Иконографија и смештај Деизиса на стенама пештере говоре, видели смо, да је онај који је поручио живопис првог слоја припремао овај простор за надгробну капелу. Према свим овим подацима ваља закључити да је најстарији живопис у Коришши настао у време када је пустиножитељ помишљао на смрт и када је већ ударао темеље будућем манастиру.

Међутим, у које је то доба било? Одговор на ово питање зависи од утврђивања приближног времена постанка Теодосијевог Житија Петра Коришког који на једном месту, а то је врло значајно за установљавање епохе у којој је Петар живео, каже да је податке о њему сабрао, поред осталог, и „ѡть ѡнѣхь инокь иже прѣподовнаго погребѣших и иже тогда бывьшею сь нимн слышанїемь прѣюше...."[67] Теодосије Хиландарац писао је своје Житије, посетивши пустињу у којој је Петар подвизао, на молбу преподобног Григорија, такође Хиландарца,[68] за кога је утврђено да је био иконом манастира Петра Коришког који

Епархиска властелинства у средњевековној Србији, пос. от. из Богословља VII, 2—3, 30; М. Пурковић, Српски епископи и митрополити Средњега века, пос. от. из Хришћанског дела, III, св. 4—6, 1937, 9.

[62] О Поменику в.: С. Новаковић, Прилози к историји српске књижевности, 312—313; Исти, Српски споменици XV до XVIII века, Гласник Српског ученог друштва XLII, 1875, 4, 20, 34, 35.

[63] Исти, Прилози..., 331—332.

[64] Д. Костић, Кад је Теодосије писао Живот и Службу св. Петра Коришког, 8.

[65] Д. Павловић — Л. Маринковић, н. д., 34.

[66] С. Новаковић, н. д., 341, 343—344.

[67] Исто, 346.

[68] Исти, Starine XVI, 27; Ђ. Радојичић, Богословље, II, 1927, 314—315.

је, од времена Милутинових, на основу краљеве повеље, био метох манастира Хиландара[69]. За Григорија се зна да је, пошто је краљ Душан положио темеље манасгиру св. Арханђела код Призрена, добровољно дао у посед краљевској задужбини нову цркву у Кориши коју је сам „сь троудомь и откоупомь сьзидаль и пописаль и оукрасиль нарѣдами црьковными...“ и коју је обдарио имањима[70]. Због тих услуга Душан је, повељом од 1343, одредио старцу Григорију стару цркву манастира Коришког са свим имањима — која је Милутиновом повељом била хиландарски метох — на доживотно уживање. Пошто су овим актом коришка имања и манастир узети испод власти Хиландара, правни проблеми који су у вези с тим настали расправљани су на сабору на Овчем Пољу у мају 1355 године, а по жалби Хиландараца[71]. Важно је да се старац Григорије у тим сукобима више не помиње, што је знак да је он знатно пре 1355 године умро.

За проблем који пратимо од нарочитог је интереса чињеница да се већ 1343 год., када је издана Душанова повеља Григорију, за њега говори да је старац, који је, судећи по нешто каснијим изворима, убрзо затим умро. Нешто пре издавања повеље 1343, он је био сазидао нову цркву у Кориши. Кад је то зидање и украшавање извршено не може се са већом извесношћу одговорити. Карактеристично је то што га Теодосије у свом Житију Петра Коришког не назива старцем, него само преподобним. Сем тога, Теодосије, који је посетио манастир св. Петра не зна још ништа за нову цркву коју је Григорије сазидао и украсио, него говори само о пештери, гробу и цркви која је на том месту створена[72]. Очито, он је ту видео само ону „стару цркву“ коју је Душан дао на доживотно уживање старцу Григорију. Због свега овога ваља рачунати да је Теодосије писао своје Житије још у последњим годинама владавине краља Милутина, кад се тек иконом Григорије, као млађи човек, сам спремао да подигне нову цркву у Кориши. У вези с тим Григорије је ваљда и замолио да му Теодосије, кога је као писца познавао још док је био у Хиландару, састави Житије Петра пустиножитеља. Не упуштајући се у полемику око идентификације Теодосија писца Житија и Службе Петра Коришког са Теодосијем, познатим нашим књижевником, полемику која би могла бити интересантна, али не и нарочито значајна за проблем датовања најстаријих фресака у Кориши, нама је важно једино то што, руковођени посматрањем односа између Теодосија и Григорија, можемо да закључимо да је Житије Петра Коришког писано вероватно у првим деценијама XIV века и то у оно време када је тек Григорије могао бити одређен од стране Хиландараца за иконома манастира св. Петра Коришког. На тај начин могуће је бар приближно одредити када је живео пустиножитељ Петар.

---

[69] А. Соловјев, Два прилога проучавању Душанове државе, 27, 33—34; Р. Грујић, Лична властелинства српских црквених претставника у XIV и XV веку, 53—55.

[70] С. Новаковић, Законски споменици, 412; А. Соловјев, Одабрани споменици, 126.

[71] Упор. белешку 69.

[72] С. Новаковић, Прилози..., 346.

Ако се прида поговору Житија Петра Коришког пуна историска вредност — а то се мора учинити с обзиром да се извесне чињенице у њему могу потврдити и другим историским изворима — онда излази да је Теодосије један део свог причања засновао на изјавама инока који су присуствовали последњим данима Петровим. Они су тада били већ људи у дубокој старости, јер се морао обавештавати и са других страна, а и зато што су већ почеле да се шире различите приче које нису много одговарале истини[73]. Према тим вестима Теодосија изгледало би као да је Петар скончао отприлике у време владавине краља Уроша. Међутим, тиме се још нисмо како изгледа, приближили времену настанка првобитног живописа у његовој испосници. Наиме, у Теодосијевом Житију се говори да је Петар доживео дубоку старост[74] и да је тек онда умро. С обзиром на то и на раније излагање у вези с Теодосијевим поговором Житија смело би се претпоставити, а свакако ће тако отприлике и бити, да је Петар умро у време око седамдесетих година XIII века, тј. да његов живот углавном пада у прву половину XIII века. Дуго се припремајући за смрт, радећи на претварању неких пештера његове пустиње у цркве, он је могао, како нам се чини, још у време архиепископовања св. Саве да наручи сликање фресака у својој испосници. Да је он заиста био ктитор фресака најстаријег слоја, говори и то што је у проширеном Деизису дао да се наслика само апостол Петар, његов патрон и имењак, а не и апостол Павле који се у Деизису редовно слика уз Петра.

Према историским разматрањима и према иконографским и палеографским анализама излазило би да су ове фреске могле настати у трећој деценији XIII века или можда коју годину касније. У сваком случају то се могло десити још у доба св. Саве.

* * *

Анализа стила сликарства испоснице Петра Коришког и одређивање његовог порекла и карактера може бацити извесну светлост на питање почетака српског монументалног живописа под Немањићима.

Сликарска обрада фигура у овом живопису веома је карактеристична. Оне су све дате готово у површини, без већег инсистирања на пластичној моделацији. Главе су изведене јаким мрким цртежом, а инкарнати су обојени окером са прелазима у сиво на осенченим деловима лица. На образима већине светитеља налазе се руменила кружног облика. Линија има превасходну улогу и на драперији где описује контуре, цртеже набора и богату орнаментику којом су оне прекривене. Посебну особину показују сликари Петрове испоснице баш у том богатом орнаментисању драперија на фигурама и ствари које их окружују. Читав репертоар коришке орнаментике води своје порекло од комненске уметности краја XII века у чијем духу су се фрескисти испоснице и васпитавали. Важно је што сви орнаменти, украси и одеће ратника имају најближе аналогије у сликарству костурских цркава св. Врача, и св. Николе Касничког[75]. Све ове особине коришког живописа — сво-

[73] Исто.

[74] Исто, 342.

[75] Уп.: Σ. Πελεκανίδης, н. д., Πιν. 21, 22, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 51, 52, 54, 56, 58, 60. За део орнаментике лороса арханђела Михајла и за четворолист у квадрату

јеврсна обојеност инкарната, линеаризам, површинска обрада и истакнуто место орнамената — дозвољавају шире закључке о карактеру овог сликарства.

У византиском сликарству XI и XII века на Балкану, а и на ширем подручју Византије и њених уметничких провинција, могу се јасно — према извесним заједничким стилским особинама, између осталог и начином бојења инкарната — издвојити две групе. С једне стране налази се уметност којој су ктитори били чланови профаних кругова, властела или двор, а с друге стране је уметност црквених кругова: вишег клира, монаха и испосника. Првој групи на Балкану припадају: Дафни, апсидални мозаик св. Софије солунске, Бачково, Нерези, св. Врачи, Никола Каснички, Курбиново и још неке цркве са својим живописом, а у другу улази низ споменика почев од св. Луке у Фокиди и мозаика Ватопеда и Сера, преко извесних фресака у св. Димитрију солунском, св. Софији охридској и солунској, Вељуси, Манастиру, Калабаки, костурској Панагији Мавриотиси, Водочи, св. Георгију у Софији, св. Николи Кацури у Арти, св. Георгију у селу Галишта код Костура, св. Димитрију код Кожана, до фресака у Бијелој и св. Петру у Каливаја Кувари код Атине. Прво сликарство је колористичко, а друго је тонско. Колористички систем у дворском и властеоском живопису спроведен је доследно како у обради драперија тако и приликом моделације ликова. Лица су, у то време, редовно извођена са зеленим сенкама, окерним инкарнатом и црвеним цртежом форми лица и контура, док се бело обично као танка линија или нешто шири намаз налази на најосветљенијим деловима физиономије. У тој уметности линија игра изванредну улогу приликом обраде лица, јер она, мрежасто или зракасто, прекрива најистакнутије партије. Та појава позната је под именом комненског линеаризма или графицизма, јер је у епоси Комнена такав начин обраде постао типичан. Монашко сликарство, међутим, претставља се сасвим другим уметничким схватањима. Тонско сликање исто толико је прихваћено као принцип, као што је то случај са колористичким у дворском и властеоском живопису. Лица се, углавном, обрађују помоћу четири боје: црне или мрке на контури или у цртежу облика, мрке у сенкама, окера на осветљеним местима, а беле на партијама лица које су под највећим ударом светлости. На извесним споменицима мрку у сенкама замењује сива. Ова схема била је прихваћена као најприкладније сликарско решење за изражавање тмурних и аскетских расположења.

на наслону Христовог престола аналогија је у св. Николи Касничком на лоросу Константина и Јелене и на одећи св. Прокопија и на лоросу арханђела Михајла у св. Врачима (Πιν. 29, 58). За квадрате са шиљком у једном углу, орнамент на једном светитељу из прве зоне, паралеле су на одећи светаца у св. Врачима (Πιν. 24, 25, 27, 30). Кругови са шиљцима на четири стране, сликани на предњој страни Христовог престола, налазе се и у св. Врачима (Πιν. 30). Стилизовани љиљани у квадратима на јастучету испод Христових ногу нацртани су и на одећи светаца у Николи Касничком (Πιν. 56, 60). Шаховска поља на одећи светаца доње зоне појављују се као орнамент на одећама светаца у св. Врачима (Πιν. 24, 25, 27). У истим црквама постоји и остала аналогна орнаментика. Иако се известан број орнамената може наћи и у сликарству ранијих и познијих епоха, ипак је врло значајно то да се за орнаментику коришког најстаријег слоја не могу наћи паралеле нигде у целини сем у поменутим костурским црквама, тј. у комненској уметности краја XII века.

Нигде на лицу нема графицизма толико типичног за сликарство профаних кругова исте епохе. Обрада је увек широка, контрасти светло-тамно врло јаки. Сликарска решења дворског и властеоског сликарства с једне стране и монашког с друге само су одраз идејног става кругова који га поручују и део су њиховог схватања уметности и њене улоге у целини. Питорескност, лепота материје, сочност колорита, елеганција ставова и покрета, сређеност и уравнотеженост композиција, — све је то одговарало хеленистичком духу профаних кругова у Византији и било је ослоњено на уметничко стварање у антици. Монументалност, ширина обраде, уздржаност у боји, управо сведеност у светло-тамно, изразитост лика и очију, строги и аскетски изглед — у вези је, опет, с Истоком и старим предиконокластичким традицијама.

У тако схваћеном монашком сликарству постоје, колико се за сада може утврдити, две варијанте. Једна је више заступљена у катедралним црквама и богатим манастирима, а друга се обично налази на зидовима испосница и анахоретских капела и крипти. Уметност вишег црквеног клира стварали су учени сликари монаси, она је чистија, ученија, без скоро икакве декорације, а фигуре су у њој врло пластичне, скоро скулптуралне. Иако у оквиру истих аскетских схватања и исте идејне садржине, сликарство анахорета или пустиножитеља као и оно сиромашнијег монаштва, било је ипак, бар у извесном смислу, нешто друкчије. Фигуре су код њих мање пластичне, цртеж облика и контура много истакнутији, а љубав за орнаментом као саставним делом религиозног сликарства врло развијена. Та уметничка схватања најбоље илуструју живописи кападокиских пештера, апулских крипти, калабриских и сицилијанских базилијанских капела[76]. На Балкану има низ таквих сликаних пећина, али већина још није научно обрађена[77]. Пустиножитељи, као што је био Петар Коришки, као да су волели да виде на зидовима својих хладних камених пећина небеску хијерархију скоро бестелесну, а ипак богато и врло декоративно обучену.

Ова подела која је постојала у византиском сликарству XI и XII века, како на Балкану тако и ван њега, одржала се у својој традиционалној форми и у српском монументалном сликарству под првим Немањићима, све до краја XIII века. Двор је настављао хеленистичка схватања профаних византиских кругова. Немањини Ђурђеви Ступови и фрагмент фреске у Ватопеду директно се ослањају на раније византиске стилске концепције Комнена, изражене на нашем терену најбоље у Нерезима, Курбинову и неким костурским црквама. Тај начин развија се даље у Радослављевој капели у Студеници, Владислављевој Миле-

[76] За кападокиски живопис уп.: Jerphanion, н. д.; за сликарство византиских монаха у Јужној Италији и на Сицилији уп.: A. Medea, н. д.; G. Agnello, Gli affreschi bizantini dei santuaretti rupestri in Sicilia, Atti dello VIII Congresso internazionale di studi bizantini, II, Roma 1953, 55—62; B. Cappelli, Il Mercurion, Archivio storico per la Calabria e la Lucania, XXV, fasc. 1—2, Roma 1956, 43—62.

[77] Има их нарочито у Грчкој. Једну од њих, која има све особине анахоретског сликарства Кападокије и Јужне Италије, обрадио је A. Xyngopoulos, Fresques de style monastique en Grèce, Πεπραγμένα τοῦ θ' διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, Athènes 1954, 510-516. Ни Бугарска није без њих. Запажен је нарочито живопис из прве половине XIII века у пећинској цркви „Господев-дол" код села Иванова: A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, 230—232; А. Васиљев, Ивановските стенописи, София 1953, 16—19, т. 8—13.

шеви, Морачи кнеза Стефана, Урошевим Сопоћанима и Јелениним ибарском Грацу. Монаси остају верни источњачкој традицији и упорно се држе оне линије коју су њихови претходници, византиски монаси Балкана, раније заступали. Савин живопис у Богородичиној цркви у Студеници и катедралама у Жичи и св. Апостолима у Пећи, уз делове живописа у звонику св. Николе у Куршумлији, св. Петру у Расу и Ариљу, настављају и даље развијају монашке концепције у средњовековној Србији.

У том комплексу сликарство испоснице св. Петра једини је заступник, у другој четвртини XIII века и задуго после тога, анахоретског схватања у оквиру монашког уметничког стварања. По томе он је врло драгоцен, али због тога се и не могу наћи, у нашем сликарству, блиске аналогије које би га објасниле. Његовим стилским схватањима и конкретним сликарским решењима могу се наћи само опште сличности у уметности пештера Кападокије, Јужне Италије, као и на иконама истог времена са Синаја. Можда само неки фрагменти глава у доњој зони апсиде цркве св. Петра у Расу говоре да је почетком XIII века, било у Србији сликара који су слично радили као и уметници испоснице Петра Коришког.

Ипак, тај уметнички круг био је знатно шири, него што се то данас на основу фрагмената може закључити. Изгледа да је баш Призрен, односно да су баш становници пештера на обронцима Шаре у близини овог града, били заступници оваквих уметничких погледа. По свим карактеристикама у ту уметничку групу улазе и минијатуре Призренског јеванђеља из прве половине XIII века. Оне су иконографски и стилски зависне од монашког Истока[78], па иако формално не личе на светитеље Петрове испоснице, ипак су рађене у њиховом духу. Дематеријализација, дводимензионалност, изванредна улога цртежа и орнаментални декоративни ефекти повезују дух ових минијатура с духом фресака у Кориши. Можда би уопште изворе оријентализма сликарства Призрена и његове околине у раном XIII веку требало тражити у његовим анахоретским колонијама на Шари. Путеви утицаја могли су водити или директно са Истока или преко Јужне Италије. За овај други пут говоре како извесни елементи стила минијатура Призренског јеванђеља, тако и неки детаљи иконографије коришког Деизиса. Па ипак то питање мора и даље остати отворено, јер репертоар орнаментике у сликарству Корише као да сведочи да су ту биле врло јаке нешто старије балканске уметничке традиције. На тај начин, српско сликарство на почетку свог развитка под Немањићима било је врло богато по варијантама различитих уметничких схватања. Најстарији живопис у Кориши редак је претставник пећинског сликарства уопште у српској срењовековној уметности, а једини је ваљда који, тако изразито и са толико уметничке снаге, доноси идеју о концепцијама религиозног сликарства домаћих анахорета.

[78] A. Grabar, Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique, Paris 1928, 56—91; Исти, Deux images de la Vierge dans un manuscrit serbe, L'art byzantin chez les Slaves, I, 264—276; *Исти*, Influences musulmanes sur la décoration des manuscrits slaves balkaniques, Revue des études slaves, XXVII, Paris 1951, 132—135.

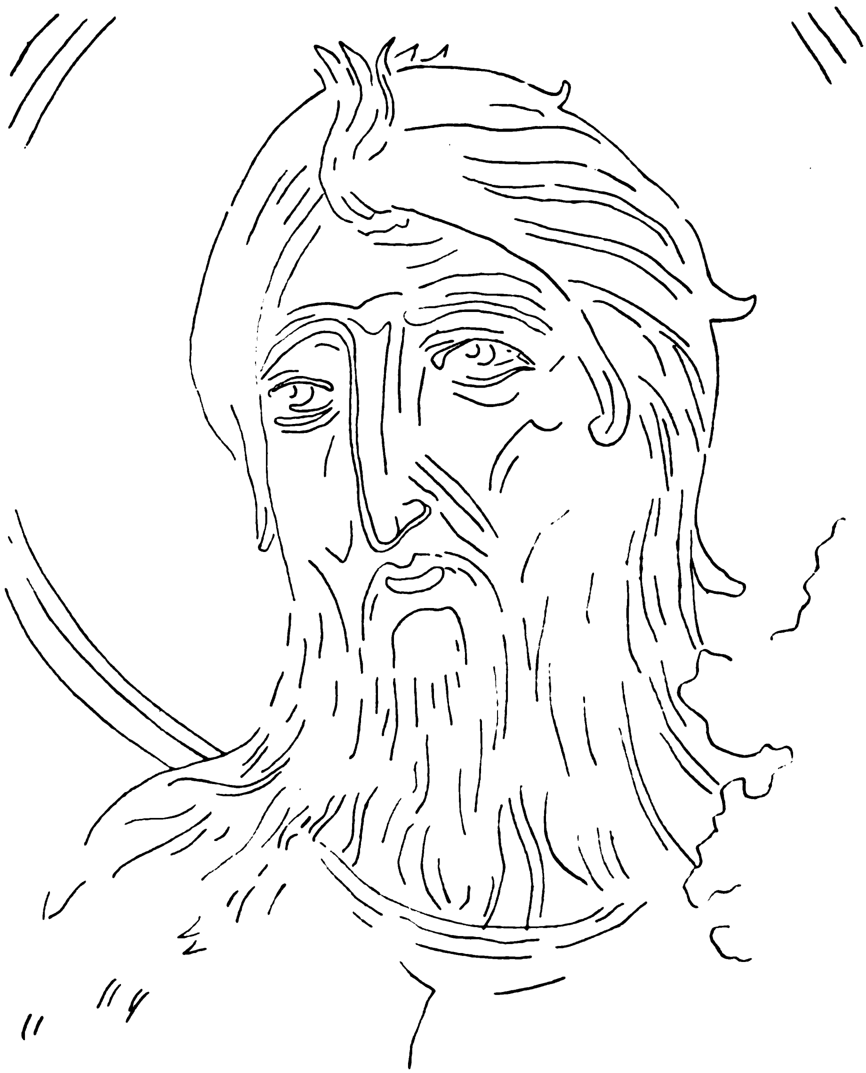

Сл. 11. Испосница Петра Коришког. Цртеж главе Јована Претече.
Fig. 11. Cellule de Pierre de Koriša. Dessin de la tête de Jean Précurseur.

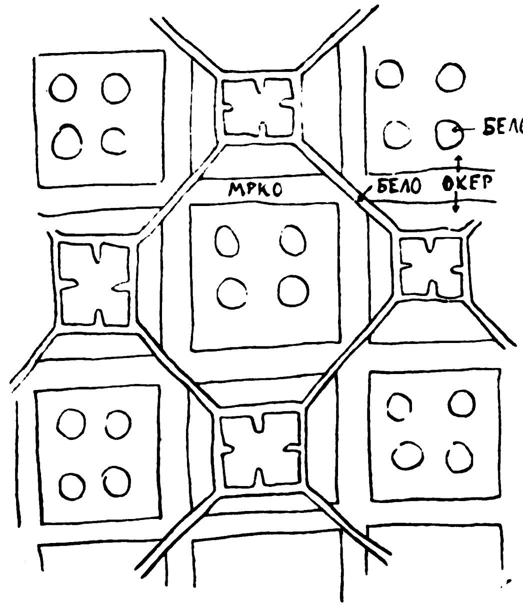

Сл. 12а. — Испосница Петра Коришког. Орнамент са лороса арханђела Михајла.

Fig; 12a. — Cellule de Pierre de Koriša. Ornament du loros de l'archange Michel.

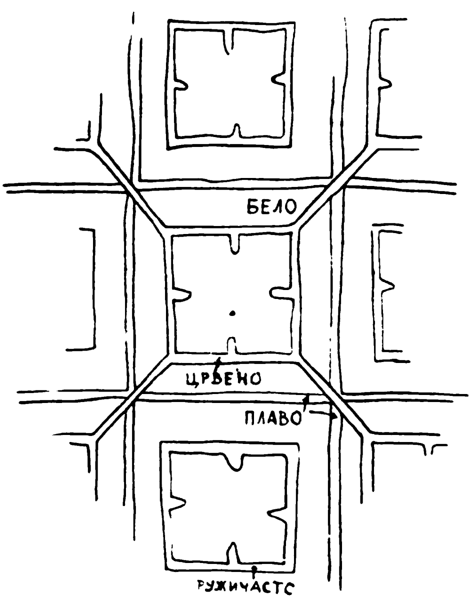

Сл. 12б. — Испосница Петра Коришког. Орнамент с наслона Христовог престола.

Fig. 12b. — Cellule de Pierre de Koriša. Ornament du dossier du trône de Christ.

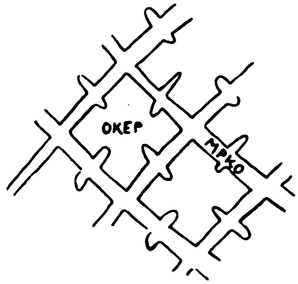

Сл. 13а. — Испосница Петра Коришког. Орнамент са стране Христовог престола

Fig. 13a. — Cellule de Pierre de Koriša. Ornament du côté du trône de Christ

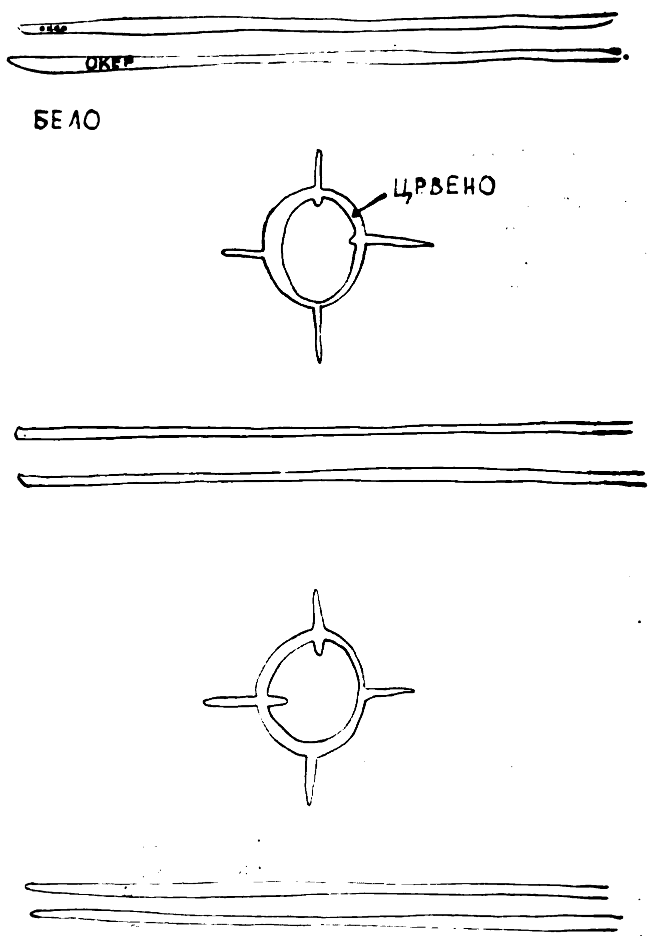

Сл, 13б. — Испосница Петра Коришког. Орнамент с предње стране Христовог престола

Fig. 13b. — Cellule de Pierre de Koriša. Ornament du front du trône de Christ

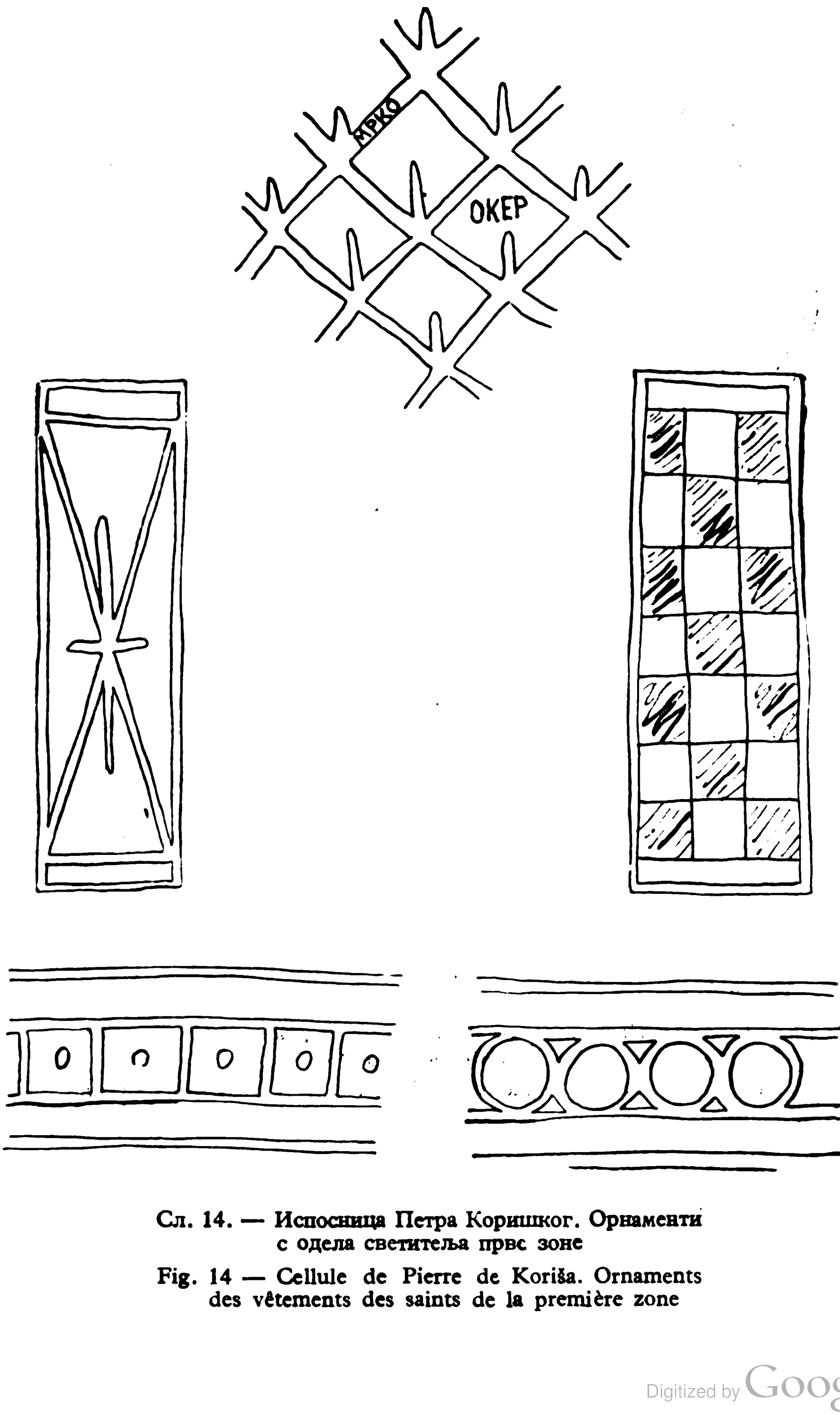

Сл. 14. — Испосница Петра Коришког. Орнаменти с одела светитеља прве зоне

Fig. 14 — Cellule de Pierre de Koriša. Ornaments des vêtements des saints de la première zone

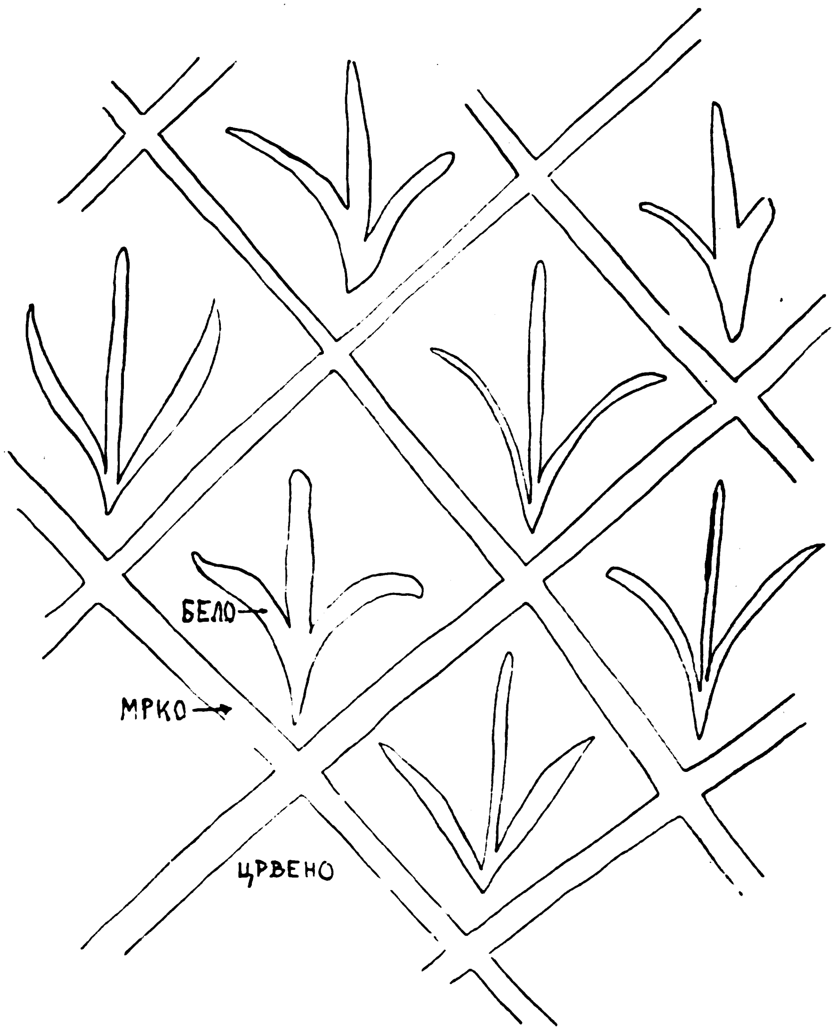

Сл. 15. — Испосница Петра Коришког. Орнамент с Христовог подножног јастучета

Fig. 15 — Cellule de Pierre de Koriša. Ornament du suppedaneum de Christ

V. ĐURIĆ

LES FRESQUES LES PLUS ANCIENNES DANS LA CELLULE DE L'ANACHORETE SERBE PIERRE DE KORIŠA

Résumé

Il' y a déjà presque une centaine d'années qu'on s'interesse vivement à l'anachorète serbe Pierre de Koriša et au monastère qui lui est consacré. Les historiens, les historiens de la littérature et les archéologues-voyageurs traitaient de sa biographie, de l'histoire du monastère, décrivaient sommairement les ruines et la décoration et s'occupaient aussi de la question concernant l'époque où il vivait. Mais aucun historien de l'art n'a étudié jusque là les fresques les plus anciennes, récemment découvertes.

Les fresques les plus anciennes se trouvent dans la cellule où l'anachorète vivait et où il fut enterré. Ici, dans la première zone figurent, sous les arcs peints, les saints guerriers Démétrius, Georges, Procope, Mercure et Nicétas et les archevêques avec les rouleaux aux mains parmi lesquels sts. Blaise, Grégoire le Théologue et Basile le Grand sont les mieux conservés. Dans la niche qui servait de prothésis se trouve le buste d'un anachorète inconnu. Dans la deuxième zone est la représentation d'un Déisis développé: le Christ sur le trône, à droite Jean Précurseur et à gauche la Sainte Vierge, l'Archange Michel et l'apôtre Pierre. Ils sont tous peints sur un fond bleu. A la fin du XIIIe ou au commencement du XIVe siècle, on superposa sur les fresques les plus anciennes la deuxième couche de la peinture, dont quelques détails se sont conservés jusqu'à nos jours. De même vers le milieu du XIVe siècle, les roches à l'extérieur de la cellule furent également recouvertes de fresques.

Pour la datation des fresques les plus anciennes, très rares restes de la peinture rupestre chez les Serbes, ce sont les analyses iconographiques et paléographiques et celles du style des fresques qui sont les plus importantes, ainsi que la considération des dates historiques.

La suite des archevêques tenants les rouleaux développés, tournée vers le centre de l'autel, nous témoigne que les fresques ne sont pas antérieures au milieu du XIIe siècle; alors apparaît successivement à cette place la composition de l'Adoration de l'Agneau. Auparavant, dans la peinture byzantine, on ne peignait ici que les archevêques de front. Depuis le milieu du XIIe siècle sur les fresques de Bačkovo et dans différentes églises, les archevêques se tournent vers le centre de l'abside et ils obtiennent les rouleaux avec les textes liturgiques. A Bojana, sur les fresques plus anciennes apparaît la table avec le calice et la patène. A Nerezi, 1164, les archevêques sont tournés vers le Héthimasie. Aux dernières décades du XIIe siècle, à Kurbinovo et aux sts. Cosmas et Damianos à Castoria, la composition de l'Adoration de l'Agneau est définie: le Christ-Agneau est représenté sur la table. Cependant, plus tard aussi toutes les peintures ne contiennent pas dans les absides la composition de l'Adoration de l'Agneau. En tout cas, en se fondant sur cet exemple, il faut conclure que les fresques dans notre cellule ne furent pas crées avant le milieu du XIIe siècle.

L'iconographie de Déisis, placeé à cause du caractère funéraire de la cellule à l'endroit représentant en fait la conque de l'abside, est assez étrange.

La Sainte Vierge y est représentée comme la Chalcoprateia, tandis que st. Jean a les bras croisés sur la poitrine. Cette attitude étrange de st. Jean ne trouve des analogies que dans les Déisis d'origine italienne du XIIIe et du XIVe siècles. Le Déisis de Koriša est en même temps enrichi par les figures de l'Archange Michel et de l'apôtre Pierre, ce qui nous permet de considérer qu'il n'est pas antérieur au XIIe siècle.

Pour l'histoire culturelle ainsi que pour la détermination de l'antiquité des fresques, les inscriptions portantes les noms des saints ont une importance particulière. Elles sont grecques ou serbes et mixtes dans le cas de certains saints. Les inscriptions ont un intérêt certain pour les byzantologues. On a proposé jusqu'ici différentes solutions. Il nous semle que la peintre serbe nous y fournit une solution particulièrement importante. Avant l'institution de l'Eglise serbe autocéphale, en 1219, toutes les inscriptions sur les fresques étaient grecques. Depuis ce temps, dans le domaine de l' Archevêché serbe, elles sont écrites exclusivement en serbe. Cependant, à la fin du XIIIe siècle, lorsque l'Etat serbe commença la conquête de la Macédcine ou, plus exactement, à l'époque où quelques régions de l'Archevêché grec d'Ohrid tombèrent sous la domination serbe, les inscriptions commençaient d'être mixtes. Jusqu'à la conquête de la Macédoine par les Turcs sur tous les monuments serbes de cette région les inscriptions sont serbes et grecques. Elles dépendaient donc des traditions des églises où les fresques étaient exécutées. Quant aux fresques de Koriša, il faut y chercher une explication différente. Lorsque st. Sava, instituant l'Eglise autocéphale serbe, expulsa de Prizren l'archevêque grec et le remplaça, vers 1220, par un archevêque serbe, une symbiose slavo-grecque fut rendue possible dans les inscriptions, car la situation dans cet évêché était assez confuse. L'abréviation СВТИ au lieu de СТЇ témoigne aussi d'une symbiose faite à cette époque. Cette forme plus ancienne existe encore seulement dans l'Évangile de Vukan de 1202.

Les dates historiques de la Vie de Pierre de Koriša et du μνημολόγιον du monastire où on dit que Pierre anachorète est le donateur du monastère, nous indiquent que les fresques de la cellule sont exécutées probablement dans le deuxième quart du XIIIe siècle. Cette Vie a été écrite dans les premières décades du XIVe siècle, une partie se fonde sur les données racontées par les élèves de Pierre, en ce temps-là déjà vieux moines. Il semble donc qu'il vivait jusqu'aux les premières décades de la deuxième moitié du XIIIe siècle où il mourut à un âge très avancé. Il fut enterré dans sa cellule, dont la disposition des fresques nous montre qu'il l'avait arrangée comme une chapelle funéraire.

Le style de ces fresques est assez isolé dans l'art serbe. Son traitement superficiel des figures, le rôle accentué des lignes, son affection pour l'ornementation des draperies et des meubles, la nuance du teint (le gris dans les ombres, le brun dans le dessin, l'ocre et le rougeâtre sur les faces) représentent un style vraiment monastique. Par les types des figures et par l'ornementation, ce style s'appuie sur les réalisations antérieures de la peinture byzantine du XIe et du XIIe siècles. Par l'esprit de ses fresques cette peinture monastique se rapproche sensiblement des églises rupestres de Cappadoce et des cryptes de l'Italie Méridionale. Dans les Balkans ils existent quelques restes de cette peinture, dans les églises rupestres en Grèce et en Bulgarie.

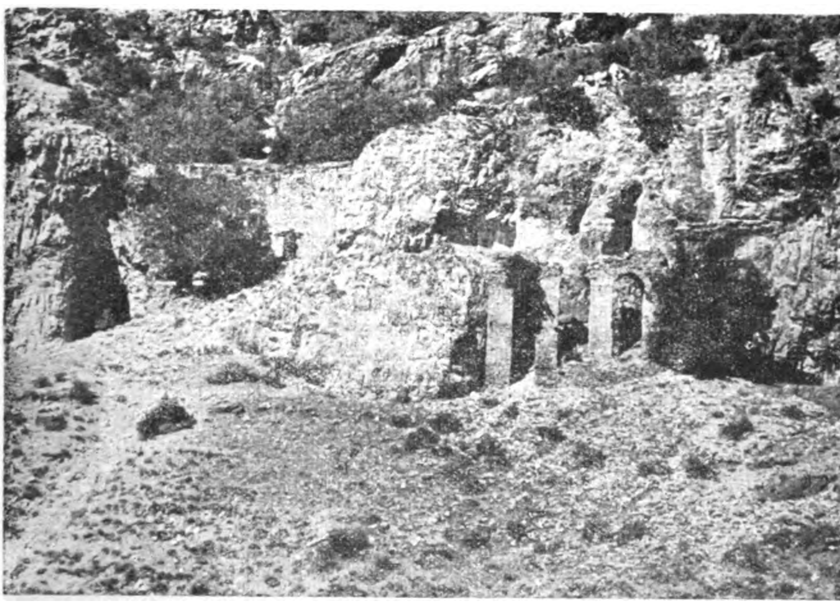

Сл. 1. — Пештера и рушевине манастира св. Петра Коришког.
Fig 1. — Ruines du monastère de st. Pierre de Koriša.

Сл. 2. — Испосница Петра Коришког, св. ратник (детаљ).
Fig. 2. — Cellule de Pierre de Koriša, st. guerrier (détail).

Сл. 3. — Испосница Петра Коришког, св. ратник (детаљ).
Fig. 3. — Cellule de Pierre de Koriša, st. guerrier (détail).

Сл. 4. — Испосница Петра Коришког, св. ратник (детаљ).
Fig. 4. — Cellule de Pierre de Koriša, st. guerrier (détail).

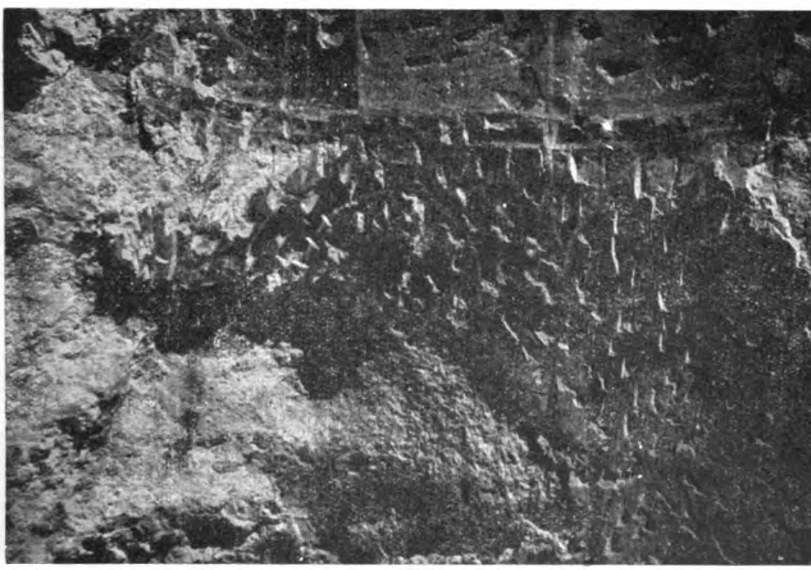

Сл. 5. — Испосница Петра Коришког, св. архијереји
Fig. 5. — Cellule de Pierre de Koriša, sts. archêveques.

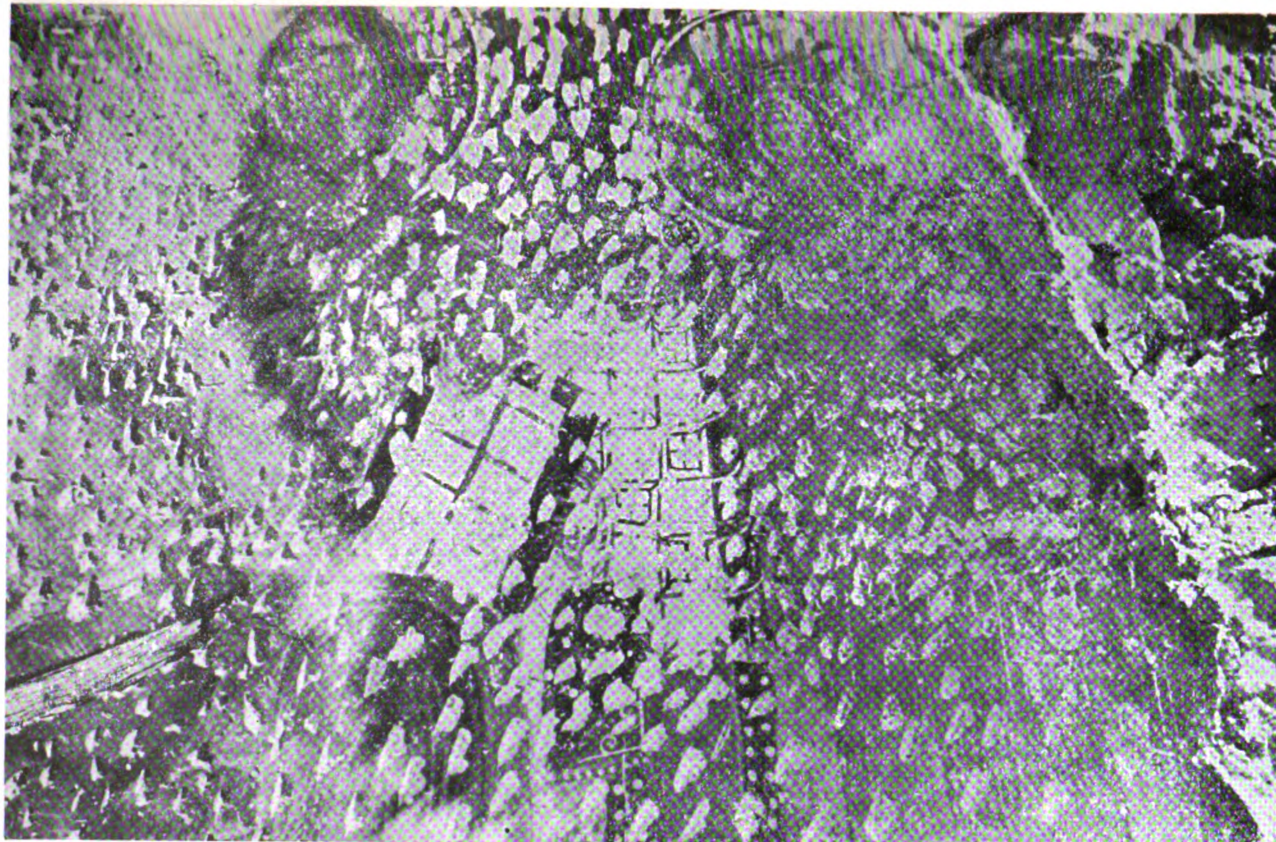

Сл. 6. — Испосница Петра Корицког, Деисис, Христос и св. Јован.
Fig. 6. — Cellule de Pierre de Koriša, Déisis, Christ et st. Jean.

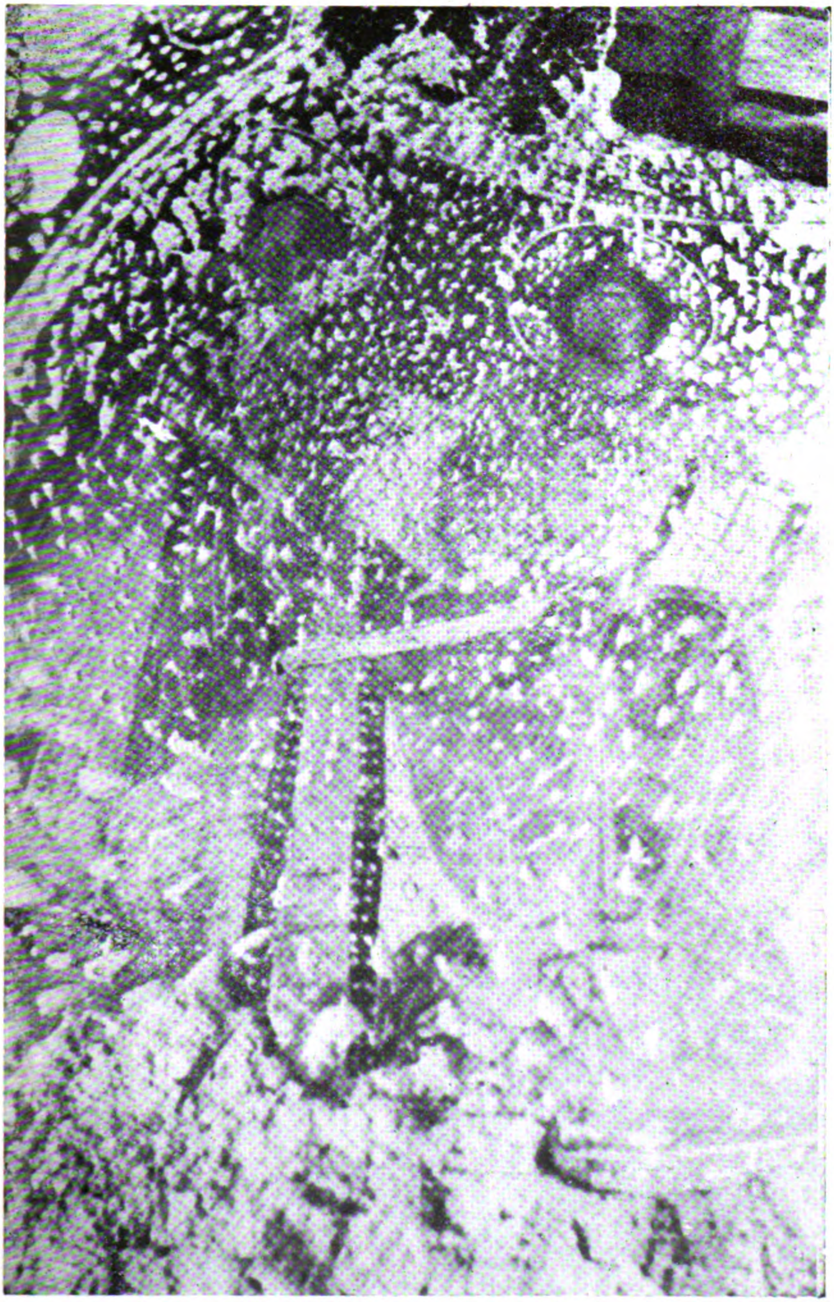

Сл. 7. — Испосница Петра Коришког, Деисис, Христос и Богородица.
Fig. 7. — Cellule de Pierre de Koriša, Déisis, Christ et Vierge.

Сл. 8. — Испосница Петра Коришког, Богородица из Деисиса.
Fig. 8. — Cellule de Pierre de Koriša, st. Vierge de Déisis.

Сл. 9. — Испосница Петра Коришког, св. Јован из Деисиса.
Fig. 9. — Cellule de Pierre de Koriša, st. Jean de Déisis.

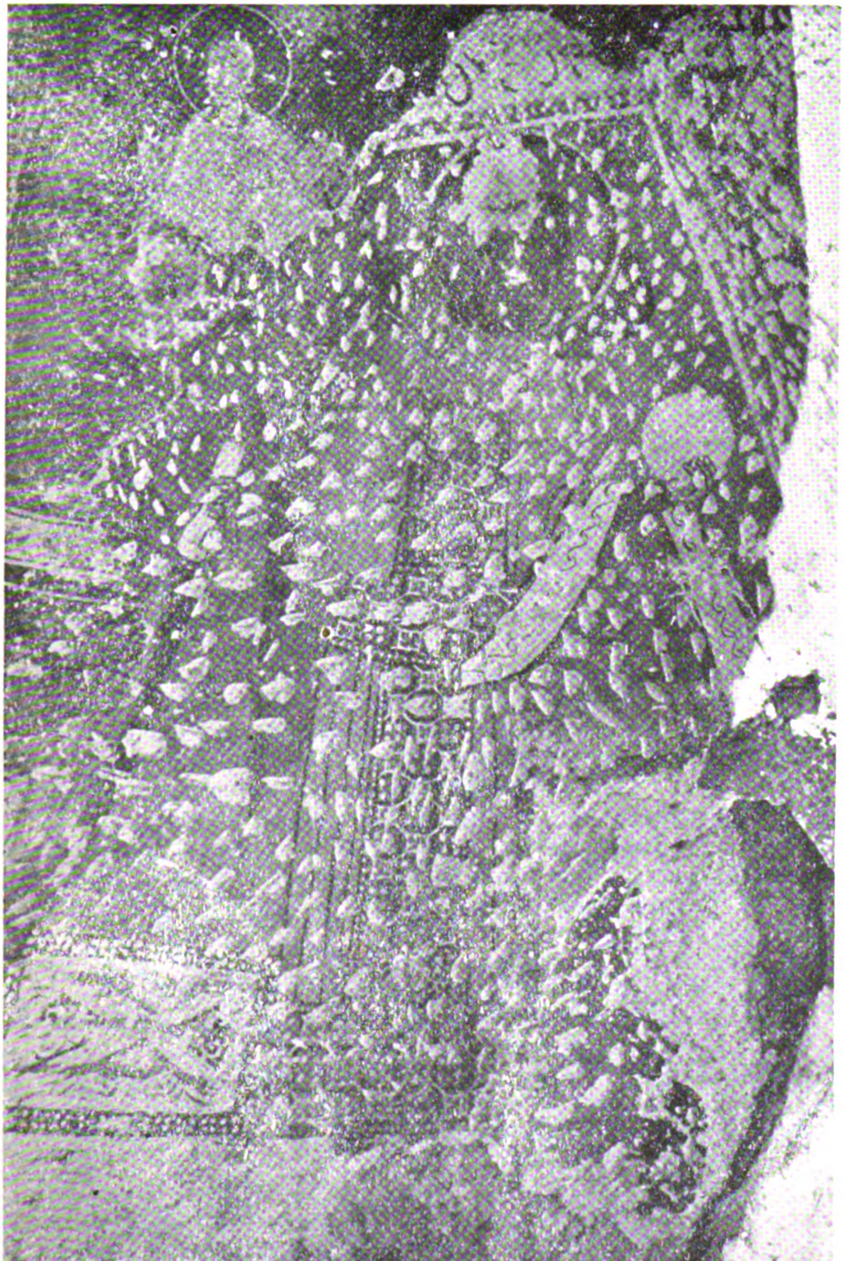

Сл. 10. — Испосница Петра Коришког, Арханђел Михајло и део апостола Петра из Деизиса,

Fig. 10. — Cellule de Pierre de Koriša, Archange Michel et détail de l'apôtre Pierre de Déisis.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

ДЕЈАН МЕДАКОВИЋ

БОГОРОДИЦА „ЖИВОНОСНИ ИСТОЧНИК" У СРПСКОЈ УМЕТНОСТИ

Још у другој половини XIX века појавиле су се у науци прве вести о занимљивом иконографском мотиву „Богородица извор живота", или како се он грчки зове „Ζωοδόχος Πηγή"[1]. Од тог времена па до данас овај мотив био је често предмет испитивања страних научника, који су новим материјалом осветлили његово порекло, а нарочито иконографски развој. Чињеница да је ова тема до данас остала неиспитана у српском сликарству, навела нас је на њену обраду, тим пре што смо у могућности да је на уметничком подручју Балкана следимо у континуитету, почевши од XIII па до XVIII века, када се појавио њен најразвијенији и најрепрезентативнији тип. На тај начин, истовремено, овај рад, надамо се, може да користи и за испитивања која имају за циљ праћење старих средњевековних тема и њихових промена у време у којем се код Срба прекидало са средњевековном уметничком традицијом и прелазило у свет барокне уметности.

Сва досадашња испитивања слажу се да је само порекло овог мотива најуже повезано са Цариградом где је, према сведочанствима византиских писаца, постојало најпре светилиште а, затим, манастир познат под именом Ζωοδόχος Πηγή. Оснивање светилишта Прокопије приписује још императору Јустинијану, који је на месту „извор чуда" подигао цркву. Кедрен потврђује овај податак, наводећи да је градња довршена у 33-ој години Јустинијановој, дакле у 559—60-ој,[2] иако је врло вероватно да је већ у предјустинијанско време ово место било поштовано као култно.[3] У току каснијих векова створена је легенда која је свог коначног тумача нашла у XIV веку у особи Нићифора Калиста. По тој легенди, приликом свог доласка у Цариград, Леон Трачки (457—474), који је тада био обичан војник, наишао је покрај бара, које

---

[1] Упор. M. Gédéon, Ἡ Ζωοδόχος Πηγή, Athènes 1886 (мени неприступачно), Heinrich Brockhaus, Die Kunst in den Athos-Klöstern. Leipzig 1891, 110.

S. Benay, Le monastère de la Source. У часопису Échos d'Orient, No 5, јуни 1900.

M. G. P. Beghléri пише о овом мотиву у часопису Vérité ecclésiastique од 10 IV 1892, 47—48 (мени неприступачно).

[2] R. Janin, La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Paris 1953, 232—3.

[3] Н. П. Кондаков, Иконографія Богоматери II. Спбг. 1915, 372.

су окружавале цариградска златна врата, на једног слепца који га је замолио да му послужи као водич и да га напоји водом. Док је Леон тражио воду чуо је глас који га је упутио где треба да тражи. Истовремено глас му је наредио да слепцу истрља очи водом из баре, додајући да је место изабрано да буде слављено и да ће он једнога дана постати император. После свог избора за цара 7 II 457 Леон сазида крај извора сјајну цркву. Ова легенда створена је највероватније од самих монаха који су очигледно тежили да истакну што већу старост свога светилишта[4]. Детаљни опис, који Нићифор Калист посвећује храму, могао је, по мишљењу Кондакова, да буде узет из описа неког каснијег храма, основаног у XI—XII веку[5], или је пак описивао цркву свога времена[6]. Уосталом, Кондаков своје тврђење убедљиво доказује чињеницом да је сва околина цариградска изван зидина, током векова, у више махова опустошена, што значи да се и храм, који се налазио испред цариградских врата, никако није могао сачувати у свом првобитном изгледу. Но без обзира на све те претпоставке, за нас је најзанимљивије оно Калистово причање које се односи на сам извор у унутрашњости цркве на који је падала целокупна светлост у храму. До њега се силазило помоћу два степеништа од 25 степеница, са мермерном балустрадом коју је окружавао отворени портик. Вода је текла у правоугаони базен од мермера у коме се на четири стуба са куполом налазила и једна фијала са пробушеним рупама ради отицања воде. Сви ови подаци са сигурношћу нас одводе на већ јасно развијено локално цариградско поштовање светилишта „исцелитељке" и дубље и старије од њега[7]. Са именом Богородице, у старој Византији и на целом грчком истоку још у најстарије време, везана је претстава чудотворних исцељења и помоћи у болести[8]. Учени Софроније који је 629 постао јерусалимски патријарх[9], опевајући у стиховима Сион, помиње и чудстворни камен на који је била постављена Богородица и из којег је извирала лековита вода[10]. Похвалом Ζωοδόχος Πηγή Богородица је у слављењу стекла божанске атрибуте, чије порекло треба тражити у псалмима, по којима је Бог извор живота који никад не пресушује[11], или су пак узете из песме над песмама (IV, 12) где се напр. каже „fons signatus" („извор затворен")[12], или на истом месту: „изворе вртовима, студенче воде живе и која тече с Ливана". (IV, 15). Све то наводи на мисао да су у овом типично цариградском и монашком поштовању Богородице исцелитељке само прихваћени и разрађени још старији източњачки култови који су, након свог коначног формирања у Цариграду, проширени по целом источно-православном свету. Прва ико-

[4] о овоме упор. Janin, н. д. 233.
[5] Кондаков, н. д. 373.
[6] Janin, н. д. 235.
[7] Кондаков, н. д. 373.
[8] исто, 374.
[9] Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur. München 1897, 672.
[10] Кондаков, н. д. 374.
[11] Brockhaus, н. д. 110.
[12] Arthur Watson, The early iconography of the Tree of Jesse. Oxford 1934, 2.

нографски завршена и дефинисана претстава Богородице „Извор живота" постојала је, колико знамо, свакако у временима око X века, јер Константин Порфирогенит помиње једну сребрну икону „Богородице на чаши" која се налазила у цариградским Влахернама (ἡ ἀργυρᾶ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τῆς φιάλης ἵσταται).[13] Овај тип остаће, кроз цео средњи век, централни иконографски мотив у свим њеним претставама, па и у оним које су се сачувале у монументалном сликарству балканских народа.

На уметничком подручју Балкана, веома често, ове култове можемо пратити у пуном континуитету. Такав је случај са иконографијом Богородице „Извор живота", чија појава у монументалном живопису цркве у Бојани из 1259 г. спада у њене најраније сачуване претставе уопште. Овде је у тимпану нартекса насликан у посуди допојасни лик Богородице са дететом, док су са стране Јоаким и Ана у ставу клањања. Натпис потврђује идеју иконографског типа, приказујући Богородицу као „живоносни извор"[14]. Рана појава ове цариградске теме можда би се могла објаснити чињеницом да је у време живописања цркве у Бугарској владао цар Константин Асен, чија је жена Ирина била кћи византиског цара Теодора Ласкариса[15]. По својој неразвијеној једноставности фресци у Бојани слична је претстава Богородице „Извор живота" у живопису нартекса Лесновског манастира из 1349 г. Богородица је приказана на начин Оранткиње, без детета, до појаса у једној посуди која има облик широке чаше, на којој су јасно видљива два правоугаона отвора за отицање воде. Десно и лево од њене главе је грчки натпис: ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς. Испод источног лука, на зиду, насликани су ликови Јоакима и Ане. Све фреске на источном своду нартекса уједињује један заједнички садржај: приказивање символа Богородичиних[16]. Низ ових слика почиње фреском Богородице „Извор живота", који је као тема прилично истакнута, што Окуњев доводи у везу са празником који је у XIV веку управо основан у византиској цркви, као сећање на чудотворна дела у манастиру Богородице „Извор живота"[17], чију је службу написао Нићифор Калист, а пева се у четвртак увече после Ускрса[18]. Готово у исто време, Манојло Филес из Ефеса (око 1275—1345) слави у својим песмама Богородицу „Извор живота": „Ја видим у Теби, Богородице, Извор живота, ти ублажаваш оштрицу опасности, ти ме враћаш у живот својим чудима, ти која

[13] N. Beljaev, Le „Tabernacle du Témoignage" dans la peinture balkanique du XIVe siècle. L'art byzantin chez les Slaves, 316. Кондаков, Иконографія, 374.

[14] По А. Грабару, Богородица је приказана као Оранткиња са дететом пред собом. Упор. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie. Paris 1928 (texte), 126. Међутим, према репродукцији коју доноси Швајнфурт она није Оранткиња. Христос седи на њеној десној руци и благосиља. Јоаким и Ана су лево и десно у луку. Изнад је рука Божја. Упор. Philipp Schweinfurt, Die Wandbilder der Kirche von Bojana. Berlin 1943, 13, сл. 43.

[15] Богданъ Филовъ, Старобългарското изкуство. София 1924, 41.

[16] N. L. Okunev, Lesnovo. L'art Byzyntin chez les Slaves, 237, табла XXXV и шема V, 1.

[17] исто

[18] Brockhaus, н. д. 110.

носиш у својим недрима извор бесмртности."[19] И на првобитном живопису у раваничкој припрати приказана је ова тема и опет у веома једноставном иконографском облику. У пољу изнад улазних врата насликана је Богородица у ставу Оранткиње, а на њеним прсима је мали Христос. Натпис обележава ову сцену као „живоносни источникъ"[20]. (Сл. 1). У монументалном живопису из тзв. „турског периода" ова је тема већ знатно богатије илустрована. На западном зиду цркве манастира Си-

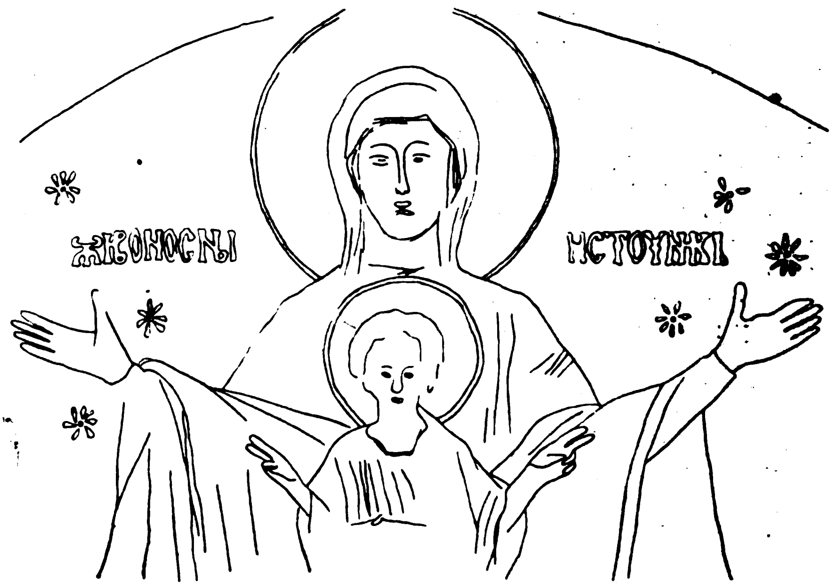

Сл. 1. — „Живоносни источникъ". Цртеж арх. Б. Вуловића према фресци у припрати изнад улазних врата у цркву манастира Раванице.
Sl. 1. — „Живоносни источникъ". Dessin de l'architecte B. Vulović d'après la fresque du narthex située au-dessus de la porte d' entrée de l' église du monastère de Ravanica.

ћева недалеко од Ниша, чији живопис потиче из 1647 г.,[20a] десно од Богородичиног Успења, насликана је композиција Богородице „Извор живота". Допојасни лик Богородице смештен је у базен на стубу. Лево и десно од ње су по једна фигура анђела. Доле, испод стуба стоје људи у ставу молитве са подигнутим рукама. У предњем плану виде се две фигуре у погнутом ставу лево и десно од стуба, највероватније ради се о лицима која се умивају чудотворном водом.

---

[19] Jean Ebersolt, Constantinople. Paris 1951, 64.

[20] Др Влад. Р. Петковић, Манастир Раваница. Београд 1922, 64. Код Петковића погрешно „источник жизни".

[20a] С. Н. Смирновъ, Коллекція копій старых надписей в сербских церквах. Сборник русского археологического общества, III. Бѣлград 1940, 110, 114.

На ову фреску упозорио ме је колега Р. Николић и дао ми њен опис према својим белешкама, на чему му се најлепше захваљујем.

Још је херцег Саксонски који се бавио проблемом Богородице „Извор живота“ запазио да се ова тема, колико му је било познато, не јавља у рукописима[21]. Кондаков, бавећи се њеном иконографијом, запазио је илустрацију 11 икоса у београдској копији тзв. српског минхенског псалтира, која се, по његовим речима, одликује „неразумљивом символиком.“ Преставља је провалија између две планине. У њој нешто налик на чашу или велико кандило, а у њему младенац који благосиља, а за њим Богородица са раширеним рукама. Из кандила као да избијају два снопа зракова[22]. И Штриговски исто тако, по нашем мишљењу, није тачно протумачио ову сцену. Он је сматрао да је Богородица „als Orans in einem braunen Kessel mit zwei in rote Spitzen endenden Füssen, vor einer felsigen Höhle[23]. У примедби текста он је целу ову тему тумачио као Богородица - светло, наводећи да се ова минијатура разликује од свих атонских паралела[24]. Нама се чини да на овај проблем можемо одговорити нешто одређеније, и то баш на основу бављења темом Богородице „Извор живота“. Иконографски, минијатура београдске копије српског минхенског псалтира свакако одговара оној Богородици „Извор живота“. Богородица Оранткиња је смештена у базен у облику лађе, а из базена извиру два водена млаза (сл. 2). Једанаести икос акатиста помиње Богородицу коју „видимо као светлоносну светиљку, која се јавља онима у тами; јер палећи нетварну светлост, доводи све ка божанском спознању сјајем који посвећује ум, поштована оним усклицима: радуј се, зрако умнога сунца, радуј се, лучо незалазне светлости; радуј се, муњо која просветљујеш душе, радуј се, која као гром страшиш непријатеље, радуј се, јер из тебе избија многосветло просветљење“. Међутим, исти икос наставља се Богородичиним похвалама у којима је јасно подвучен символични карактер воде. „Радуј се, јер из тебе извире многотечна река, радуј се, која сликаш слику купке, радуј се, која спираш греховну нечистоту, радуј се, бањо која умиваш савест, радуј се, купо која точиш радост, радуј се мирисе Христовог миомира, радуј се, животе тајинственог весеља[25].“ Према томе, илуминатор београдске копије српског минхенског псалтира, а то ће рећи и аутор самог оригинала, приликом илуминирања 11 икоса акатиста руководио се тежњом да ликовно претстави други део његовог текста, при чему је извршио позајмицу, узевши већ раније створен иконографски тип Богородице „Извор живота“. Иако је већина символичних упоређења акатиста била изражена иконографски још у XI и XII столећу — напр.: здраво, нерушими зиде царства, здраво, непоколебљива куло цркве, здраво, покрове шири од облака — то ипак целокупно фигуративно приказивање кондака и икоса акатиста

---

[21] Johann Georg, Herzog zu Sachsen, Darstellung Maria als Zoodochos Pigi. Byzantinische Zeitschrift XVIII, 1909, 184.

[22] Кондаков, Иконографія Богоматери II, 375.

[23] Josef Strzygovski, Die Miniaturen des serbischen Psalters. Denkschriften der K. A. der Wissenschaften in Wien, Bd. LII. Wien 1906, 82, табла LVII, сл. 144.

[24] н. д. 82—83.

[25] Др Лазар Мирковић, Акатист пресветој Богородици. Ср. Карловци 1918, 29.

у иконографији припада првој пол. XIV столећа[26]. Сем тога, морамо истаћи чињеницу да се 11 икос у два сачувана акатиста српске уметности XIV века (у Марковом манастиру ова је илустрација пропала), дечанском и оном у манастиру Матејчи, ова сцена битно разликује од начина на који је она илустрована у српском минхенском псалтиру, тј. у његовој копији. Оба пута приказана је стојећа Богородица Оранткиња. У Дечанима она на прсима држи малог Христа[27], док је у Матејчи без њега[28]. Изнад Богородице у оба случаја гори свећа. На тај начин, све те разлике наводе нас на закључак да у српској уметности XIV века за илустровање 11 икоса Богородичиног акатиста још није постојала једна строго утврђена иконографска шема, што би само потврђивало Мијеово мишљење да су српски сликари показивали посебан укус за велике циклусе слика, инспирисаних литургијом — божићња химна, менолог и акатист[29]. У XVII веку, а то је време постанка београдске копије минхенског псалтира[30], напр. у манастиру Никољу, у живопису из 1637, једанаести икос се иконографски битно разликује од његовог сликања у XIV веку. „Окружена котуром, у коме се наизменично измењују плава, црвена и љубичаста боја, Богородица је претстављена на облаку, и то у слици до појаса, са рукама раширеним у страну. Пред њеним прсима мали Христос, који је такође раширио руке у страну. Доле је камените пејзаж. У једној пећини насликани су људи до колена који дижу очи пут Богородице“[31].

За даље ширење теме Богородица „Извор живота“ свакако је важна чињеница да је она прихваћена и од светогорских монаха. Овде, у светогорским манастирима, она ће постати нарочито популарна, прелазећи постепено у све богатије и развијеније форме, тако да ће на крају завршити у раскошним облицима светогорског барока. Повезаност њену са Светом Гором може да објасни чињеница да је још 1329 г. Андроник III дао патријарху Исаији манастир Ζωοδόχος са свим његовим приходима, да га ужива до смрти. Од тог времена ова добит прелази на манастир Лавру на св. Гори, који је већ 1367 поседовао у Цариграду један метох по имену Ζωοδόχος Πηγή, а то се највероватније односи на првобитни манастир[32]. У протезису Лавре приказана је сцена Богородица „Живоносни извор“ и чудо које је она учинила са водом пред очима св. Атанасија, близу самог манастира[33]. Јако на-

---

[26] Мирковић-Татић, Марков Манастир, Нови Сад 1925, 45.

[27] Петковић-Бошковић, Манастир Дечани II. Београд 1941, 46.

[28] Н. Окунев, Грађа за историју српске уметности-црква св. Богородице-Матеич. Гласник скопског научног друштва, књ. VII—VIII. Скопље 1930, 104.

[29] Gabriel Millet, Byzance et non l'Orient. Revue archéologique XI, janvier-juin. Paris 1908, 184.

[30] упор. С. Радојчић, Старе српске минијатуре. Београд 1950, 55—56. Београдска копија минхенског псалтира настала је између 1627 и 1630 у Врднику, по жељи патријарха Пајсија.

[31] Др Влад. Р. Петковић, Српски споменици XVI—XVIII в. Старинар VI. Београд 1911, 180—181.

[32] Janin, н. д. 234.

[33] Brockhaus, н. д. 65, сл. 6.

глашено место добија овај мотив и у живопису у капели св. Ђорђа у манастиру св. Павла (из 1555) на св. Гори, где је у широком округлом базену насликана допојасна фигура Богородице са Христом који једном руком благосиља, док у другој држи свитак. Из посуде отичу у један базен који је ниже два млаза воде[34]. Строги карактер ове композиције повећан је изостављањем свих детаља који покаткад прате ову тему, напр. анђели или ликови Јоакима и Ане. У живопису Мистре анђели су редовни пратиоци ове композоције. Имамо их у цркви св. Теодора на северном зиду капеле у југоисточном углу цркве у конхи апсиде, где је Богородица „Извор живота“ приказана у ставу Оранткиње са Христом у крилу.[35] И у Бронтохиону, у нартексу, у тимпану изнад врата која воде у наос, насликани су они са сваке стране по један. Сем њих, ову претставу Богородице „Извор живота“ прате још и ликови Јоакима и Ане[36].

Према томе, за тумачење иконографског развоја ове теме најприхватљивије изгледа Еберсолтово мишљење који каже да је Богородица „Извор живота“ иконографски тип, „рођен у зближавању два култа, оног Богородичиног и оног чудотворне воде“.[37] Тек касније, нарочито током XVII и XVIII века, напустиће се првобитно искључив теолошко-символични карактер, а иконе тог типа послужиће уствари као јасна, наративна илустрација већ сасвим изграђеног практичног култа.

Занимљиво је да је ова типично византиска тема нашла свој одјек и у уметности запада, напр. у Немачкој, колико знамо у првом реду у периоду ренесансе. Год. 1519 израдио је Холбајн старији као олтарску слику „Извор живота“[38], задржавши од старе иконографије, поред Богородице и Христа, још само ликове Јоакима и Ане. Око централне групе пред базеном Холбајн је распоредио фигуре светих девица, компонујући слику у духу богате ренесансне „sacra conversatione“, тако да се једва назире њен стари символично-мистични карактер.

Највероватније под утицајем монументалног живописа пренето је приказивање Богородице „Извор живота“ и у истиочно-православни иконопис. Свакако пада у очи да је интензивније сликање ове теме настало у балканском иконопису тек током XVIII века и да се оно претежно везује за домаће мајсторе са јужног приморја, или оне који су морали познавати тадању уметничку активност на св. Гори. Привремено слабљење ликовног претстављања Богородице „Извор живота“ у балканској уметности од средине XVI па до почетка XVIII века свакако је у вези са опадањем и разним недаћама које је матични манастир култа претрпео од стране Турака. Већ током XVI века страни путописци бележе да је манастир опустео, а Пјер Жил (Pierre Gilles), који је бо-

[34] Gabriel Millet, Monuments de l'Athos I. Paris 1927, 190, сл. 3 и Louis Bréhier, L'art byzantin. Paris 1924, 164, сл. 94.

[35] Gabriel Millet, Monuments byzantins de Mistra. Paris 1910, pl. 90, сл. 2.

[36] исто, pl. 97, сл. 2.

[37] Ebersolt, н. д. 64.

[38] упор. Georg Dehio, Geschichte der deutschen Kunst, Bd. III (Abbildungen) Berlin-Leipzig 1931, 115, сл. 153, и Исти, Bd. III (text), 121—122.

равио у Цариграду од 1534—1547, истиче да црква више не постоји[39]. Тек 1727 г. успело је Никодиму, митрополиту Деркоса и Неохориона, да од турских власти добије дозволу да обнови некадање старо култно место[40], где су се опет у све већем броју почели скупљати ходочасници са свих страна.

Па ипак, и поред несумњивог опадања у периоду од друге пол. XVI па до почетка XVIII в. на самом Балкану и у Цариграду, култ Богородице „Извор живота" продирао је у уметност и ван ове територије којом су управљали Турци. Имамо примера да се ова тема у свом, скоро првобитно једноставном облику, јавља и у тзв. итало-критском сликарству XVI или почетка XVII века. У збирци старе српске цркве у Сарајеву налази се једна таква икона са грчким натписом: ἡ Ζωοδόχος πηγή која приказује допојасни лик Богородице са Христом у фијали, на широкој нози. Новина су једино арханђели Гаврило и Михајло који у горњим угловима лете десно и лево, носећи у рукама оруђа Христовог страдања,[41] губу, копље и крст са трновим венцем.

Знатно чешће, Богородица „Живопријемни источник" јавља се од краја XVI и током XVII века у руском сликарству, у којем су се, напр. у московском сликарству тога доба, појавиле и нове символично „похвалне" теме у част Богородице, привукавши брзо пажњу молилаца[42]. Ово тврђење Кондаков поткрепљује и иконом Богородице „Живоносног источника" у Руском Музеју, № VI 99, са анђелима у облацима са стране, Богородицом и младенцем у чаши, док су под базеном цареви и јерарси, болесни и узети који прилазе са чашама. Оваквом распореду фигура свакако је најближа једна руска икона у збирци Музеја српске православне цркве у Београду, која је некад, вероватно као поклон, доспела у ризницу манастира Крушедола[43]. Икона је примитивно изведена, ликови су цртани невешто, скоро наивно, а може се датирати у крај XVII, или почетак XVIII века. У сваком случају, за нас је у првом реду занимљива сама композициона шема, која показује знатно развијеније форме и отступања од првобитног облика који се пре свега одликује једноставношћу и отсуством већег броја личности. Уопште, можемо рећи да се у руској уметности од самог почетка ова тема слика богатије и да руски иконопис веома брзо прати даљи развој богословске символизације. Тако су напр. у Јужној Русији, у близини Кијева, у манастиру Ржишчеву, настале иконе на којима је у средини насликан дрвени пањ из чијег краја бије у вис фонтана. Са стране су велики црквени оци, Григорије, Василије Велики и Јован Златоусти, који захватају воду и дају је људима около. Овде су и цар Макела и царица Верина и са њима један анђелски чин; на небу у облацима Богородица између Бога Оца, Сина и св. Духа[44]. Смисао за декоративност и богатији начин претстављања ове теме у руској уметности

[39] Benay, н. д. 296.
[40] исто
[41] Л. Мирковић, Старине старе цркве у Сарајеву. Споменик СКА LXXXIII. Београд, 1936, 5—6, табла VII, сл. 2.
[42] Н. П. Кондаков, Русская икона, текст II део, IV. Праг 1933, 336.
[43] КРУ. 572.
[44] Кондаков, Иконографія Богоматери II, 377.

одражава се покаткад и у јаком наглашавању архитектуре, која раскошно надвисује и уоквирује саму основну тему, допојасни лик Богородице са Христом, смештен у фонтани[45]. Штавише, на руским иконама XVII века они су покаткад окружени и допојасним ликовима свих дванаест апостола[46].

На нашем терену током XVIII века сликање Богородице „Извор живота" добија нови замах, могли бисмо чак рећи да претежни број икона, које смо нашли, припада баш овом добу, у којем, како је то раније истакнуто, долази до обнове култа у самом Цариграду, што се на Балкану одразило чак и у Румунији, где је у Букурешту Никола Маурогенис, пореклом Грк са острва, подигао цркву болнице Зоодохос Пиги[47]. Испитивање наших икона омогућује закључак да је ова тема углавном прихваћена од мајстора из круга бокељских зографа Димитријевића-Рафајловића, који су код нас створили једну посебну варијанту ове теме, иконографски најближу једној грчкој икони тога доба из Византиског музеја у Атини[48]. По једноставности претстављања централног мотива — Богородице и Христа — она је настала у духу средњевековних схватања изражених у монументалном живопису. Скоро редовно избегнуто је макакво конкретизовање простора, који је насликан сасвим схематично. Од фигура на овим иконама јављају се и анђели који, летећи са сваке стране по један, крунишу Богородицу. Пред базеном, из кога отичу три водена млаза, обично су смештени само ликови слепца који на извору умива очи и полунагог опседнутог човека из којег излази демон. Прототип ове композиције насликао је већ 1713 г. „даскал" Димитрије, као једанаесту сцену на једној икони Успења Богородице са житијем, која се сада налази у манастиру Морачи.[49] (сл. 3). Овој икони веома је слична и једна икона из збирке Косте Страјнића у Дубровнику, коју исто тако треба приписати неком Рафајловићу.[50] Има натпис мати Б(о)жиа м(и)л(ос)тива. Занимљиво је да се на овој икони јављају и два шематизована дрвета са птицама са сваке стране. Прокопијево сведочанство по коме је Јустинијан подигао светилиште на месту званом „Источник", где се налазила густа кипарисова шума и поље са цвећем (παράδεισος εὐφορῶν τὰ ὡραῖα) и извор који је давао чисту и слатку воду,[51] иако из друге руке, нашло је без сумње, на тај начин, у српском иконопису свој далеки и позни одјек (сл. 4).

У строгој шеми, типичној за радове Рафајловића, израђена је 1775 икона, обележена као источникъ исцелениа (сл. 5), од стране Петра Рафајловића, који се, негде иза 1784 г., преселио и потпуно настанио на Крфу,[52] а налази се у цркви св. Арханђела у Рисну.[53] И поред тога

[45] Leonid Ouspensky-Wladimir Lossky, Der Sinn der Ikonen. Bern 1952, 92.

[46] Icones Russes, Collection Olof Aschberg. Stockholm 1933, 79, No 139.

[47] Jorga, Art et littérature des Roumains. Paris 1929, 79.

[48] Г. А. Σωτηρίου, Ἡ χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, сепарат из часописа Θεολογία 27 (Ἀθῆναι 1956) 18.

[49] Податак сам добио од Анике Скովран, којој се најлепше захваљујем.

[50] Податак сам добио од Павла Мијовића, коме се најлепше захваљујем.

[51] Н. П. Кондаков, Иконографія Богоматери I. С. Петербургъ 1914, 349—50.

[52] Душан Берић, Неколико икона бокељских сликара Димитријевића-Рафајловића. Прилози повјести умјетности у Далмацији, бр. 9. Сплит 1955, 278.

[53] Податак сам добио од Павла Мијовића, коме се најлепше захваљујем.

што се Рафајловићи углавном веома доследно придржавају утврђеног обрасца у сликању теме Богородица „Извор живота“, ипак, можемо констатовати и извесна, иако незнатна отступања, која, у првом реду, карактерише убацивање нових личности, једне или чак више њих. За ово тврђење типичан је пример икона Богородице „Живопријемни источник“ из музеја српске православне црквене општине у Дубровнику. Без сумње, и ову је икону насликао неки Рафајловић у првој пол.

Сл. 3. — „истѡчнїкь исцєлєнїа“. Према цртежу Анике Сковран, са иконе Успења Богородице са житијем из манастира Мораче — рад Димитрија Даскала из 1713 г.

Sl. 3. — „истѡчнїкь исцєлєнїа“. Dessin d' Anika Skovran fait d' après l' icone représentant l' Ascension de la Mère de Dieu, du monastère de Morača — oeuvre de Dimitrije Daskal de l' année 1713.

XVIII века. Све личности су исте као и на иконама о којима је раније било говора, само је у десном углу додат лик св. Спиридона у архијерејском оделу са књигом, што би потврђивало мишљење да је она била намењена за потребе православних у Приморју, било Срба или Грка, код којих је овај крфски светитељ био у нарочитом поштовању (сл. 6). Има примера да су Рафајловићи сликање ове теме изводили и са више појединачно сликаних светитељских глава. У збирци Народног Музеја у

Београду[54] налази се једна таква икона која, поред уобичајено сликане главне теме, има и пет појединих светитељских биста, међу којима препознајемо св. Василија и Јована Златоустог. Занимљиво је да се баш ти црквени учитељи јављају и на поменутим руским иконама насталим у манастиру Ржишчеву код Кијева, истина у функцији захватања чудотворне воде коју пружају болесницима.[55]

Овом сасвим једноставном, приморском типу иконе Живопријемног источника можемо додати још две иконе, обе из прве пол. XVIII века, потекле са терена средње Далмације. У селу Козловцу[56] налазила се икона, рад неког јереја Илије, са грчким натписом Ζωοδόχος Πηγή. Уобичајено једноставна композицијска шема само је незнатно обогаћена додавањем фигуре мајке са повијеним новорођенчем и слепцем који маже очи. Из фонтане на стубу тече вода на две луле у један правоугаони базен у облику саркофага. Лево и десно од Богородице са Христом су анђели. Друга икона, у српској цркви у Шибенику, композицијски сасвим је блиска козловачкој (сл. 7). Насликани су анђели који смело лебде, носећи свиткове са српским текстовима који су узети из првог икоса Богородичиног акатиста: **Радуисѧ ꙗко еси царєвѡ сѣдалище, Радѹисѧ ꙗко Носиши носѧщиго всѧ.** И на овој икони насликана је жена са повијеним дететом. На фонтани је грчки натпис ἡ Ζωοδόχος Π(η)γή. Занимљиво је да се све поменуте иконе само у понеком детаљу слажу са светогорским сликарским приручником. Од целе компликоване и развијене композиције, коју захтева приручник, ови приморски мајстори преузели су само анђеле који крунишу Богородицу.[57] Па ипак, сликање ове теме по светогорском обрасцу ушло је у српску уметност, захваљујући српској графици XVIII века, а посебно првом претставнику српског бакрореза Христофору Жефаровићу.[58] У два маха, колико знамо, овај је уметник обрађивао тему „Живопријемног источника“, створивши истовремено и њен најраскошнији и најразвијенији иконографски облик. Године 1752 на једној бакрорезној икони Богородице са Христом и сценама из Богородичиног и Христовог живота, он је као тринаесту сцену ове богате барокне иконе изрезао и мотив **живоподателни источникъ** (сл. 8). У средини је базен са водоскоком. У позадини су зидине цариградске, испред којих се налазио некадањи манастир са чудотворним извором. Више болесника, међу којима је и један краљ — видећемо касније да је то Леон VI — прилазе лековитој води. Скучени простор минијатурне сцене онемогућио је бакрoресцу њено свестраније развијање, иако су на њој претстављени сви они основни елементи које је он, нешто раније, у потпуности дао на великој бакрорезној икони „Живопријемног источника“, резаној 1744 г. (сл. 9). У графичком делу Христофора Жефаровића ова икона припада без сумње међу најзначај-

---

[54] инв. бр. 2095.

[55] Н. П. Кондаков, Иконографія Богоматери II, 377.

[56] Икону је 1940 г. пренео у манастир Крку код Кистања тадањи игуман Никодим, где се и данас налази.

[57] Didron-Schäfer, Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos. Trier 1855, 284—5.

[58] О Жефаровићу упор. П. Колендић, Џефаровић и његови бакрорези. Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. IV, св. 1, 35-45.

није. На њој пре свега изненађује одлично познавање компоновања у простору, особина којом се ретко одликују Жефаровићеви бакрорези, Очигледно, уметник је пред собом имао какав бољи узор. Централно место на слици заузима велика двострука фонтана, изнад које у облацима лебди Богородица са Христом, а крунишу је два анђела. Лево и десно су две целе фигуре анђела који се клањају Богородици. Један има у рукама кадионицу, а други љиљан. По барокно усковитланом небу распоређене су главице анђела. Иза чесме простиру се, у широкој панорами, цариградске зидине. Тачно према старој византиској традицији, коју нам је сачувао Нићифор Калист, наглашена су на слици цариградска Златна врата, испред чијих зидина се налазио првобитни извор. На Жефаровићевој гравири знатно је увећан број болесника који захватају воду, као и оних који се окупљају у близини чудотворног базена. У традицији светогорског сликарског приручника ту су и краљеви који су у тражењу помоћи изједначени са богаљима, слепцима и другим болесницима. Ово убацивање краљева исто је тако у вези са старом византиском традицијом по којој је Леон Трачки тражио воду за слепца. Он је на Жефаровићевом бакрорезу приказан у оклопу са копљем, водећи слепца за руку, што би тачно одговарало легенди по којој је он пред цариградска врата дошао као обичан војник и нашао слепца коме је послужио као водич, у тражењу извора.[59] У првом плану гравире налази се сцена поливања једне лежеће мушке фигуре. Према светогорском приручнику овај би се детаљ могао да односи на оживљавање замрлог тесалијског младића, кога водом полива бродски капетан,[60] који на бакрорезу није ничим посебно наглашен. И сами грчки текстови, на пр. велики текст у доњем оквиру: ζωοδόχος πηγὴ τῆς χάριτος ὑπάρχουσα, πότισον πάντας τοὺς εἰς σὲ προστρέχοντας углавном се слажу са текстовима који се помињу у светогорском сликарском приручнику. И грчки иконопис XVIII в. познаје овај тип иконе. У збирци арх. Милана Секулића налази се једна икона Богородице „Извор живота“ (37, 5 x 50), која је изведена у духу светогорског сликарског приручника (сл. 10).

Иконографија ових тема може се још чвршће везати за Свету Гору и преко других писаних текстова, у првом реду тзв. „Богородичника“, који су од XVII века постали на св. Гори нарочито популарни. Богородичина чудеса сакупио је око 1640 г. и на грчком језику написао светогорски монах Агапије, а већ 1641 г. штампао их је својим трошком у Млецима.[61] Грчки оригинал, и то прво један његов део — Чудеса Богородичина — превео је на словенски светогорски монах Самуило Бакачић, иначе Украјинац родом, који је на св. Гори, углавном у скиту св. Ане која припада Лаври св. Атанасија, развио прилично велику преписивачко-књижевну делатност.[62] У току XVII, а нарочито XVIII века, Бакачићев превод преписиван је често и од њега и данас

[59] Janin, н. д. 233.

[60] Didron-Schäfer, н. д. 284—5.

[61] Стојан Новаковић, Примери књижевности и језика. Београд 1904, 562-563.

[62] о томе: Ђорђе Сп. Радојичић у Гласнику САН, књ. V, св. 1. Београд 1953, 163.

постоји више примерака који ипак међусобно показују извесна отступања.[63] Под насловом: Θαυμάσια τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, сїесть чѹдеса пресвѧтїѧ богородици, превео их је са грчког фенечки игуман Вићентије Ракић и штампао 1808 г. код Пана Теодосија, настојањем јереја Спиридона Рафајловића из Паштровића, али се и овај текст донекле разликује од ранијих српских превода. Нешто касније, 1837 г., опет у Млецима изашло је и друго издање Ракићевог превода.[64] Но без обзира на сва међусобна отступања и разлике, у првом реду у детаљима, сви текстови чуда Богородичиних[65] понављају три чуда која су за наша испитивања Богородице „Извор живота“ нарочито важна. То су: пето чудо: ѿ слѣпом егоже просвѣти вода живопрїемнаг(о) истьчника; шесто чудо ѿ премѹдром цр҃и Леѡнѣ, и најзад, седмо чудо ѿ мртвом егоже вышеречьнаго истѣчника вода въскрьси. Пето чудо у ствари се односи на стару легенду Нићифора Калиста о оснивању манастира, о војнику, а после цару Леону, који је пред цариградским вратима помогао слепцу да нађе воду. Шесто чудо посвећено је излечењу премудрог цара Леона, кога је Богородица спасла од смрти, услишавши молбе његове жене царице Теофане. Седмо чудо садржи легенду о богатом солуњанину који је на путу умро и кога је бродски капетан, према датом обећању, довео до цркве живопријемног источника, где је устао из мртвих, пошто су га полили чудотворном водом. Према томе, можемо рећи да су баш ови одређени светогорски књижевни текстови Богородичиних чуда послужили као директни извор за формирање иконографије Живопријемног источника у XVIII веку, тачније оне иконографије која је свог највернијег тумача нашла у графичком делу Христофора Жефаровића. И поред несумњиво барокног карактера који одликује уметнички добро израђену Жефаровићеву гравиру, ипак, нама се чини да на њој доминира сама основна символичнорелигиозна претстава Богородице која, окружена небеским становницима, наткриљује све оне бројне сцене које стварају болесници окупљени око велике, исто тако барокно компоноване двоструке фонтане.

Религиозно-символични карактер ове теме задржаће наши уметници чак крајем XVIII када је сликају на тзв. „Јерусалимима“, чији хаџијски карактер није мимоилазио ни Богородицу „Извор живота“, која је претстављала веома привлачан култ за све оне бројне православне путнике који су са Балкана преко Цариграда путовали у св. Земљу. Иконографија „Живопријемног источника“ на нашим „Јерусалимима“ увећана је још једним детаљем који се на осталим иконама код нас не јавља. Реч је о рибама у базену, којих има више, уместо три колико би одговарало једној легенди. Примера ради навешћемо ову сцену на једном „Јерусалиму“ из 1799 г. у поседу старе српске цркве у Сара-

[63] Упор. Сава Петковић, Опис рукописа манастира Крушедола. Сремски Карловци 1914, 131.

[64] Новаковић, Библиографија, 202, бр. 1010.

[65] Љ. Стојановић, Каталог рукописа и старих штампаних књига збирке Срп. акад. наука, Београд 1901, бр. 103, 104, 105, и примерак који смо нашли у збирци Алексе Ивића.

јеву.[66] Рибе су алузије на легенду, вероватно каснију, по којој је у тренутку када су Турци заузимали Цариград један монах пекао рибе. Ономе који му је јавио вест да Турци улазе у град одговорио је: „Вероваћу у то када се ове рибе врате у живот." И доиста, према легенди, рибе су тог тренутка скочиле у воду.[67]

Посебна варијанта у иконографији сликања Богородице „Живопријемног источника" створена је у српском барокном сликарству XVIII века, највероватније у периоду између 1775—1779. Највећи претставник пуног српског барока Теодор Крачун насликао ју је на некадашњем малом иконостасу у хорској капели св. Георгија карловачке саборне цркве, чији се делови сада налазе у Галерији Матице српске (сл. 11). Основни религиозно-символични карактер теме овде је већ сасвим подређен сензуалним барокним елементима, који овој композицији дају карактер барокне жанр сцене. Није заборављен чак ни лик црнца, тема коју тако често употребљава барокна иконографија, као и наивно хумористички детаљ: дечак који дугачким прутом задиркује дете на леђима једне жене.[68] Занимљив је детаљ и два Турчина са перчинима, детаљ који своје порекло вуче из рукописа Богородичиних чуда, у којима се каже да је Источник чинио чуда не само хришћанима разних цркава, него и Турцима.[69] Цар, обучен у савремени владарски орнат, окружен гардистима, седи на престолу, леђима окренут фонтани и лежерном гестом приноси посуду са водом. Богородица са Христом, централно место саме теме, дата је сасвим одвојено од фонтане, а насликана је у знатно мањим димензијама, тако да се скоро губи у облацима. Чисто сликарски ефекти, у првом реду светлост и боја, потсећају нас на њено првобитно место, важност и основни карактер целокупне композиције. Ову „Крачуновску", иако нешто поједностављену варијанту „Живопријемног источника", сусрећемо у српској уметности, колико знамо, још неколико пута. На владичанском престолу у цркви Рождества Богородице у Каменици, сликао ју је 1786 г. Михаило Радосављевић. У другом случају сликао ју је Арса Теодоровић, сликар који својим животом и радом припада прелазним мајсторима XVIII / XIX века, док за други, меленачки примерак нисмо могли да утврдимо аутора. У цркви Успења Богородице у Вршцу крај левих двери доле је медаљон са претставом Богородице „Извор живота". Композиција је још сажетија од Крачунове. Цар у владарском орнату седи и пије воду коју му додаје један гардист. Свега шест људи груписано је око базена. У првом плану лево је смештена жена која напаја лежећег полунагог човека. Овај иконостас Теодоровић је завршио 1809 г.[70], а иста тема на веома сличан начин, поновљена је на једној земунској икони 1864. Примерак „Живопријемног источника" који смо

[66] Ђоко Мазалић, Двије старе слике и њихов мајстор. Наше старине I. Сарајево 1953, 67, сл. 8 (табла II бр. 25).

[67] Janin, н. д. 237.

[68] Лазар Мирковић, Теодор Крачун. Нови Сад 1953, 48, т. XX, сл. 19.

[69] Турци се помињу и у штампаном преводу Вићентија Ракића из 1808.

[70] Растко Рашајски, Арса Теодоровић, и Павле Ђурковић у Вршцу. Рад војвођанских музеја бр. 3. Нови Сад 1954, 253.

нашли испод Богородичиног трона у Николајевској цркви у Меленцима по својој основној композицијској шеми исто је тако најближи Теодоровићевој, чак су и поједини детаљи, на пр. старица која захвата воду, директно копирани са Арсиног вршачког иконостаса. Пада у очи да је од Крачуновог времена створен у српској уметности XVIII в. иконографски облик који се у приличној мери разликује од Жефаровићевог. Разлика је у првом реду у упрошћавању теме, која је директно сведена на чуда са болесним царем Лавом и на васкрсавање умрлог младића кога поливају водом. Па ипак, развијена композиција ове теме у духу светогорских сликарских схватања, одржала се код нас и током XIX в., нарочито у конзервативном иконопису македонских зографа. Леп пример за ово тврђење без сумње је икона Богородице „Извор живота", рад Петра Дебранца из 1867 г. (сл. 12).

Тако је, у пуном замаху српског барока, створена једна, скоро бисмо могли рећи „лаичка" варијанта ове теме, која ју је, у првом реду по сликарском поступку, одвојила од њених првобитних монашких узора, који су истина, у својој упрошћеној форми напоредо живели и до краја XVIII века, подржавани поглавито од конзервативних домаћих зографа. Истовремено и на њеном примеру ми смо у могућности да следимо утикивање строгих средњевековних образаца у нове уметничке облике барока, који је српску уметност тога доба, и поред религиозне тематике, одлучно повео у коначни раскид са средњим веком.

Dejan Medaković

THEOTOCOS „Ζωοδόχος Πηγή" DANS L'ART SERBE

Résumé

Vers le X siècle déjà, la représentation de la Vierge, la „Source de vie", sur les icones est achevée et clairement définie, comme on peut le voir chez Constantin Porphyrogénète, qui mentionne une icone d'argent, exécutée sur verre, se trouvant à Constantinople et représentant la Vierge. Ce type de la Vierge, sous tous ses aspects et même sous ceux qu'on rencontre dans la peinture monumentale des peuples balkaniques, a été, durant tout le moyen âge, le motif iconographique fondamental. Parmi ses représentations les plus anciennes, est celle de l'église de Bojana, datant de 1259, où, sur le tympan du narthex, on peut voir, peint dans un vase, le buste de la Mère du Dieu avec l'Enfant, tandis que Joachim et Anne sont de côté, dans une attitude penchée. Le potrait au monastère de Lesnovo (1349), dans les fresques du narthex, ressemble la fresque de l'église de Bojana par sa simplicité non évoluée. Okunev met en rapport l'apparition de ce thème avec une fête créée par l'église byzantine au XIVe siècle, en souvenir des miracles qui se sont produits au monastère de la Mère du Dieu, la „Source de vie" à Constantinople et dont l'office divin a été décrit par Nicéphore le Calliste.

Ce thème sous une forme iconographique fort simple figure-t-il aussi dans la peinture du narthex de Ravanica. La Vierge y est représentée dans une attitude orante, avec le Christ sur son sein. L'inscription désigne cette scène comme „živonosni istočnik". Dans les fresques monumentales de la période dite „Turque", le même thème est illustré avec beaucoup plus de richesse. Le buste de la Vierge sur la paroi occidental de l'église du monastère de Sićevo, non loin de Niš (1647), est représenté sur une collonne placée dans un bassin. De chaque côté de la Théotocos se tient un ange, tandis qu'au pied de la collonne on peut voir des gens en prière.

Le duc de Saxe a déjà souligné que, à sa connaissance, ce thème ne figurait dans les manuscrits. Cependant, l'auteur a constaté, contre Kondakov et Strzygowski, que l'illustration de la strophe 11ᵉ dans la copie de Belgrade du „Psautier serbe de Munich" se rapportait en réalité à la Vierge la „Source de vie", c'est-à-dire que l'illustration de cette strophe a été inspirée par le motif de la „Source de vie". Dans les deux acathistes conservés de la peinture monumentale serbe du moyen âge, à Dečani et à Metejča, la strophe 11ᵉ est illustrée d'une manière différente.

Le thème la „Source de vie" étant adopté par les moines du Mont Athos, devient de plus en plus populaire et évolue vers des formes toujours plus riches et plus développées, pour s'épanouir enfin dans les fastueuses formes du baroque de l'Athos.

Il apparaît que, dans la peinture balkanique des icones, un intérêt tout particulier ait été porté à ce thème au cours du XVIIIᵉ siècle, surtout par les peintres du pays, originaires de la côté méridionale de l'Adriatique, ainsi que par ceux qui connaissaient l'activité artistique du Mont Athos. Ce fait est sans doute en rapport avec la restauration, en 1727, de l'ancien lieu du culte à Constatinople. Les icones gravées sur le cuivre et exécutées en 1744 et 1752 par le premier graveur en cuivre chez les Serbes, Hristifor Žefarović, sont celles qui se rapprochent le plus des conceptions exposées dans le manuel de peinture d' Athos.

L'iconographie de ce thème vient en rapport encore plus étroit avec l'Athos grâce aux textes nommés „Bogorodičnici" (recueils des miracles de la Vierge) qui ont été, a partir du XVIIᵉ siècle, très populaires au Mont Athos. (Miracula recueillis par le moine Agapios sont imprimés à Venise 1641; traduction slave en a fait Samuilo Bakačić).

Enfin, l'auteur constate la présence d'une variante spéciale de la Vierge, le „Source de vie", qui apparaît dans la peinture baroque serbe, vraisemblablement dans une période située entre les années 1775 et 1779, et qui est l'oeuvre de Teodor Kračun, le plus grand représentant chez les Serbes du baroque (à son apogée). Le caractère fondamental du thème, religieux et symbolique, est maintenant tout à fait soumis aux élements sensuels du baroque, donnant à cette composition un caractère du genre-scène baroque. Dans l'évolution ultérieure de l'art serbe, jusqu'à la moitié du XIXᵉ siècle, se développent simultanément la variante thématique de Kračun et les formes du Mont Athos, reflétant les peintres d'icones macédoniens respectant la tradition.

Сл. 2 — Богородица „Живоносни источникъ" из београдске копије тзв. „српског минхенског псалтира". Према делу Strzygowskog: Die Miniaturen des serbischen Psalters, табла LVII, сл. 144.

Fig. 2. — La Mère de Dieu „Source de vie" dans la copie de Belgrade du „psautier serbe de Munich". D'après l'ouvrage de Strzygowski: Die Miniaturen des serbischen Psalters, tab. LVII, fig. 144.

Сл. 4. — Богородица „Извор живота". Икона у збирци Косте Страјнића из Дубровника. Највероватније рад неког сликара из породице Рафајловића (XVIII в.)

Fig. 4. — La Mère de Dieu „Source de vie". Icone appartenant à la collection de Kosta Strajnić de Dubrovnik. Vraisemblablement l'oeuvre d'un peintre de la famille des Rafajlović (XVIII siècle.)

Сл. 5. — „йсточникъ йсцелениа“. Икона Петра Рафајловића из 1775, у цркви светог Архангела у Рисну.

Fig. 5. — йсточникъ йсцелениа“. Icone, oeuvre de Petar Rafajlović de l'année 1775, se trouvant à l'église du Saint Archange à Risan.

Сл. 6. — Богородица „Извор живота". Икона из збирке Српске православне цркве у Дубровнику. Рад неког Рафајловића (XVIII. в).

Fig. 6 — La Mère de Dieu „Source de vie". Icone de la collection de l'église orthodoxe serbe de Dubrovnik. Oeuvre d'un des Rafajlović (XVIII s.).

Сл. 7 — Богородица „Извор живога". Икона у збирци Српске православне цркве у Шибенику. Рад непознатог мајстора II пол. XVIII в.

Fig. 7. — La Mère de Dieu „Source de vie". Icone de la collection de l'église orthodoxe serbe de Šibenik. Oeuvre d'un maître inconnu de la deuxième moitié du XVIII siècle.

Сл. 8. — „живодателни ӥсточникъ“. Деталь са бакрорезне иконе Христофора Жефаровића.

Fig. 8. — „живодателни ӥсточникъ“. Détail d'une icone gravée sur cuivre en 1752, oeuvre de Hristofor Žefarović.

Сл. 9. — Богородица „Извор живота“. Бакрорез Христофора Жефаровића из 1744.

Fig. 9. — La Mère de Dieu „Source de vie“. Gravure sur cuivre de l'année 1744, oeuvre de Hristofor Žefarović.

Сл. 10. — Богородица „Извор живота". Икона грчког порекла из краја XVIII века. Збирка архитекте Милана Секулића — Београд.

Fig. 10. — La Mère de Dieu „Source de vie". Icone d'origine grecque de la fin du XVIII siècle. Collection de l'architecte Milan Sekulić de Belgrade.

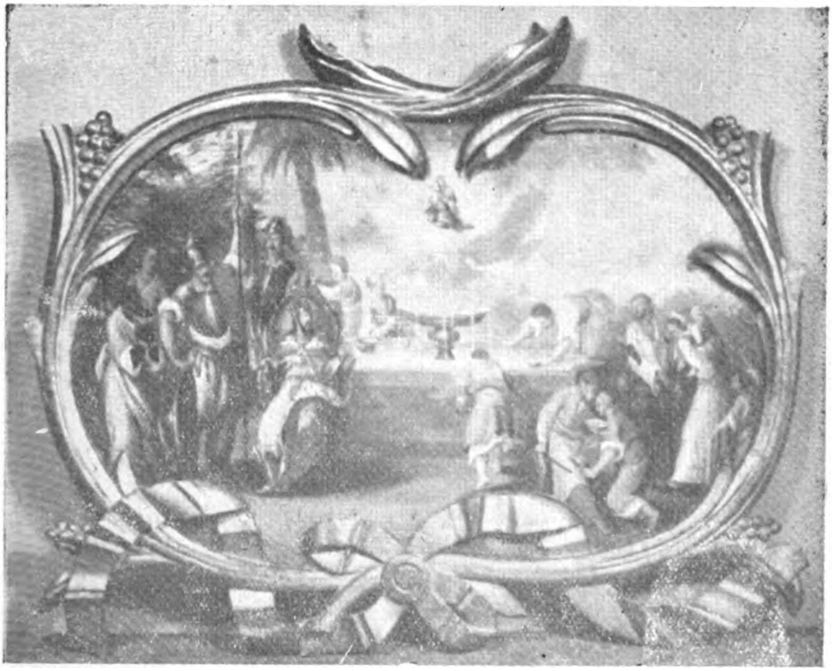

Сл. 11. — Живопријемни источник. Икона Теодора Крачуна на некадашњем малом иконостасу у хорској капели св. Георгија у Сремско Карловачкој саборној цркви из 1775—1779

Fig. 11. — Живопријемни источник. Icone, oeuvre de Teodor Kračun se trouvant sur l'ancien petit iconostase dans la chapelle chorale de Saint Georges (1775—1779) dans la cathédrale de Sremski Karlovci.

Зборник радова Српске академије наука LIX — Византолошки институт, књ. 5
Recueil des travaux de l'Acad. Serbe des Sc. LIX — Institut d'Études Byzantines, № 5

Ф. БАРИШИЋ

ДЕСЕТ ГОДИНА ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

У низу од више хиљада радилишта нашега града педесетак научних установа сачињавају значајну и посебну групу. Посебну због тога што је научни рад нарочита врста људске делатности. Није реч само о одређеној количини и нивоу знања који се од појединаца научника траже и очекују, нити о специфичности „производње" која се остварује научним радом, о томе да се тешко или никако не прерачунава у новац, да се само у најгрубљим контурама може планирати, да се не може нормирати. Посебност научног рада јесте, поред осталог, и у томе што се као процес, просечно и релативно узевши, развија споро, што се не може вештачким путем или техничким средствима знатније убрзавати, што више но многе друге гране људске активности зависи од нерава, од способности да се пажња, све чешће разбијана дневним догађајима, усретсређује и задржава на предмету испитивања. Једно од радних места те врсте јесте и Византолошки институт.

Још у прошломе веку, захваљујући првенствено оснивачима и унапређивачима критичке историске науке о нама (Ф. Рачки, С. Новаковић, И. Руварац и др.), међу нашим историчарима сазрела је свест да је средњовековна прошлост наших народа, посебно српског, вишеструко и нераскидиво повезана са историјом Византије и, према томе, да је организовано неговање византолошких студија од примарне важности за успешан развој наше медиевалистике. Више научника и у више прилика истицали су ту потребу. Као први резултат њихових залагања дошло је оснивање катедре за византологију при Филозофском факултету у Београду, 1905 године (Д. Анастасијевић). Од тада, упоредо са радом катедре, јавља се све већи број наших историчара који своја истраживања о појединим облицима наше средњовековне прошлости заснивају на самосталним и критичком испитивању византиских извора. Споменимо само неколико крупнијих имена — Ст. Станојевић, J. Радонић, Г. Манојловић, Н. Томашић, Ф. Шишић, Д. Анастасијевић, Н. Радојчић, Ф. Гранић. У раздобљу између два рата њима се придружују А. Соловјев, В. Мошин и Г. Острогорски, који 1933 преузима катедру византологије. Захваљујући активности ове одабране екипе научника, наша византологија не само што се формирала као самостална историска дисциплина, него се почела и интензивно развијати. Колико је тај захват широк и озбиљан, биће довољно ако потсетимо само на неколико чињеница. Године 1921 Ст. Станојевић

и В. Ћоровић издају прву свеску „Одабраних извора за српску историју“; 1927 у Београду се одржава други међународни конгрес византолога; 1934 П. Скок и М. Будимир покрећу Revue internationale des études balkaniques; А. Соловјев и В. Мошин 1936, у издању Српске академије наука, објављују „Грчке повеље српских владара“; 1938 из Прага у Београд прелази Институт Кондакова (Seminarium Kondakovianum) и 1940 у Београду излази последња, XI свеска угледног часописа „Annales de l'Institut Kondakov“.

Али у овој активности, маколико била бујна и разноврсна, нешто је недостајало. Пре свега, није било координације у раду. Иницијативе су ницале у малим групицама и њихово реализовање падало је често на појединце. Стога су многи послови престајали у самом зачетку. Византолошким студијама недостајала је установа која ће окупити разбацане снаге, која ће почети да ради на дуже рокове и по плану.

Други светски рат није поштедео ни нашу науку. Многе наше научне вредности неповратно су пропале, а и кадар научника осетно је проређен и ослабљен. Полет убрзане обнове, који је после ослобођења захватио све области нашег живота, осетио се и у науци. Старе научне установе обнављају се или реорганизују, нове се оснивају. Нова хтења уносе препород и у Српску академију наука. Знању и искуству њених чланова поверава се оснивање и руковођење читавог низа нових института. Отпочевши са радом још јула 1947, Историски институт био је међу првима. Византологија, од самог почетка, заузима једну од секција Историског института.

У истој, 1947 години проф. Г. Острогорски објављује у српском преводу своју „Историју Византије“. Из те прегледно, документовано и трезвено писане књиге и шири кругови наших читалаца дознају да историја Византије није само важно и узбудљиво поглавље опште историје, него истовремено и хиљадугодишњи и вишеструки историски фактор на Балкану. Поближе упознавање са обимом и квалитетом научничке делатности проф. Г. Острогорског, нарочито приликом његова избора за дописног (1947) и редовног члана Академије (1948), просто је наметало помисао да би требало да он из своје, толико значајне струке организује и води засебан институт. Замисао је убрзо и остварена. Комитет за научне установе, Универзитет и високе школе при Влади НР Србије даје иницијативу да се Византолошка секција Историског института реорганизује, прошири и издвоји у самосталну установу, у Византолошки институт, на челу са проф. Г. Острогорским. Претседништво Српске академије наука иницијативу прихвата и пружа јој подршку. Пошто су обављени сви припремни организациони послови, Академија у марту 1948 званично поставља проф. Г. Острогорског за управника Византолошког института, а у мају потврђује листу првог Научног савета, који, поред управника, сачињавају: академици Драгутин Анастасијевић, Никола Радојчић и Јован Радонић, дописници Виктор Новак и Милан Будимир.

На првим састанцима Научног савета дискутује се о избору асистената Института као сталних сарадника, о студентима-стипендистима

који уливају наде да ће, по завршетку студија, моћи ступити у Институт, о формирању институтске библиотеке, о дугорочном плану Института.

Перспективним планом рада, који је састављен на првим седницама Научног савета, Институту су одређени ови радни задаци:

1. *Издавање зборника визанӣиских извора о народима Југославије*. Византиски писани документи, историографски посебно, садрже најважнију и најбогатију изворну грађу за прошлост Јужних Словена уопште, а Срба посебно, од њихова досељавања на Балкан па све до XV века. У неколико објављених хрестоматија изворне грађе о нашој прошлости (Рачки, Кос, Станојевић-Ћоровић) заступљен је и византиски изворни материјал, али у сасвим непотпуном обиму, без довољне научне обраде. Код нас се већ одавно осетила потреба за једним обимнијим приручником у коме би се пружио преглед свега што је у византиској историографији записано о нашим народима. Са тога разлога Институт приступа изради зборника извора, сматрајући то својим најпречим задатком. Изворна грађа доносиће се у преводу, и са потребним коментарима.

Овај задатак је постављен као колективни рад свих сталних сарадника Института, с тим да радом појединаца руководи и коначну редакцију материјала обавља управник Института Г. Острогорски.

2. *Проучавање веза између визанӣиске и наше средњовековне књижевносӣи*. Проблем утицаја византиске књижевности на српску средњовековну књижевност недовољно је истражен. При систематском обрађивању тога проблема нарочиту пажњу треба посветити српским средњовековним преводима и прерадама византиских оригинала.

3. *Проучавање и издавање ӣовеља*. Средњовековне словенске и грчке повеље претстављају прворазредни изворни материјал за нашу прошлост. Као први задатак у овом погледу Институт себи поставља припремање потпуног издања грчких повеља и аката светогорског манастира Хиландара, и то како неиздатих тако и оних који су у своје време издати на начин који не одговара захтевима савремене науке (L. Petit, 1911).

4. *Издавање Зборника радова и других ӣубликација*. Чим се остваре услови, Институт ће покренути Зборник радова као свој стални стручни орган, вероватно годишњак. Да би часопис добио шири значај и већи публицитет, на сарадњу ће се, поред стручњака из наше земље, позивати и научници из иностранства, нарочито из суседних земаља чија је прошлост такође везана за византиску историју и културу.

Поред часописа Институт ће, када добије могућност, покренути и серију својих *ӣосебних издања*, у којој би се штампали радови сарадника Института, наведени под бр. 1—3, као и друга научна истраживања његових чланова и сарадника, која се по свом обиму не би могла објављивати у Зборнику радова.

5. *Подизање кадрова*. У односу на потребе наше медиевалистике број стручњака-византолога, нарочито млађих, код нас је сасвим не-

довољан. Штавише, и Византолошки институт отпочиње рад са млађим сарадницима који тек у Институту треба да се формирају као стручњаци. Институт ће стога подизању стручног кадра посветити нарочиту пажњу, сматрајући то једним од својих најважнијих задатака.

6. *Сарадња са сродним установама у земљи и византолошким центрима у иностранству*. С обзиром на међународни карактер византологије, потребно је да Институт развије што свестранију научну сарадњу са иностранством: учествовање на међународним конгресима, слање млађих сарадника на стручно усавршавање, позивање страних научника, размена публикација итд.

7. *Попуњавање стручне библиотеке*. Институт ће настојати да своју библиотеку попуни не само неопходним збиркама извора, приручника и часописа, него и најважнијим савременим делима из области византологије. Фонд библиотеке ствараће се куповином и разменом.

Овако је 1948 формулисан дугорочни план рада Института. Ако се данас, после десет година, осврнемо колико и како су постављени задаци остварени или су почели да се остварују, запазићемо да се радна активност Института кретала углавном у оквиру плана. Извесна флуктуација у броју сталних сарадника, разлике у темпу и смеру стручних усавршавања појединаца, као и друге објективне околности, имале су за последицу, поред осталог, и неизбежна отступања од првобитног плана. Управо из тих разлога Институт је, например, био принуђен да, бар засада, одустане од једног важног задатка — проучавања веза између византиске и наше средњовековне књижевности. Један хонорарни млађи сарадник, на чије се способности овде рачунало, у међувремену је кренуо другим путем научног интересовања. С друге стране, захваљујући управо стицају наведених момената Институт је, како ћемо видети, био у могућности да своју делатност прошири новим, не мање значајним гранама истраживања.

Полазећи од напред изнетог плана, погледајмо укратко досадашње радне резултате Института.

Крајем 1955 Институт објављује, као резултат вишегодишњег колективног рада својих сарадника, први том зборника „*Византиски извори за историју народа Југославије*". Укупно 31 извор V—X века, колико садржи овај том, обрадили су Ф. Баришић, М. Рајковић, Б. Крекић и Л. Томић. Начин на који је у овој књизи прикупљена и обрађена изворна грађа заснива се, уз извесне новине, на принципима примењеним у најновијим публикацијама ове врсте. Грађа се доноси у преводу, по писцима и хронолошким редом. Преведени текстови пропраћени су концизним и садржајно исцрпним коментарима.

Досадашње оцене првог тома „Византиских извора", објављене у неколиким домаћим и страним часописима, позитивне су. Поред осталог, истиче се да ова публикација претставља не само користан прилог нашој историској науци, него и допунски приручник за универзитетску наставу. На конференцији византолога из средњоевропских и балканских земаља, одржаној у Прагу крајем октобра 1957, водила се дискусија и о начину издавања византиских извора о појединим, првенствено

словенским народима, па је том приликом начин обраде изворног материјала у првој свесци „Византиских извора“ оцењен као најцелисходнији.

Од планираног рада на издавању грчких, посебно хиландарских повеља, као и допуњавање постојећих едиција из те области, Институт је остварио тек један мали део. У првом броју Зборника радова (1952) објављено је критичко издање очуваних шест византиских повеља које су издате Дубровачкој републици (XIII и XV в.), са подробним регестама, дипломатичко-палеографским и историско-филолошким коментарима. Издавач је М. Марковић, тадашњи хонорарни сарадник Института. Рад на припремању критичког издања хиландарских грчких повеља још увек је у припремној фази.

У временском размаку 1952—1956 Институт је објавио четири књиге „*Зборника радова*“, са укупно 55 научних прилога. Међу сарадницима, поред стручњака из наше земље и чланова Института, налазе се и истакнути страни научници (H. Grégoire, А. Соловјев, И. Дујчев). Садржина прилога врло је разноврсна, обухватајући питања из византиске политичке, економске и културне историје, из археологије и историје уметности, лингвистике, дипломатике и палеографије. Упознавање домаће и иностране научне јавности са резултатима византолошких истраживања код нас претставља основни циљ ове едиције и стога се стално настоји да Зборник радова буде по садржини што разноврснији, а својом спољном опремом и начином обраде што прикладнији и иностраном читаоцу приступачнији.

Прва књига посебних издања и уједно први штампани рад Института јесте „*Пронија — Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*“ од управника академика Г. Острогорског, објављена 1951. Ово дело, које је одмах по изласку оцењено, код нас и на страни, као врло значајан прилог проучавању економско-друштвеног развоја Византије и средњовековне Србије, преведено је, заједно са нешто ранијом студијом истог аутора о византиским Практицима, на француски под насловом „Pour l'histoire de la féodalité byzantine“ (Bruxelles 1954, прев. H. Grégoire).

Докторска дисертација Ф. Баришића „*Чуда Димитрија Солунског као историски извори*“ у Институту је објављена 1953 као друга књига посебних издања. Расправа претставља покушај да се реше основна спорна питања о ауторима и времену постанка, као и степену веродостојности историских вести о македонским Словенима, које се доносе у првој и другој хагиографској збирци „Чуда“.

Половином 1956 Институт објављује дисертацију Б. Крекића *Дубровник и Левант (1280-1460)*“ као четврту књигу посебних издања. На основу дубровачког архивског материјала, умногоме досад необјављеног, аутор приказује политичке и привредне везе Дубровника са Левантом, обухватајући при томе све врсте робе која је била предмет увоза и извоза, трговину робљем, трговину са Египтом и Сиријом, податке о Грцима-Византинцима у Дубровнику, као и Дубровчанима који су се бавили у левантинским земљама, додирујући при томе и гусарство

на Леванту. Код нас и на страни ово дело је наишло на неподељено позитивну оцену. Иницијативом угледног француског византолога P. Lemerle-a студија Б. Крекића управо сада, уз сарадњу самог аутора који врши допуне, преводи се у Паризу на француски.

Пету и шесту књигу посебних издања претстављају дисертације И. Николајевић-Стојковић „*Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, и J. Ферлуге „*Византиска управа у Далмацији*“, обе објављене прошле, 1957 године.

Архитектонска пластична декорација рановизантиских споменика са наше територије досад је испитивана само у појединостима и узгред. Захватајући проблем у целини, И. Николајевић-Стојковић савесно је прикупила све досад познате споменике ове врсте на поменутим нашим територијама, извршила њихову стилску анализу, одредила време постанка и, узимајући у обзир услове настанка и развоја, покушала да одреди место које они у рановизантиској уметности заузимају.

У студији J. Ферлуге, која претставља користан прилог и историји византиског управног система уопште, прати се развој византиске управе у Далмацији од IV до XII века. Далмација је у другој половини VI в. проконзулска провинција, а по досељавању Словена поч. VII в. ограничава се на низ острва и приморских градова. Њима и даље управља проконзул, који је истовремено приор Задра, односно претставник локалне самоуправе. Још средином IX в. Далмација је архонтија, да би седамдесетих година истог столећа добила ранг теме и то остала до око средине X века. После тога, под притиском спољних и унутрашњих чинилаца, византиска власт у Далмацији стално опада. На прелазу из X у XI век далматинске градове преузима под своју заштиту Млетачка република, признајући византиски суверенитет. У столећу после 1069, са изузетком кратког времена под Алексијем I Комнином (1081—1118), налази се под влашћу хрватских краљева, Млетака или Угарске, да би под Манојлом I (1143—1180) постала византиски дукат. У периоду 1180—1205 византиски суверенитет над далматинским градовима коначно престаје.

Из предњих излагања разабире се да је целокупна научна активност Византолошког института усретсређена уствари на један проблем: проучавање византиско-јужнословенских, посебно византиско-српских односа и међусобних утицаја на економском, политичком и културном пољу. На тај начин Институт се својим радом, иако испитује једну интернационалну историску дисциплину, уклапа у нашу историографију као њен саставни и неодвојиви део. С друге стране, ако се досадашња делатност Института посматра под аспектом задатака обухваћених перспективним планом рада из 1948, морамо констатовати да је она била разноврснија но што се првобитно предвиђало. Повољан стицај околности омогућио је да се рад Института прошири извесним новим предметима испитивања.

Један од тих нових проблема, који се у Институту почео систематски обрађивати, јесте проучавање економско-друштвеног развоја Византиског царства, нарочито у вези са средњовековним феудализмом у Македонији и Србији. У том правцу ради управник Института Г. Острогорски,

који је последњих година из ове области објавио читав низ мањих и већих радова, у страним и домаћим часописима, као и посебним публикацијама (поменута расправа о пронији, студија о имунитету итд.).

Посебан задатак на коме се радило јесте и проучавање оног дубровачког архивског материјала који је у вези са проблемом византиско-југословенских односа. У оквир ове проблематике спадају наведено издање византиских повеља у Дубровнику од М. Марковића, затим поменута расправа бившег асистента Института и сада доцента Филозофског факултета у Новом Саду Б. Крекића „Дубровник и Левант", као и други његови радови.

Засебну грану институтске делатности претставља и проучавање византиских уметничких споменика у нашој земљи, као и утицаја византиске уметности на нашу средњовековну уметност. На овом проблему, коме је посвећен низ чланака у досад објављеним свескама Зборника радова, у Институту раде асистент М. Рајковић и, нарочито, научни сарадник И. Николајевић-Стојковић, чији је рад углавном усмерен на испитивање рановизантиске уметности.

У трећем тромесечју 1948, када се почело са одржавањем радних састанака, Институт сачињавају: управник Г. Острогорски, чланови Научног савета (Д. Анастасијевић, Ј. Радонић, Н. Радојчић, В. Новак и М. Будимир), вршилац дужности секретара (Ж. Сечански, секретар Историског института), један асистент (Ф. Баришић), један хонорарни сарадник (М. Марковић), један студент-стипендиста (Б. Крекић) и административни службеник (И. Николајевић-Стојковић). Године 1949 Институт добија другог асистента (Л. Томић), а 1950 трећег (И. Николајевић-Стојковић, дотадашњи административни службеник, од које администрацију преузима В. Карановић). Секретарску дужност преузима асистент Ф. Баришић. Године 1951 асистент Л. Томић одлази у иностранство, напуштајући привремено Институт, а за нове асистенте изабрани су М. Рајковић и Б. Крекић. Идуће, 1952 за администратора и в. д. библиотекара долази З. Маринковић. Крајем 1952 асистент Ф. Баришић у Институту брани дисертацију, 1953 бива изабран за научног сарадника, а 1955 прелази на факултет као доцент, остајући и даље хонорарни сарадник и секретар Института. Крајем 1954 докторат полаже и асистент Б. Крекић, који 1956 прелази у Нови Сад за доцента, остајући и даље у контакту са Институтом као хонорарни сарадник. Половином 1956 и трећи асистент И. Николајевић-Стојковић брани докторску тезу, и 1957 бива бирана за научног сарадника. Крајем 1957 у Институт поново ступа бивши асистент Л. Томић, и то као стручни сарадник. Садашњи састав Института јесте следећи: директор — академик Г. Острогорски; Савет института — академик М. Динић, претседник, академик Г. Острогорски, дописник С. Радојчић, научни сарадник Народног музеја Ђ. Мано-Зиси и доцент Ф. Баришић; стални сарадници: научни сарадник И. Николајевић-Стојковић, стручни сарадник Л. Томић и асистент М. Рајковић; хонорарни сарадници: академик Н. Радојчић, Др Ф. Баришић, Др Б. Крекић, Др Ј. Ферлуга и Б. Ферјанчић. Администратор и в. д. библиотекара З. Маринковић.

Византолошки институт у току протеклих десет година као научна установа мењао је свој правни статус. До 1954 налази се у оквиру Српске академије наука, као и сви остали институти. Од 1954 до 1957 ради као установа са самосталним финансирањем, док почетком 1958 постаје научна установа, у смислу одредаба Закона о организацији научног рада.

Смрћу истакнутих византолога академика Филарета Гранића (3 II 1948) и академика Драгутина Анастасијевића (20 VIII 1950) наша историска наука, а Институт посебно, претрпели су тешке губитке. Пок. Ф. Гранић, иако нарушеног здравља, активно је учествовао у раду Византолошке секције Историског института, као и у припремама за оснивање Византолошког института. Пок. Д. Анастасијевић све до смрти био је члан Научног савета Института, несебично уносећи своја не мала искуства.

У протеклим годинама Институт је научне везе са иностраним сродним установама стално одржавао и све новим облицима проширивао. Претставници Института учествује на VII Међународном конгресу византолога у Паризу и Бриселу 1948, као и на VIII у Палерму 1951 и IX у Солуну 1953, затим на V Међународном конгресу за ранохришћанску археологију у Aix-en Provence-у 1954, на X Међународном конгресу византолога у Истамбулу 1955. Од 1951 чланови Института редовно сарађују у библиографској рубрици међународног византолошког часописа Byzantinische Zeitschrift, приказујући све радове из наше медиевалистике који садржајно стоје у вези са византолошким студијама. Ове године исти вид сарадње успостављен је и са познатим прашким часописом Byzantinoslavica, а од прошле године отпочело се и са повременим приказивањем наше византолошке литературе у московском угледном часопису Византиский Временник. Делегат Института присуствује на Међународној конференцији за питања новогрчке литературе и језика, одржаној у источном Берлину 1957, као и на III Међународном конгресу за високе школе у Herreninsel-у (Зап. Немачка), 1957. Византолошки институт посетили су као гости и одржали предавања ови страни научници: H. Grégoire (Брисел, 1953 и 1955), J. Hussey (Лондон, 1954), M. Laskaris (Солун, 1955 и 1957), В. Н. Лазарев (Москва, 1956), V. Molé (Варшава, 1956), Иван Дуйчев (Софија, 1957), A. Grabar (Париз, 1957) и P. Charanis (Rutgers University, САД, 1957). Сваком сталном сараднику Институт је омогућио да, поред учествовања на неком од поменутих међународних конгреса и конференција, бар једанпут оде у иностранство и тамо проведе извесно време на стручном усавршавању. Проширивању и продубљивању веза Института са иностраним византолошким центрима, као и општој афирмацији Института у иностранству, много су допринела гостовања и предавања која је, по позиву, одржао на иностраним универзитетима и академијама наука управник Г. Острогорски: Париз (1955), Лондон, Единбург и Базел (1956), Dumbarton-Oaks (САД, 1957), Праг и Беч (1957), Москва и Лењинград (1958). Користан вид сарадње са иностранством јесте и размена публикација коју Институт, почевши од 1951, стално проширује. Данас Институт врши редовну размену публикација са 31 домаћом и 40 иностраних установа.

Институтска библиотека крајем 1948 располагала је почетним фондом од око 1300 књига, захваљујући првенствено племенитом завештању пок. академика Ф. Гранића, као и поклону Потпуне гимназије у Панчеву. Од ових књига тек један део спадао је у византологију у ужем смислу. Недостајали су извори и часописи, па чак и најнужнији приручници. У међувремену приступило се систематском попуњавању библиотеке стручном литературом. Данас у Институту има 2731 књига и 135 мање више комплетних часописа, са укупно 1211 примерака. У фонду библиотеке налази се и неколико ретких и неприступачних стручних књига у облику микрофилма. Опште узевши, Институт је још далеко од тога да располаже употпуњеном збирком најпотребнијих извора и стручне литературе, али ипак полицама Института умногоме се попуњују празнине осталих византолошких збирки у Београду (Византолошки семинар Филозофског факултета, Богословски факултет, Патријаршиска библиотека).

Захваљујући поклонима академика Н. Радојчића, Институтска архива добила је малу али драгоцену збирку докумената који се односе на развој византологије код нас и на страни за последњих педесет година.

Византолошки институт једина је установа своје врсте у нашој земљи. Пошавши од сасвим скромних почетака, Институт је у свом досадашњем раду био једновремено школа и радна установа. Резултати нису изостали ни на једној ни на другој страни. Приличан је број оних који су се оспособили или су на путу да се оспособе за самосталан научни рад, захваљујући управо томе што су радили или раде у Институту. Неколико бивших асистената Института сада су доценти на београдском и новосадском Филозофском факултету. Институт са поносом може указати на чињеницу да је подигао прву домаћу екипу наших византолога. Публикације Института, опште узевши, наилазиле су на добар пријем, а неке од њих прошле су са високом оценом. Може се слободно рећи да Институт, иако мала установа, стоји на својим ногама, зна шта хоће. Ту стабилност дугује, пре свега, своме руководиоцу, научнику чија су знања и дела сталан ауторитет, човеку који никад не губи равнотежу и који поседује изоштрен осећај другога. Међутим, сумирајући десетогодишње резултате, појединачне и групне, ми сарадници нисмо у потпуности задовољни. Не једна добра замисао остаде нам неостварена, и не један посао обависмо касније но што се предвиђало. Узроци су, чини се, више изван нас него у нама. Овим последњим позабавићемо се, уверени да тим обећањем улепшавамо десетогодишњицу Института, наше радне установе и школе.